tiszatáj
1991. DEC. * 45. ÉVF.
12

Zalán Tibor Sziveri Jánosról,
Ágh István, Petri Csathó Ferenc versei;
Kiss Gy. Csaba: A Lengyel Naplóból;
Sütő András: A 200. előadásra;
Fried István,
Borbándi Gyula
esszéje

tiszatáj

IRODALMI FOLYÓIRAT

A szerkesztőség elnöke: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő: ANNUS JÓZSEF
Főszerkesztő-helyettes: OLASZ SÁNDOR
Rovatvezetők: ABLONCZY LÁSZLÓ
SZOKAI IMRE
Műszaki szerkesztő: ENGI MÁRIA

Főmunkatársaink:

DOBOS LÁSZLÓ (Pozsony)
GREZSA FERENC (Szeged)
TADEUSZ NOWAK (Varsó)
SÜTŐ ANDRÁS (Marosvásárhely)
VEKERDI LÁSZLÓ (Budapest)

---

tiszatáj

Kiadja a Tiszatáj Alapítvány Kuratóriuma
a Csongrád Megyei Önkormányzat, valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával.
Felelős kiadó: Kovács Miklósné, a kuratórium titkára.
91-21 — Borgisz Kft. Szeged.
Felelős vezető: Martonosiné Csertő Brigitta ügyvezető.
Szerkesztőség: 6741 Szeged, Rákóczi tér 1. Telefon: (62) 12-670. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR), Budapest, Lehel u. 10/A — 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR Postabank Rt. 219—98—636 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára: 25 forint.
Előfizetési díj: negyedévre 75, fél évre 150, egész évre 300 forint.
Bizományos terjesztőnk: Dudás Gyula, 6723 Szeged, Hont Ferenc u. 24/A
ISSN 0133 1167

Tartalom

XLV. ÉVFOLYAM, 12. SZÁM

1991. DECEMBER

ÁGH ISTVÁN: Engem néz; Csak ennyi volt; Egyetlen hang 3
ZALÁN TIBOR: Féreg kaparász a lélek falán (Sziveri Jánosról) 5
PETRI CSATHÓ FERENC: Saját lidérc; S. M. halála; Augusztuséj; Vereség; Causa sui 15
SIMAI MIHÁLY: Szegénység szürke angyala; Atlantisz 17
UNGVÁRY ZSOLT: Tükör-képp 20
KURDY FEHÉR JÁNOS: A szabadságvágy miniatűr; ... lehet 6. van, lehet, hogy 7. 25
A metaforáktól a metaformákig (Cs. Varga István beszélgetése Pilinszkyről — Kuklay Antallal) ... 28
KISS GY. CSABA: A Lengyel Naplóból 36
SÜTŐ ANDRÁS: A 200. előadásra 50

NÉZŐ

FRIED ISTVÁN: Nemzetiségi, nemzeti lét az irodalomban 51
BORBÁNDI GYULA: Egy közép-európai pályakép (Körösi-Krizsán Sándor élete) 66

TANULMÁNY

SZIGETI LAJOS SÁNDOR: Infinitivus és immigráció 81

KRITIKA

ALFÖLDY JENŐ: Két sarkpont között (Marsall László: Holdraforgó) 92
DOMOKOS JOHANNA: Szilágyi Domokos: Élnem adjatok 95
TATÁR SÁNDOR: „Az egek testünkbe kövült lehallgatókészüléke" (Darvasi László: Horger Antal Párisban) 97
MÁK FERENC: Az álmok mindig visszatérnek (Kontra Ferenc: Nagy a sátán birodalma) 101
MONOSTORI IMRE: Cseres Tibor: Vérbosszú Bácskában 103
HAJDU GÉZA: Ideje van az igazságnak (A vásárhelyi leventék kálváriája) 105
BALOGH ISTVÁN: Termésvarázslástól a mezőgazdálkodás tudományáig (Magyar agrártörténeti életrajzok) 108

TAMÁS ATTILA: Elköszönés Németh Lajostól 111

Szerkesztői asztal ..... a belső borítón

ILLUSZTRÁCIÓ

MOLNÁR DÉNES metszetei a 14., 19., 36. oldalon és a belső borítón.

ÁGH ISTVÁN

Engem néz

Nem közönségesen, csak úgy ledobva,
nekitámasztva, egymáson állva és
vízszintesen, keresztben és haránt,
enciánkék hordók, hullámpalák,
a lom hegyesre zúzott Ikarusza,
s legközépen olajtartály, a tank
kuglivá metszett körtefán, s fölül
a megriasztott deszka kutyaház
vak tüdejéből fényt ugatva,
napmérgezésben, mintha most is
őrizné, ami el se múlt, a múltat.

Ha az a nagy víz nem lenne közel,
a tömegvonzás berozsdált dárdája
leszúrná ezt a halmazt rendesen,
de itt kimozdul minden, az egész
feléje lejt, holtpontjánál tovább
lendülne s rám, ahogy fekszem hanyatt,
csodálkozástól fáradtra szakadtan,
s velem is bármi megtörténhetik,
nem én nézem a világos dió
jádegolyóit, engem néz a fa
öreg derűvel, mint az öreget.

Csak ennyi volt

A levegővel együtt frissült lélek,
szabad lélegzet zivatar után,
kezet nyújtok a legalsó levélnek,
megtörténik, amit a fa s az ember
a kezdetektől annyira kíván,
s egyszercsak itt a keleti szivárvány,
senki se látta, mikor és hogyan,
magában való fizikai jelenség,

valószínűtlen, mégis az egyetlen
valóságos csoda, és tudom,
a helyreállt rend dicsőséges íve,
még azt az apró vontatóhajót is
fehér angyallá változtatja át,
s olyan könnyeden húzza föl a három
vassal rakott uszályt, akárha
mennyei tollfosztóból fuvarozna,

csak ennyi volt, rászürkül a világra
a farkasvakság, széllel múlik a nap,
s végigborzong a teremtményeken
a végítélet előérzete.

Egyetlen hang

A szaggatott tücsökzene
éjszaka lélegzete
kinti bodzabokoré
benti alvó asszonyé
bevilágító csillagé
kifehéredő ágyaké

ahogy az óra peng vele
s a ráhangolt szív üteme
együtt a hallgató kutya
álmával ahogy a Duna
megáll s a túlparti füzes
sötét csöndjétől légüres

akár a világegyetem
isteni lélegzete lenn
teremtés előtti után
mintha e hang lenne csupán

ZALÁN TIBOR

Féreg kaparász a lélek falán

S midőn ezt írtam már
a költészetben sem hittem.

SZIVERI JÁNOS

1989 novemberében úgy határozott, abbahagyja a versírást. Addig akart dolgozni, amíg ura maradhatott annak, amit leírt, kitalált, elgondolt. S akkor már nagyon sok volt a morfium, erősen romlásnak indult a test. Azután, valamennyiünk számára teljesen váratlanul, még egyszer papírért nyúlt, hogy verset írjon rá. Ez már 1990 január vége. Mindössze négy sort rögzített abból, ami a ködök és fájdalmak mögött, között benne lezajlott. Az utolsónak hitt, *Foggal, körömmel* című versben találkozik az *angyallal.* Az évszakok itt már összecsúsznak, mérhetetlenné zsugorodik vagy tágul az idő — emberi léte abba a stádiumába érkezett, amelynek egyetlen valós színtere a betegágy. *Angyal oson / át ismerős szobákon, vánkoson. / Alig millió éves. / Lomha, tépett tollai idén is sajognak. / Most tavasz van. Most megint tél. / Emitt hó — csikorgó csillag hull amott. Égi test. [...] Minden kései élő előzménybe vész. / Csontom arccal a fal felé teszem. [...] És Három Király — mint kő a vesébe — / a semmiből belép a betlehemi mesébe. / Túl a kialvatlan égen / nem hat a narkózis. Végem.*

De még nem volt vége. Sem a költészetének, sem a megpróbáltatásainak. El kellett telnie két hónapnak, hogy találkozzék immár az *Istennel* is. Emberi valójában. Nem embernek kimérhető szenvedések után. Ő, aki nem hitt benne életében, legyintett rá, kinevette. A négy sor azért is döbbenetes, mert addigi életéből megmagyarázhatatlan. Nem írja le ugyan a találkozást, de megérzékíti, s nem hagy kétséget afelől, meg kellett történnie. A megnevezhetetlennel találkozott, akire már neki, a költőnek sem volt szava. Mert Isten nyilván nem az, akit mi annak hívunk, hiszen ismeretlent nevezünk meg ezzel a szóval. Amint ismeretünk támad róla, a valós nevén kell szólítanunk majd, vagy a valós megnevezését kell neki megadnunk. Ehhez azonban kevés az emberi életben megszerezhető (megnevezhető) tudás és tapasztalat. S kevés a szenvedés is, vagy az, amit mi annak hiszünk. Sziveri János hallotta a hangját és megérezte, hogy *valakit* elszólítottak belőle. Vajon mivégre a többes szám? A hang kórusát hallotta-e, vagy egy általános alannyal akarta utolsó erejéből elütni a bizonyosságot, hogy aki elé járulnia kell, az *van?* Hogy *ő* van? S akit elszólítottak belőle, az ugyanaz volt-e, akit harminchat évig Sziveri Jánosnak hívtak? S ha igen, ki feküdt még egy héten keresztül az ágyban, a helyén?

Kérdések, melyekre a választ csak olyan tudhatja, aki a nevet, a *megnevezést* is ismeri már.

Ez lehetett a pillanat, amikor a költő élete véget ért. Innentől már csak az erős szív és a csontjaira feszült test küzdött az életért. A lélek más dimenziókban járt.

Elődbe járulnék akár, de nem tudlak még
egészen megnevezni. Hangod, mintha hersegne...
Vagy csak a gyertya krémje?
Valakit elszólítottak belőlem —

1990. január vége

*

A történet persze hosszú, amit felvetettem, az csak a folyamat vége. Találkozott ő előbb a sátánnal is, még előbb pedig velünk. De erről később. Most azt kéne eldöntenem, hogyan viszonyuljak anyagomhoz, azaz a két Sziveri-kötethez, a *Bábel*hez és a *Magánterület*hez. Sok választásom nincs, egyébként is reménytelennek látszik a könyvek fölötti birkózás. Ha élne a szerző, egyszerűbb lenne a helyzet, nekifognék elemezni a verseket; vagy nem. Képe most szemközt velem a falon, Grencsó István ihletett pillanatban készült fotója. Erről kéne írnom talán, erről a szép arcról, melyben még nem tett kárt a megörökítés idején a betegség. (Egy darázs röpült be az ablakon, körülszaglássza a lábszáramat, a combom fölött lengedezik, elfog a rémület, kézfejemmel úgy csapok rá, hogy ne érjen a testemhez a levert állat, érzem a jobb gyűrűsujjamon a kemény test apró ütését, keresem a kövezeten, nem találom a testét. Gyáva vagyok, épp a szeretetről és a barátságról akartam írni. Éppen — abba kell hagynom az írást, lehet, hogy él a darázs és bosszúra készül. Lám, hogyan rendezzük be védett kis világunkat apró félelmekkel...) Járkálok a könyvek között, a könyvek sorai között, egyre inkább elbizonytalanodom. Túl közeli az anyag hozzám, ismerem a Handzsár utcában nyikorgó trolit, az ecetfát a kelenföldi ablak előtt, a Koránt, mely a Biblia mellett nyugszik a betegágy éjjeli szekrényén. Ismerem a gyáva heroldokat, a félig (vagy tán egészen az) impotens diktátorokat, szemben ült velem a vérrel telő gyomrú költő a vonaton — Zalaegerszegről Budapest felé —, láttam nap mint nap a tóga helyett sorsként megkapott fehér lepedőt, párnát. Mondhatnánk erre, privát ügyek, kár szót vesztegelni rájuk. Mégse mondhatjuk. Sziveri lírája ugyanis nemcsak tapad a külső ingerekre, de velük szimbiózisban él. Kényszerű, a választás lehetősége nélküli együttélés ez. *Idestova két szárnyas év- / tizede jegyzetelem / szakadatlan a bárgyú világot — / körülvizeltem, akár eb a portát* (Összkomfort). A világot, folytathatnánk a gondolatot, mely a költői műben egyértelmű elmarasztalásban részesül. A világ bárgyú, ellenséges, teli van hitvány figurával, csalóval, kóklerrel, gesztusai kizárólag negatívak, rágalmaz, bánt, pusztít, eltüntet.

A fekete-fehér dramaturgia nyilván annak az eredménye, hogy Sziveri emberként, költőként egy nemzedéknek elég bántást kapott a világtól, mely körülvette, a világban élőktől, akik — nem romantikus szlogen ez, sajnos — haláláig üldözték. Életében kevés nyugvópontja volt, mennie és menekülnie kellett mindenhonnan, s már hiábavaló kérdés lenne, kereste-e magának a bajt, vagy a baj talált rá makacsul és szerelmesen. Bizonyos, hogy nagyon összetartoztak. A szobatudós-költő allűrjét semmiképpen nem vehette fel (alkatilag sem felelt volna meg egy ilyen attitűd követelményeinek), hermetizmusról szó sem lehetett nála, s noha kacérkodott egy korai időszakában az avantgardedal, később határozottan elvetette azt: a rákényszerített adok-kapok élet tétje nem annyira a fennmaradás, mint a megmaradás volt.

A külvilág e felfokozott lármáját, ellene irányuló fenyegetéseit természetesen egy felfokozott költői én kimunkálásával tudta csak ellensúlyozni, amely fölülemelkedik a nemtelenségeken, ám nem olyan arisztokratikusan, hogy elmulaszthatná a szüntelen reflexiót a kapott ingerekre. (Más, de nem elhanyagolható kérdés, hogy megítélésem szerint Sziveri privát-emberileg is magasan fölötte állt tágabb környezetének — melybe nagyszámú rágalmazóját és üldözőjét természetesen nem kell beleértenünk.)

Ezek az indulatok által vezérelt reflexiók mutatnak rá a Sziveri-líra egyik alapkomponensére. Ennek mibenlétét azonban nem könnyű megragadni. Nem nevezhetjük ugyanis a pozíciót, amelyet elfoglal, a világgal *szembeni* közéletiségnek, hiszen a köz-élet csakis olyan mértékben érdekelte, amennyire az az ő világát érintette, kvázi sértette meg. Kritikus attitűdről sem beszélhetünk, mert ahhoz elengedhetetlen, hogy kritikája tárgyát a bíráló komolyan vegye. Sziveri nem vette, nem vehette komolyan az őt gyilkosan körülölelő életet, annak valahány fölemlítésekor alsóbb szintről ad leírást. *(alantas szándékú az emberi lény; Szajhák és pártütők fognak most kezet; bemocskol a nyers latyak; Halszám a szennyvíz felszínén tátog; A színen megannyi rongy alak / Kószál a hajnali szellemködben; kiúszni kéne kiúszni legalább egyszer még e szennyből; Lesnek ránk akik mindenre készek: / ebadta bitang csalók és csibészek; Huncut széltolók és más koldusok / hada oson a gennyes sikátoron... utánuk kéz helyett agyat mosok; Emeljük meg a földről a pőre mocskot, / a befagyasztott szennylevet; rá / jöttem faszt sem ér már az egész hóbelevanc)*

Azt gondolom, amikor ezt a költészetet vizsgáljuk, egy emberi élet küzdelemtörténetét követjük nyomon. Az induló versek és kötetek a nyelvvel, a költészeti matériákkal birkózó költőt mutatják fel, a következő nagyobb periódus — mely nyilván az *új symposion* s a botrányok ideje — a harcos politikai költőt állítja elénk, majd elkövetkezik a legérdekesebb, mind költészeti, mind emberi szempontból legérdekesebb szakasz, amikor egyszerre van jelen a szövegekben a visszakeresett személyiség (személyesség), a közéleti reflektáltság, mindkettő egy tágabb problematika mellékágaként. E tágabb problematika pedig a halálra készülő test és a kiteljesedésre törekedő szellem széttartó párhuzamosa, versenyfutása a fogyó időben.

Még betegsége előtt gyakran vitatkoztunk azon, meddig engedheti be a politikát, a külvilágot, a napi anyag könnyen, ugyanakkor törvényszerűen pusztuló fragmentumait a költészetébe az ember. Ő, aki épp a sérelmek zuhatagában állt, vallotta, vannak helyzetek, történelmi pillanatok, amikor nincs visszahúzódás, a költészet abban az értelemben is etika, hogy részt kell vennie naponta az igazság kimondásában — jóllehet, nem napi igazságok kimondásával. Nemcsak a költészettel, de a költészetben *is* kell politizálni. Vallotta, aki alkalmas rá, annak élére kell állnia a mozgalmaknak, folyamatoknak, amelyek (ki)hívják. Így maradt haláláig a symposionisták vezetője (noha az utolsó években már „csak" szimbolikus volt a jelenléte a mozgalom utóéletében), így jelentett a személye kötőanyagot a szétbomló pályák, sorsok között.

Betegsége végül is alapjaiban változtatta meg a költői jelenlétről addig kialakított nézeteit, hiszen fel kellett ismernie: *nincs idő.* Hogy nincs ideje. A műre nincs, nem marad, ha nem koncentrál rá minden erejével és idegszálával. Gyakorlatilag erre az időszakra esik a két kötet anyagának a születése. Úgy vélem, Sziveri a Bábellel éri el költészete csúcsait, a Magánterület pedig az előző műben el nem varrott szálakat, megoldatlan kérdéseket rendezi el, illetve próbálja megválaszolni. *Egy-könyv* tehát a kettő, annál is inkább,

mert a Bábel nem a klasszikus szerkesztési elvnek engedelmeskedik, amely szerint a csúcspont után a műbe leereszkedő szakaszt kell beiktatni. A kötetet ugyanis ekkori költészeti periódusának a két központi, nagyszabású versével zárja (Lógunk feszes zsinegen, Bábel), oly magasan hagyva ezáltal a mű intonációját, hogy az olvasó valósággal beleszédül. S nem csak a nagy versek adta élménybe, de a hiányba is. Ekkora töménységgel sorsot, verset elviselni szinte lehetetlen.

Ha tehát elfogadjuk azt a — ma nem kimondottan divatos és szeretett — tételt, hogy költőnkben életrereflektáltság és költészet nem működhetett különkülön, azonnal bekerülünk a versek vonzáskörébe, lehetségessé válik vizsgálni azokat a mozzanatokat (témákat), amelyek mentén kirajzolódhat előttünk ennek az eltörésében sem szárnyaszegett műnek a térképrendszere.

A megnövelt személyiségről már beszéltünk. Arról azonban még nem, hogy hová növekedik ez a lírai személyiség. Mert helyzete nem statikus. Kiemelt pozíciójában állandóan változik, alakokat és dimenziókat vált, hogy azután elszólíttassék a testből, elváljék az őt hordozó költő személyétől.

Kezdődött tehát a megbántott, sértett, üldözött poéta menekülésével. Folytatódott az önkéntes, dacos kiválással, amikor a gőgös kívülállóhoz már nem értek fel sem az üldözői, sem a rágalmazói. Hetyke, üzenő mondatokban artikulálódnak ezek az akaratok, dacok, ellenállások, indulatok. *Tékozlom magam élveteg, / de senki lábához nem rogyok* — jelenti ki önérzetesen, — *mégse higgyétek hogy győztetek / amíg élő költő van köztetek* — üzeni valaki beválasztottnak, — *Forgok az akarás tűtengelyén: / Isten báránya nyárson* és *Mire gatyába rázhatna bárki engemet / Már néma hangszerek árnya jár a bandán* — jelenti ki csikorgó önérzettel, — *Az újabb partiban én leszek az osztó!* — vágja egy vesztésre álló „játékmester" képébe a — nem csak utólag tűnik fel így — már akkor is kevés realitással bíró jóslatot.

Ebben az időszakban, nincs rá jobb szó, nem fér a bőrébe. Indulatok feszítik, melyek verseit is szinte szétrobbantják. Dühödten fordul költőtársaihoz, nem érti, ha szerinte beszélni kell, azok miért hallgatnak: *És a bárdok? őket mi lelte? / Miért kussolnak / e vértezett álombakák, miért / üzekednek sorvadt ólmaikkal? / Szájuk kitátva, akár a lövészárok — akár / a frissen megbolygatott tábori budi.*

Talán igaza volt. A fiatal magyar költészetben ez már a pangás, illetve a szerepcserék leosztásának ideje volt. Régen nincsenek meg a nagy tétek, Mozgó Világ, JAK, Magyar Műhely, vizuális, fónikus, ilyen-olyan tiltott, vagy annak vélt költészet — csöndes és keserves vissza-, kivonulás, zajos és túl hangos melldöngetésekkel kísért bevonulás zajlik. Otthon az újabb új symposion keresi tereit, lehetőségeit, embereit. Romok, romok, komfortos és összkomfortos romok mindenfelé. Sziverit ez nem érdekelte. Helyette levonta az egyetlen, számára levonható tanulságot: *Csöndnek csőd az ára.* Ki tudja, miféle forradalom kószálhatott a fejében, amikor bárfalon rikoltozó pávákat vizionál a janicsáros tájba?

Talán igaza volt, amikor türelmetlen, és nyílt kiállásra szólítja fel a társait. De az is lehet, az a szerep már nem talált, nem találhatott terepet, amely számára ebben az időben az egyedül elfogadható volt. Ha feladja a (minden) hatalommal szembenállás pozícióját, az „ügyet" adja fel, melynek legendásan bátor figurája volt, s a (konkrét) hatalom eléri ezáltal, paradox módon — vele, amit akart: fölmutatta az „ügy" behódolását. Mert az ő kiegyezése, akár elhallgatása, vissza- vagy kivonulása ezzel lett volna egyenértékű. Konfiguráció:

a szerep maga alá gyűri a sorsot, a művet, időlegesen vagy mindörökre. Az időlegesség pedig — ebben az időszakban még stabilan tartják magukat a kommunista pártkormányok Közép-Kelet-Európában — legalább annyira reménytelen remény volt, mint az orosz csapatok kivonulásában bízni a térség megszállt országaiban. (Jugoszláviában pedig — a polgárháború előestéjén kezdem el írni ezeket a sorokat — talán még reménytelenebb.)

Amikor tehát anakronisztikusnak is vélhetem ezt a mindenáron harcba szólító szereptudatot, akkor azt is hozzáteszem, hogy neki, akkor, etikailag *nem lehetett* más szerepre vállalkoznia. Az ő számára, az ő helyzetében bármely „modernebb" magatartás, ráhangolódás árulás lett volna. Mármost az lehet a kérdés, hogy ezzel járt-e együtt esztétikai romlás a műben?

Azt mondom, valamennyi bizonyára, de azt gondolom, nem. S rögtön megpróbálom a mondatba ékelődött ellentmondást feloldani, vagy legalább megmagyarázni. Amikor azt mondom, igen, arra gondolok, hogy az üzengetés szintjén megfogalmazódott sértődések, jogos, de az időben elhalványuló indulatok, napi perpatvarok magukkal ránthatják egy-egy vers nemesebb anyagát is a felejtésbe, a költő minden általánosító szándéka ellenére. Erre persze rögtön összerándul a gyomrom, mert itt nem kevesebb mondatik ki, mint az, hogy a maga idejében csodált bátorság egy más időben szövegromlasztó tényezőnek tekinthető. Mert tekinthető, sőt, amikor az, akkor tekintendő, s ez a mindenkori politikai költészet dilemmája. A költőnek vagy sikerül megtartania az időben az arra méltatlan tárgyat, témát, személyt, vagy a téma, tárgy, személy vonja el a megmaradástól a költeményt.

Sziverinek nem volt módja arra, hogy benneragadjon ebben a költészeti „mindennapiságban". (Az esélye kétségtelenül megvolt.) Ismét egy paradoxon: betegsége, mely megakadályozta a futásban, menekülésben, abban, hogy szembefordulj on vagy hátat fordítson — segítségére volt abban, hogy egy merőben új korszakát nyissa meg költészetének. A hatalom már nem abban az értelemben izgatta, hogy milyen fizikai/lelki fenyegetést jelent az életében, hiszen a halál fenyegetéséhez képest eltörpül minden földi helytartó ordibálása. Azt vizsgálta már, hogyan hatott őrá fizikailag, lelkileg a hatalom, helyrehozhatók-e a roncsolásai. A hatalom ettől fogva értelemszerűen nem a megismerés, sokkal inkább a személyiségben megtapasztalt hatások kérdése számára. Az analízisben eljut addig a keserű pontig, hogy lehetőségeinken kívülre helyezi a megaláztatások eredőjét: *Bájos parancsuralomhoz szoktunk, / valamikor — még amikor szoptunk.* Ezzel talán valami olyasmit állít, hogy létünk eredendően kiszolgáltatott mindenféle hatalomnak, legyen bármilyen a szándékunk és az akaratunk. Vörösmarty mondta: nincsen remény. Az asszociáció talán nem túl erőszakolt.

A külvilággal szembeni ellenállás nem csak az én-költészet abszolutizálásában jelentkezett a költői műben. A befelé fordulás előcsarnoka bizonyára a szerelem, a társas lét, amely nem jut olyan látványos, harsány megörökítéshez, mint a külső harcok, de legalább annyira fontos a számára. Szerelmi lírája két ágra bomlik. Az egyik az erotikus, a másik az érzelmi szál. Noha általában együtt jelennek meg, élesen, már-már durván elkülönülnek egymástól. Az erotikus, testi megnyilvánulásokat az a hetykeség, néhol hivalkodás jellemzi, amelyet az önvédelmi reflexeket kialakító költő esélyeit és eszközeit vizsgálva már megfigyelhettünk. Megdöbbentő, hogy a falloszt e szerelmes-erotikus versekben szinte minden előfordulásakor fegyverként jeleníti meg, sőt, a fallosz bennük fegyverként is funkcionál. Ezt tekinthetjük részint férfias humornak, a gerje-

delem természetes hivalkodásának *(szuronyom a rongyokon át kilyukaszt; Sebtében zsarátnok farodhoz érek / s lándzsám hegye máris meredez)*, de gondolhatunk arra is, hogy a más csatatereken vereségeket szenvedőnek szüksége lehetett a győzelmi mámorokra is, melyeket a test harcaiban szerzett meg magának. Élettel telt, élvezetes sorok ezek, különösen annak fényében, hogy a hatalom birtokosai, az ilyen-olyan diktátorok nem rendelkeznek a Sziveri-világban potenciállal. A hatalmi potenciál és a nemi (személyesben megjelenő) impotencia ellentéte néhol a kacagásig oldja a versek túlfeszültségét. Pillantsunk a *Bal-kánon* című vers vaskosan gonosz testi realizmusára: *A soros tirannus markában / melengeti véreres fütykösét, / és unalomra riad. [...] Távolabb a tücsök- / fejű janicsár serényen morzsolja / vesszejét. S míg petyhüdt / tagjával bajlódik, az erjedő / fűben szelíden piheg az asszonyállat. / Engedelmeskedni kész. / Nem úgy a szerszám.*

(Emlék: szabadkai kórház, Mátis Líviával és a költő feleségével állunk a betegágynál, ő még nem tudja, mi már tudjuk, amit csak késleltetni, elodázni, de elkerülni nem lehet. Mutatja ezt a verset, műszerek között írta a sápadt kórteremben, figyeli a nevetésemet, mosolyog csak, nevetni nem mer, fájdalmat okoznának az oldalából kilógó csövek, nevetünk az impotens janicsáron, cinkosan összevillantunk a két nő tekintete mellett, s a fűben pihegő, engedelmeskedni kész — milyen szép mondat a helyzet durvaságában! — asszonyállatra gondolunk. Talán.)

A dévaj erotikus vonulat az életigenlő, néha -habzsoló Sziverire vall. Annál döbbenetesebb a fekete könyvben olvasni az árván maradt sort: *didergő ondó felkavart szódavízben.* De erről majd később. Ha vissza merek térni majd erre a sorra. (Nem fogok visszatérni...) A virgonc, virtusos testi szerelmet az érzelmek tapintatos lágysága, már-már megdöbbentő puhasága ellensúlyozza. Olyan idomuló szeretettel, alázattal, rajongással veszi körül a másik lényt, amilyet nehéz elképzelni a szuronyos-meredőre elrajzolt férfiimágó ismeretében: *és akár bakancsra a sár / személyedre puhán rátapadok; Ringó csípőd a tóparti túra / alatt szebb volt, mint egy Bach partitúra.* S tragikus színezetű vallomásformában ugyanerről a Bábel tizenharmadik versszakában: *hőse lettem újra édes Erzsébet / szemérmetlenül költőd versének / hamuszürke gyáva hajnalokon / elszökni tőled bár semmi okom // egyre közeledem a halálhoz.*

Nyilván a kettő együtt, ebben a megrázó kettősségben érvényes és működőképes igazán. Van azonban egy vers, ahol a férfipotenciál-gőg és a gyöngéd szerelem egymásba olvad. Váratlanul, idillikusan, Sziveri világára annyira nem jellemzően. A versnek a *Fecskék a falon. Elmeszelt tél* a címe, s lírai verstől nem várt módon cselekménye is van. A szeretett nő létrán állva meszeli a falat, a férfi figyeli őt és megkívánja. Isten jelezne ugyan valamit, fecskék árnyát küldi a falra, de a lírai hős ügyet sem vet erre. Keze nője szoknyája alatt keresi megnyugvását, majd, amikor a másik kedve is fellobban, s a meszelő a kezéből kihull, a türelem és feláldozás elnyeri méltó jutalmát. Hús a húsba csúszhat.

Pár lappal később talányos versben talányos szexuális játékot örökít meg a költő. De ennek a különös versnek — a vaskos áthallásokra módot adó kétértelműségei ellenére — már nem a szexus lesz a központi kérdése. Beszűrődik a világába a későbbiekben mindenhol megjelenő halálvárás, életvesztés-vízió. A vers kezdetén bejelenti szándékát: *ó, részeg májusi harmat. / Megírni hármat. / Megírni nyolcat. / Megírni nyolcvannyolcat.* Az elkövetkező sorok egy szabados szerelmi jelenet sugallatát tartalmazzák, ravasz, elér(t)hetetlen meg-

fogalmazásban. A lezárás az első versszak parafrázisa, de annak a mámora, izgalma nélkül: *ó, józan májusi harmat. / Megérni hármat. / Megérni nyolcat. / Megérni nyolcvannyolcat.* No comment.

*

Keserves emelkedés volt az ő pályája, melynek záró darabjait ebben a két könyvben olvashatjuk. Keserves emelkedés abban az értelemben, ahogy Grotowski a művész létállapotát meghatározza. *Miért foglalkozunk művészettel? Hogy átlépjük önmagunkat, hogy kilépjünk korlátaink közül, hogy feltöltsük azt, ami puszta és fogyatékos bennünk, hogy realizálódjunk, vagy — én így szeretem mondani — hogy beteljesüljünk. Nem állapot ez, nem egyszerűen valamiféle kondíció, hanem folyamat, keserves emelkedés, melyben az, ami bennünk sötét, átvilágosul.*

Az idézet a *fehér füzet* utolsó bejegyzése, a fehér füzet pedig egy publikálatlan Sziveri-dokumentum, amely most itt pihen az ölemben. *Eretnek mise* a címe, *Megfigyelések és kérdések* az alcíme, *1988* a dátumozása, és a költő töredékes gondolatait, filozófiai elmevillanásait és a számára fontos kiemeléseket tartalmazza. A munkanaplónak tekinthető dokumentum első mondata: *Az élet lehet abszolút szabad. A művészet nem!* Majd még néhány mondat későbbről, továbbgondolandó az eddigi felvetéseket: *Az igazság erkölcsi kérdés! Ne legyen vitás azonban, hogy hol látom kijelölhetőnek a költő helyét. [...] A politika és a költészet egymást kizáró fogalmak. [...] Néha úgy hiszem, sokkal kevesebb vagyok, mint a költészetem. [...] Nincs helye az iróniának ott, ahol tragédia van. [...] Az is lehet, hogy most én vagyok a legmodernebb, a magam anakronisztikusnak tűnő versformáival. De vannak-e anakronisztikus versformák?*

S itt forduljunk vissza ismét a befejezett, beszerkesztett művekhez. Kérdezzünk rá a költőben is ott derengő gyanúra: mennyiben volt anakronisztikus Sziveri a maga gyakorta kopogó négysorosaival, a sokszor igénytelennek érződő rímeivel. Azt gondolom, a forma szárazsága, néha gyanúra okot adó egyszerűsége szándékos költői ellenpontozása volt annak a — végső soron romantikus-heroikus — vonulatnak, melynek erővonalai mentén a költő felépítette a világát. Tragédia és irónia birkózását érhetjük tetten, amikor munkái tartalmi mozzanatait a hozzájuk rendelt formai jegyekkel mérjük össze. A társadalmi mozgásokra mindinkább érzéketlennek mutatkozó új irodalmi törekvések között megtalálni az arányt a megszólalás felelőssége és az önreflektáltság elvárható szükséglete között — ez Sziverinek is lecke, állandó és kínzóan új dilemma lehetett.

A másik oka a szerkezetek túlcsupaszításának minden bizonnyal az volt, hogy kórosan félt a túlbeszéléstől, attól, hogy a költői beszéd átcsúszik költőies szépelgésbe, ezzel hitelét veszíti. A fehér füzetben erről is találunk említést. *A vers mindig pengeélen táncol. Ha többet közöl, mint amennyit kellene: célját téveszti; ha kevesebbet: úgyszintén. Ha mesterkéltebb a kelleténél, akkor hitelét veszti, ha hétköznapibb: elbanalizálódik. * Ha a vers szikárabb, mint amennyit a n y a g a megkövetel, akkor már nem is vers, talán csak köznapi közlés. Ha a vers agyondolgozott, cicomázott, akkor túlzottan elrugaszkodik az é l e ttől, attól, ami valójában lételeme lenne. Ki tudná azonban megmondani, hol a határ? * A vers élet és művészet súlypontján valósul meg. Ezt a „súlypontot" azonban lehetetlenség megfogalmazni. Ehhez már kevés az ember!*

Kétségtelenül kockázatos vállalkozás redukált költői formákat alkalmazni,

még annak is az, akiről nyilvánvalóan tudható, hogy remekül bánik a formákkal. Sziveri vállalta ezt. A szabad vers, a vizuális, fónikus költészet előretörése idején rímes-ritmikus sorokban fejezte ki magát. Makacs pontosságra törekvése (ebben emlékeztet talán leginkább József Attilára — no meg abban, ahogyan a tájélményeket átmossák nála is a belső történések) a *fegyelmet* állítja ekkori munkálkodása centrumába. A legszikárabb nyelvi feltételek mellett csak a mindenképpen elmondandóra szorítkozni. Másik szellemi rokona, a vágáns Villon lehetett ennyire szabad és ennyire foglya a feladatának. Ily módon értelmezhette ő a modernséget saját maga számára; ennek a mindenkori modernségnek a lelkülete nyugtatta meg egyfelől, tartotta állandó izgalomban a másik oldalon.

Személyisége feloldására, önkicsinyítő gesztusokra nem volt hajlandó, már csak azért sem, mert szinte erőszakosan bízott a tehetséges emberek kiválásában és kiváltságában. Magát pedig ilyennek tartotta, nem minden alap nélkül, természetesen. De saját felszólítására *(Ne legyen vitás azonban, hogy hol látom kijelölhetőnek a költő helyét...)* végső soron csak homályos választ olvashatunk ki a verseiből, illetve a félbeszakadt munkanaplóból *(A verset mindenkor én [Én] írom, mégha objektív lírát művelek, akkor is!)*. Nem lehet véletlen tehát, hogy már halála előtt bele-belemartak pályatársai, esztétikai kerülőutakon a szemére vetve, hogy lírai alapállása nem felel meg az új divatsodrok diktálta feltételeknek.

Halála után egy évvel pedig megsűrűsödni látszik körülötte a csend, mintha nem lett volna elég súlya írásművészetének ahhoz, hogy említsék munkáit és emlékezzenek róla, mintha nem lett volna elég modern, amit és ahogyan elmondott.

Pedig jócskán foglalkoztatták a kimondhatóság, elmondhatóság és kifejezhetőség dilemmái. *(Már akármit észlelünk: / nincsen arra szó...)*, s példásan küszködött ezek értelmével/értelmetlenségével *(Vagyok még, de olyan: mintha nem lennék, / amit mondok, márcsak nyelvemlék.)* Eltűnődhetünk azon, mit értett meg ekkor. Azt-e, hogy az általa képviselt magatartás alól éppen húzza kifelé a kor a szőnyeget, vagy azt, hogy amit (ahogy) mond(ja), az távolra kötődik már a jelentől? Az látszik valószínűnek, ekkortájt erősödhetett fel benne a költői magányosság érzete, mely szükségszerű együttjárója a különállásnak, a falkaösztönt elutasító magatartásnak *(a nyájból az önérzet olykor kimar)*. Semmiképp se keverjük össze az előzményeket a költő létezésfeltételeivel: az új symposion Sziveri-féle gárdáját nem elsősorban a közös esztétikai, sokkal inkább a rákényszerített politikai platform tartotta össze, verbuválta csapattá...

Sokadszor említődik már, de kikerülhetetlen tényező e könyvek vizsgálatánál: végzetes betegsége váratlan és erős gellert adott a megkezdett pályaívnek. Nem tudható tehát, hol kötött volna ki költő és költészete a mai (és a holnapi) irodalom elvaduló tábori térképén. Hogyan viszonyult volna a tábort verőkhöz? Közéjük állt volna, vagy egyedül maradt volna közöttük? Ezt azért tartom fontosnak megjegyezni, mert ahogy a hetvenes vagy nyolcvanas évek költészetén nem lehet (mindenesetre nem konstruktív) a ma posztmodernizmusának (s egyéb izmusainak) a szempontjait számon kérni, ugyanúgy ezt a költői életművet sem lehet a magát abszolutizálni szándékozó napi irodalmi kurzusok lihegő prokrusztészágyán megcsonkítani. Mert valószínűsíthető, hogy Sziveri költő nem állt, s nem állt volna be a szekértáborokba. A mostaniakba legalábbis semmiképpen. A tény: fölerősödő magányérzete és a közelítő halál egyértelműsítették a választást. Számot kellett vetnie életével — s immár a halálával.

Kudarc volt ez, abban az értelemben kudarc, ahogy valamennyiünk élete elrendeltetett vereség. Más kérdés, hogy mikor érkezik el annak a felismerésnek a pillanata, amely nem csak az értelmünket járja át. Sziverinek igen korán. Ady az ősszel találkozik Párisban, ő a sátánnal, romba dőlt bábeli épületének kíntermeiben. A lírai ént körülnyüzsgő bestiák közül tűnik elő a sátán, farkát morzsolva, miként a janicsár egy másik versben, fallosza átdöfve tűvel, magáért hevül és önmagával bagzik. Förtelmes a kép. *Tükörből lesem a bárdolatlant* — írja a költő, és ezt többnek kell tartanunk jellegzetes posztmodern gesztusnál. Föl kell ismernünk benne az emberi döbbenetet és rettenetet, hiszen a tükörbe tekintve az ember általában a saját képmását látja. Saját arcmása helyén, helyett jelenik meg tehát a sátán, mintegy fölmutatva az emberben jelen lévő (vagy az emberre váró) rosszat, gonoszt és emberalattit. Nem akar a sátán semmit, csak megmutatkozik neki, jelenik, hogy előrevetítse az elborzasztó jövőt, a bizonyosnak látszó eljövendőt.

De ahogy a jó és a rossz elválaszthatatlanul benne van emberi lényegünkben, ugyanebben a versben (már) jelen van a másik központi motívum, a krisztusi mártíriumság is: *andalítóan lágy hús csörgedez / töri vállamat a fakereszt.*

(Sokan mondták, talán ő maga is hitt benne, hogy betegségével és halálával a symposion gárda „bűneit" vette magára, s vállalta az egyedüli bűnhődést. Nem bizonyítható, hogy ez több legendateremtésnél, ahogy az ellenkezőjére sincsenek megalapozott érveink. Tény, sokféle emberi bűntudat élt benne, s mint mániásan erkölcsi ember, ezekkel állandóan számolt.)

A krisztusság, a megváltó, elárultatott és feláldozott ember tragikuma a Magánterületben erősödik fel, mégpedig a teljes Krisztus-imago megteremtésével. *Szeretteim és 12 jóbarát* — összegzi a világból számára megmaradtakat egyik versében. Ha a 12-es számot véletlennek tekintenénk, újabb feltűnése már figyelmeztet: *s ők 12-en, akik még maradnak.* Ugyanennek a versnek a végén kinyilatkoztatás, jellegzetes krisztusi hangszerelés: *Nem jó ez így, / mondom* én *tinéktek.* Később a szerepnek újbóli, immár groteszk felbukkanása: *El innen, minél távolabbra. Tipegünk. / Farkcsóválva a park vize fölött 50 centivel.* Szomorú Krisztus az övé, s tűnődhetünk, vajon valóban maradt-e tizenkét barát — tizenkét apostol — az eltávozni készülő mellett.

Számvetés és készülődés az utolsó, a fekete könyv. S itt említsük meg a másik, már idézett fekete könyvet, azt a fekete fedelű vonalas füzetet, amelybe élete utolsó időszakában írta a verseit. Átböngésztem, és azon döbbentem meg, mennyi energiája volt — még nagybetegen is — arra, hogy javítson, töröljön, kihagyjon és elhagyjon. Iszonyatosan sok a javítás ezekben a kéziratokban, sok az elhagyott vers, meg nem jelentetett, késznek látszó szöveg. Pedig ekkorra már sietős a betakarítás, az elszámolás.

S megjelenik egy új hatás, s a hatás nyomán egy új hangfekvés. A hatás a narkotikum, a hangfekvés pedig tőle szokatlan, mert szürreális: *kentaur legel tűket kényes tükröket / formaruhát fagyszítta bőrt szitát / az üzemi étkezdéket és limlomot / meg eszmeképeket s feszíti a hurkokat / helyünk táján ékes faburkolat.* Kísérteties a vers címe is: *Formalin.* Nehéz jelzőket találni erre az utolsó könyvre, megrendítő dokumentumra. A fintorok véresek *(Pakolunk le, le / a pódiumról. Ez már nem alakítás),* a vátesz-tudat eltűnik (vagy átalakul megváltó-tudattá), de megmarad végig a kiválasztottság önérzete, gőgje *(Mert minket szállva nemzettek, / s leszórtak a nemzetnek.).* Zsinegek, zsinórok tűnnek fel, jelennek meg, már csak báb az ember, felülről rángatják nagy kezek

földi testét és evilági létezését. S ráng az ember akaratlan, akarat nélkül. Az idők határai kezdenek feloldódni (*Gyermekkorom egyre szebb volt.*), a végső távozás metafizikája mossa át a szavakat, mondatokat (*Vajon, ha elmégy ki jár itt? / S vajon, ha nem mégy el: ki jár ott?*). Azután pedig, mielőtt — a találkozás Istennel. De így kezdtük ezt az írást. Ő pedig így végezte. Harminchat évesen, tehetsége és pályája csúcsán.

A fehér füzetbe egy Faludy-idézetet is rögzített. *Ha Isten éltet, díszsírhelyet kapok a budapesti Kerepesi temetőben* — a Farkasrétiben nyugszik Sziveri János, és nem kapott díszhelyet, még helyet sem a „művészparcellában" —, *szép márványblokkot, rajta nevem, arany betűkkel — de mit ér mindez? 3000-ben már nevemet sem ismerik, 5000-re elporlad a sírkövem, a temető elsüllyed a búzaföld, a romhalmaz, a gyártelep vagy az őserdő alá, a nyelv, melyen írtam, eltűnik, a nép, melyhez tartozom, kihal. A második halál is tökéletes lesz. Aztán kihűl a nap, a föld összeütközik egy bolygóval vagy felrobban, és Michelangelo szobrait meg Bach partitúráit utánam hajítják a megsemmisülésbe.*

Ne így legyen!

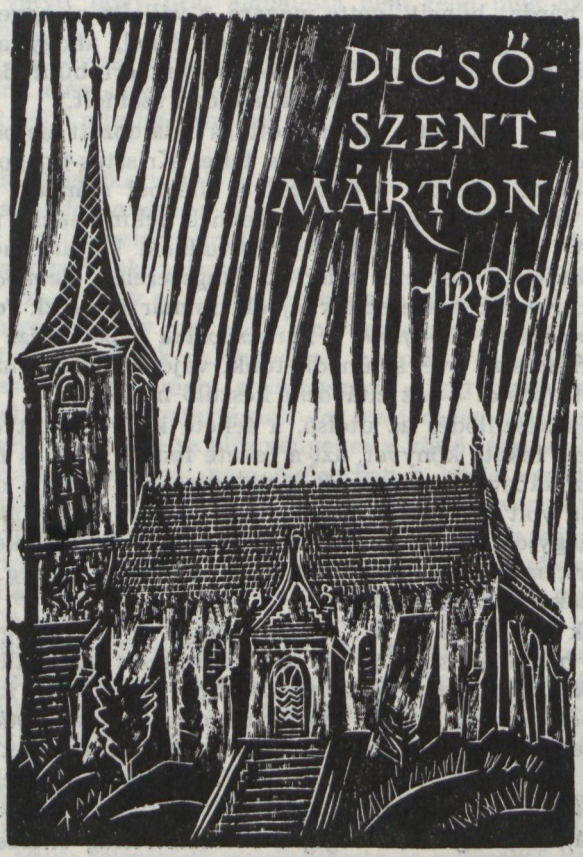

MOLNÁR DÉNES METSZETE

PETRI CSATHÓ FERENC

Saját lidérc

az angolok lidércei
éjfél után suhognak, nyápic
lordocskák talpig lepedőben,
a mi lidércünk: ezredes,
eredeti darab, terepszínű,
tányérsapkát, zubbonyt visel,
mellén ordók fityegnek,
csörögnek is, ha jár;
az ezredes
valahogy ittmaradt a győztes
háborúból, élő fosszília,
szeméttartókból gyűjtöget
kenyeret, ételhulladékot,
a városképhez tartozik, akár
a főtéren a bronzlovas,
s a hetvenhét balkáni gerle;
az ezredes
pontos, akár a szívbe lőtt golyó,
hat óra nulla-nulla perc,
parancskihirdetés: „miénk a győzelem!" —
dörgi a ház előtt sorakozó
kukáknak;
vállán Victoria
mintájú térképtáska lóg,
benne a harcászatilag legfontosabb
objektumok (a kocsma és a kupleráj)
védelmi terve;
hat óra huszonöt,
(a városház előtt)
„zászlónak tiisztelegj!", az ezredes
vigyázzt vezényel, díszlépésre
vált, a flaszteron klaffog a két
számmal nagyobb cúgoscipő;
egy jövevény,
semmit sem ért, kacag:
ez az ország egyetlenegy
nagy sárga ház, kedveli az
egyenruhákat, a legjobb nőit
puskának becézi;
hét óra nulla-nulla
perc, az ezredes megérkezik
a város főterére,
a madarak a hőst megint
leszarták, képzeletben
golyót röpít, hetvenhetet

a balkáni gerlék fejébe,
„statárium!" — ordít —, a madarak
csattogva szétrepülnek;
ezt követőn napi
őrjáratán a régi vár
szakállas ágyúit szemléli meg,
jelentést kér az éppen ott
harcoló kisfiúktól, „dirr-durr!"
mondják a kisfiúk,
„az ellenség szétlőve, mint a pinty!"
rendben, bólint
az ezredes, a hadtáphoz kell mennie,
sok dolga van, masírozik tovább
'91 augusztusában —
a polgárháború ki tudja
hányadik halottjaként —
vonul be végleg városunk
történetébe mint saját kísértet.

S. M. halála

már ott csücsül a megismerhető
világ legszélső csillagán
(az égbolt kárpitja lyukas)
ha kalimpálni kezd
túlnanra ér a lába

a végállomás restije
(Golgotán túli táj)
vonat indul az ittből sehovába
(az ő hangja a megafonból)
Fölemeled bőröndödet.
az asztalon maradt pohárban
Krisztus vérének maradéka fáj

Augusztuséj

az ég kopár (csak csillagok,
közöttük űr) a semmi halmaza
minden csak lefele
hullik törik minden
csak önmaga fele
teljes az éjszaka
: A VÉGE fölirat utáni
üres filmkockák surrogása
magányos férfi ágya félhalálban
szemérmetlen rombusz a ház falán

Vereség

Nagyon szeretsz Nagyon szeretlek
Törvényszerű a kettős vereség
Válunk Leszünk reménytelen
hívójelek a képzelet mögötti égen
Anyáink talpig feketében
Világ szemhéja ránkcsukódik
a sírásuktól vörös ég

Causa sui

A végtelen számú dimenziójú
tér is (bár képzelt tér csak:)
kaloda,
a lét nem érthető,
mert önmaga oka,
a csillagász őslevese
emészthetetlen kotyvalék,
a teremtés mítoszai
guruló vaskarikák fából

anyagból vagyunk és halálból
az Isten nem hagyott reánk tudást

SIMAI MIHÁLY

Szegénység szürke angyala

Jön a szegénység szürke angyala.
Zálogba adta szárnyait.
Biceg . . .

A kukák szája ím, megnyittatik.
De bennük csak a beszédeitek . . .

Csak az egymást gyalázó tramm-tra-ramm,
Csak a holdsarlót kormozó konok
füstölgés.
Csak az őrjöngő bazár,
hol istenül sok régi nagyvezír . . .

— És a krisztusi ostor nem suhog;
de ripacshangon harsog a parancs:
„el innét, koldusok!”

Ahány kapu van, mind bezáratik . . .
Zuhognak a Mindenségmostoha
vad árnyai
— s te szárnyatlan vacogsz,
kirekesztettek árva angyala.

Jöjj hát be hozzám,
hívesítsd szívem,
szegény szegénység, hívséges hívem;
kölyökkorom bús, éhes angyala . . .

Megtört vagy, mint anyám,
s megannyi más anya.

Fonnyadt fejed fölött
kísértet-glória
a régi otthonok
szegényszaga.

Kísértet-glória . . .?
— vagy robbanó elegy?!!
HOGY ÚGY VAN! — az igazság
vakká szegényedett . . .
HOGY ÚGY VAN!! — a szabadság
bénult-karú szegény-
legény — — — ki hozza hát föl
az ezredvégi fényt . . .?!!

. . . ég sárkányszájban szénné
reményünk, kenyerünk . . .
A szörnyek közé, szegénység
neked kell lemerülnöd
— s ki tudja: az a fölbukó arc
Te léssz-e majd
vagy maga az Ördög?!. . .?!

Atlantisz

még pillantásod paradicsomában
még hosszú hajad zászlaja alatt

még nézni vállad vonalát
s már látni
hátad mögött a sors lángpallosát

már tudni hogy

— a torz lejtőn a lucskos

homokban süppedezve majd

— — a szörnyek

koptatta véres kőhasábokon

. . . + . . .

egy égő lélek egy kiégett testtel

belehátrál

— zúg sistereg a tenger

aztán a csend

aztán a lent

mímelni álmot végtelent

mívelni elmerült csodákat

s kivenni hajdanvolt szobánkat

Atlantiszban

— — onnét üzenni: várlak!

MOLNÁR DÉNES METSZETE

UNGVÁRY ZSOLT

Tükör-képp

Nicolette félkönyékre támaszkodva figyelte az alvó férfit. Tekintete továbbsiklott, és az ágy melletti szekrény nyitott ajtaján levő hatalmas tükörben megpillantotta magát. Első reakciójaként maga elé húzta a paplant, de aztán elmosolyodott ezen a szégyenlős mozdulaton, lecsúsztatta az imént felkapott ágyneműt, és szigorúan mérte végig a tükörben látszó nyakát és mellét, amit nem takart el előle a hanyatt fekvő férfi.

A nő fölült, s így már egész testét csodálhatta a tükörben. Érdekes, hogy idáig nem fedezte fel ezt az óriási üvegtáblát; épp csak átfoghatta szemével a szobát, amikor éjjel a férfi ide betessékelte: az ajtóval szemben csap, mellette bidé, mint minden tisztességes szállodában. A franciaágy balra, az ablak és a szekrény között, amire szinte még pillantást sem vethetett, amikor lovagja már döntötte is le; csókolta a nyakát, a száját, és éhesen tépte le róla a ruhát.

Nicolette arcán hirtelen bosszúság suhant át. Most értette meg, miért pislog partnere szeretkezés közben a szekrény felé. Ó, a perverz alak! Kedve lett volna belerúgni az alvóba! Halmozza az élvezeteket; pusztán az aktustól már ki sem elégül, egyszerre akar résztvevő és néző is lenni. Két szerepet egyszerre, s most persze fáradtan hever, és ha felébred, azt sem tudja, megélte-e az egészet, vagy csak egy régebben látott szexfilmről álmodott. „Különösen így lesz, ha itthagyom" — gondolta kajánul Nicolette —, „de ha elmegyek, nem láthatom a csalódott ábrázatát, s mindez feleslegessé teszi a játékot."

Máté jó ideje ébren volt, de még nem akarta kinyitni a szemét. Elképzelte Nicolette arcát, próbálta felidézni az alakját, s bár hallotta maga mellett mocorgását, szuszogását, mégsem tudta ebből a zajból pontosan rekonstruálni a nőt. Az álomban, ahonnan visszatért, mindent világosan látott; boldogító, az önkívületig szenvedélyes szerelmeskedésről álmodott egy gyönyörű asszonnyal, akinek a lénye sokkal tisztábban és erősebben élt benne e percben, mint azé a nőé, aki alatt most nagyot reccsen az ágy, mert bizonyára felült a kényelmetlenné váló fekvésből. Milyen kár, hogy ha a szemét kinyitja, nem az az álomból kiszabaduló tökéletes asszony hajol föléje becézően, hanem ez a másik, akit egyszerűen képtelen maga elé képzelni.

Inkább várt még, alvást színlelve.

Nicolette iménti bosszúsága közben elmúlt. Fölhúzott térdekkel ült az ágy végében, és szeretettel figyelte a férfit, akivel igazán kellemesen telt az éjszaka. Jó volt nézni lehunyt szemét, kisimult vonásait, és arra gondolni, hogy most nagyon boldogan és elégedetten alszik, szépet álmodik, s készül az ébredésre, amely újabb gyönyöröket rejt magában.

Nicolette ugyan türelmetlenné és feszültté vált, ha arra gondolt, mi mindent késleltet a férfi alvása, de úgy döntött, hogy nem sietteti meg a természetes folyamatot. Így talán még izgalmasabb is...

Máté igyekezett egyenletesen szuszogni, s ahelyett, hogy szemét rányitotta volna a valóságra, felidézte a tegnap délelőttöt.

A nő egy étterem teraszán ült, és éppen egy homárral matatott. Megpróbált az aprócska villával hozzáférni a rák ollójának gusztusos tartalmához, de mivel ez nem sikerült neki, felemelte hát a makacs páncélt, s miután képtelen volt eltörni, inkább szopogatni kezdte. Néha megnyalta zsíros ujjait, egyenként véve őket a szájába, kéjesen simogatva körbe nyelvével mind a tízet, majd megtörölte kezét egy szalvétába, s folytatta az evést. Máté egészen belefeledkezett a látványba, s bár még sosem evett homárt, sóvárogva figyelte a furcsa jelenetet. Elmosolyodott magában; vajon a csinos hölgyet bámulja-e oly kitartóan, vagy a különleges csemegét kívánta-e meg hirtelen?

A nő fölnézett, leplezetlenül végigmérte a férfit, megvető tekintete pár másodpercre megállapodott a másik arcán, aztán folytatta a lakmározást. Máté elszégyellte magát, s a kínos helyzetből menekülve gyorsan a tengerpart felé indult, amely teljes hosszában szabad strandként nyúlt végig a Cote d'Azurön, magányos illusztrációként a forradalom „Egyenlőség" jelszavához.

Nicolette, még mindig az alvó nyugodt, kellemes vonásait nézve, azon tanakodott, mikor bukkant fel először az életében ez a különös alak. Úgy fordult, hogy láthassa magát a tükörben, fejét megtámasztotta az ujján, ahogyan ez egy elgondolkodó emberhez illik, s mialatt rányújtotta nyelvét bűbájos képmására, felidézte a kérdéses percet.

Ebédelt valahol, talán éppen egy homárral viaskodott, amikor megérezte, hogy bámulják. Az ismerős bizsergés futott végig a gerincén, igyekezett viselkedésébe kihívót csempészni, s meg is tette, amennyire ez tőle az adott helyzetben telhetett.

Várt kissé, számolt magában háromig, amíg úgy döntött, itt az ideje szemügyre venni hódolóját. Kimondottan jóképűnek találta, s a vágyakozó szempárból azon nyomban kiolvasta, hogy e léha turista immár elveszett ember. Nicolette mindig biztos volt a dolgában, s ezúttal sem támadtak kétségei sikerét illetően. Lekapta tekintetét az ismeretlenről, mielőtt az elbízná magát, s visszatért a rákhoz. Mialatt mélyen a tányérjába temetkezett, várta a fölötte megszólaló hangot. Gazdag tapasztalatai alapján megpróbálta kitalálni az első mondatot: „Szabad ez a hely, kisasszony?" Vagy tréfásan: „Nocsak, nocsak, hát nem bír azzal a homárral?"

Udvarias, kimért hangra rezzent össze:

— A bor, kisasszony!

A pincér állt mellette tökéletes eleganciával, kezében az üveggel, s tartózkodó, ám magabiztos pózban, alig észrevehetően meghajolva feléje. Nicolette bólintott, s szemét fürkészőn továbbsiklatta; a vonzó idegen eltűnt.

„Eltűnt, de most itt fekszik mellettem" — gondolta mosolyogva a nő, tükörképétől ismét az alvó felé fordult, s megcirógatta az arcát.

„Most azt hiszi, itt heverek a lábai előtt!" — jutott eszébe Máténak, s kedve lett volna elhessenteni a csiklandozó kezet, de nem kívánta még felfedni ébrenlétét. — „Egy csapásra birtokba vett, a cirógatással elhelyezett a tulajdonai között, s talán legalább annyi szeretettel és vágyakozással tekint rám, mint hajdan a homárra. Pedig hát nem hevertem a lábai előtt, legfeljebb közötte, s akárhogy nézzük, többnyire én voltam fölül. Igen" — mosolyodott el, s Nicolette elégedetten hihette, hogy a mosoly a cirógatásnak köszönhető — „én voltam fölül..."

Tegnap délután milyen mély megvetéssel gondolt a nőre, miközben a parton ücsörgött a tenyérnyi, simára csiszolódott fehér köveken, és baquette-jét majszolta. S hiába mélyült el gyűlölete egyre jobban a homárt zabáló, lenge ruhájában (s a megszerezhetetlenség miatt fájdalmasan) izgató nő iránt, képzelete mégis órák óta minduntalan visszatért hozzá. Hiába hessegette egyre messzebb a képét, az annál követelődzőbben tolult fel. „Az a büdös ribanc!" — csak így emlegette magában.

Nicolette — miután végzett az ebéddel — fizetett, s a part felé indult. Az idegen talán messziről figyeli őt, vágyakozva bámulja a testét, s képzeletben levetkőzteti. (Esetleg egyebet is tesz vele... — borzongott bele kellemesen Nicolette akkor, a tengerparti verőfényben, s most is, az ágy végében kucorogva, az éjszakára gondolva.) Járását a fürkésző pillantásokhoz igazította, s amúgy is jó hangulatát mámorossá varázsolta a hódítás biztos tudata.

Nem tévedett. A férfi a parti köveken ült, háttal a tengernek, s őt bámulta. Nicolette eligazgatta magán a ruháját, szemét körbejártatta, mint aki megfelelő helyet keres a letelepedéshez, s fesztelenül, határozottan állt meg az idegen mellett. Kézitáskáját ledobta a hófehér kövekre, egyetlen mozdulattal kibújt a ruhájából, amely alatt bikinit viselt, s arra is volt gondja, hogy közben felmérje a hatást, amelyet az ismeretlenre gyakorol, aki teljesen megbabonázva, leplezetlen imádattal csüngött a mozdulatain. Nem tudni, hogyan történhetett, de a levetett ruhát felkapta egy apró légáramlat, s a férfira fújta, aki — ebben Nicolette biztos volt — gyönyörrel szorította magához, beleszagolt parfümmel átitatott nő-illatába, s a prédát érző, vad hím elbájoló arckifejezésével átnyújtotta, közben igyekezett olyan közel kerülni Nicolette-hez, amennyire csak lehet.

— Köszönöm — csicseregte Nicolette. — Olyan meleg van, nem is látszik, hogy fúj a szél... Nem is értem, hogyan történhetett... Mondja, nem jön úszni?

— A nevem Kovács Máté — felelte erre a férfi, mint egy igazi úriember, aki minden körülmények között megőrzi udvariasságát.

— Micsoda muris név... — mosolygott a nő. — Én Nicolette vagyok... — és elsietett a tenger felé. Tudta, hogy a furcsa nevű külföldi rögtön a nyomába ered. Ám amikor visszafordult, az még mindig ott állt; vágyakozva nézett utána. — Na, jöjjön! — biztatta Nicolette. — Irtó klassz a víz...

„Ha még egyszer megcirógat, szájon vágom!" — határozta el Máté, még mindig a lezárt pillák nyugalmat adó sötétsége mögé rejtőzve. Akármikor kinyithatná a szemét, és megláthatná a nőt. Most csak rajta múlik. Nem úgy, mint tegnap délután, amikor a lapos köveken kuporogva fürkészte a sétányt, s talán abban bízott, hogy megpillanthatja a nőt, aki homártól eltelt karcsú testét meg kívánja mártóztatni a Cote d'Azur csábítóan csillogó tengervizében.

Annyira koncentrált erre, hogy a nő csakugyan fölbukkant. Mátét ez a várt beteljesedés úgy meglepte, hogy szentül hitte: csak képzeli az egészet.

Csodálkozó szemét nem tudta levenni a nőről, aki róla tudomást sem véve jött le a partra. Levetette a ruháját, s olyan flegmán, utálkozva hajította el, hogy az odaszállt a férfihoz. Máté esetlenül szorongatta a kezében, szerencsétlenül gyűrögette, majd gyorsan visszaadta. A nő megvetően végigmérte, ugyanazzal az ellenséges pillantással, mint délben az étterem teraszáról.

— Köszönöm — szólt gúnyosan. — Nem vettem észre, hogy fúj a szél... Olyan meleg van... Maga miért nem úszik ebben a melegben?

Máté bambán állt, s a lehetetlen helyzettől megzavarodva csak annyit tudott kinyögni:

— Kovács Máté vagyok. — Aztán azonnal megbánta, hogy ennek az agyonajnározott francia libának kiszolgáltatta az idegen fül számára komikusan hangzó nevét.

— Micsoda név! — kacagott föl a nő. — Én Nicolette vagyok... — S ezzel a keresztnévvel már definiálta is magát. Máté irigykedve gondolt arra, hogy mennyivel több tartalom és hitelesség van a nő könnyedén elcsicsergett Nicolette-jében, mint az ő komolyan, hivatalosan — és a Cote d'Azurön nevetségesen — hangzó Kovács Mátéjában. Még akkor is ezen merengett, amikor Nicolette már a hullámok között ugrabugrált, és lelkesen integetett neki, hogy kövesse. Mit akarhat egy Nicolette egy Kovács Mátétól?

Egy padon üldögéltek az esti tengerparton, a végtelenbe nyúló sötétséget fürkészve. Máté ügyetlenül átkarolta a nő vállát, aki szorosan hozzábújt, és kényelmesen elfészkelődött.

— Gondoltad volna délután, hogy este így ülünk majd itt? — kérdezte Nicolette, hatalmas szemét ráemelve a férfira.

Máté éppen azon töprengett; vajon mi olyan különös az éjszakai tengerben? És Nicolette megszólalásakor rájött: nappal sem látni a túlpartot, de ez a Balatonon is megesik ködös, párás időben. Ám itt éjszaka nem látszanak a szemközti oldal fényei. Csak most vette észre, milyen végtelen a tenger; soha azelőtt nem tapasztalt ilyen végeláthatatlan sötétséget. Körötte emberek sétáltak, mögötte égtek a sétány lámpái, és előtte a hatalmas, beláthatatlan sötétség.

— Na, gondoltad volna délután? — ismételte meg a nő a kérdést.

— Nem — felelte Máté őszintén, és belenézett a gyönyörű, mélybarna szempárba.

— Dehogynem! — nevetett Nicolette. — Te már akkor elhatároztad, hogy megszerzel magadnak, amikor megpillantottál az étteremben... Így volt?

— Így... — bólintott beleegyezően a férfi, mert nem akart olyan magyarázkodásba kezdeni, melynek a lényegét talán ő maga sem érti.

Mátét kezdte fárasztani, hogy megjátssza az alvót. Új emlék után kutatott, ami leköti a kipattanni készülő pillákat.

„Hogy kerülök én ide, Nizzába?" — kérdezte félhangosan, ahogy végigjártatta tekintetét a sétány menti szállodákon, a Casinón, s az estélyi ruhás hölgyek és elegáns urak seregén. Nicolette értetlenül bámult rá, és elismételtette vele a mondatot. Máté azt hitte, talán a lány filozofikusnak tekinti a kérdést, s megpróbál vele együtt alámerülni a problémába, ehelyett a „Nizza" szónál elnevette magát, s affektálva, csücsörítő szájjal mondta: Nice. Mindössze ennyit tartott megjegyeznivalónak. A kérdés mögött nem érzett semmi problémát, hiszen hová máshová is mehetne a jámbor külföldi, mint Franciaországba, ami a világ közepe, s ezen belül is a Cote d'Azurre, mert az még annak is a közepe, s az egész mindenség közepe az a pad, amelyen ülnek. Mindebben Nicolette egészen bizonyos, s képtelenség lenne neki megmagyarázni, hogy a bolygók és csillagok nem Nizza (bocsánat: Nice) körül keringenek e percben (sem). Valószínűleg nem értené meg...

Máté úgy döntött, hogy egyelőre nem nyitja ki a szemét.

Kétségbeesetten szorította a nő apró kezét, míg a szállodához nem értek. Talán attól rettegett, hogy elszalad?

— Hotel Wilson... — pilantott Nicolette a kiírásra, és elgondolkodva félrebillentette bájos fejecskéjét.

— Tudod, ki volt Wilson? — kérdezte a férfi. Nicolette persze nem tudta. — De azt tudod, ki volt Clemenceau?

Nicolette bólintott.

— Azt tudom.

„Istenem, hogy szorongatta a kezemet!" — gondolta a nő, s még mindig hol saját testét csodálta a tükörben, hol elérzékenyülve figyelte a férfit. — „Azt hittem, mindjárt ott az utcán leteper... Ezek az egzotikus keletiek! Micsoda vágy és tűz van bennük... És hogy tudnak kívánni! Bár a romantikához semmi érzékük..." — merengett tovább. — „Miközben végre ideérünk, s indulnánk föl a szobájába, nem azt mondja, milyen szép a hajam, vagy kedves a mosolyom... Nem! Magához húz, s megkérdezi tőlem, ki volt Wilson. Aztán meg, hogy ki volt De Gaulle. Vagy Napóleon? Vagy valami hasonlót... Milyen hülyeség! Igazán felébredhetne már!"

Amikor végre magához ölelhette a nő mezítelen testét — folytatja az emlékezést a lehunyt szem mögé rejtőző férfi —, hirtelen rátört a félelem, hogy ez az egész mégis csak játék. Vagy álom, vagy hazugság... Hirtelen olyan valószínűtlennek látszott az egész nap, s a leghihetetlenebbnek a megálmodott helyzet valóra válása. Olyan elképesztő volt mindez, hogy Máté szívta, habzsolta magába a nőt, hogy el ne tűnhessen, meg ne szökhessen, mint annyi más ábrándkép az ébredés szörnyűségében, s közben minduntalan a tükör felé pislogott, vajon csakugyan valóság-e, amit átél?

„Szörnyen ki lehetett éhezve..." — merengett Nicolette, s újra megcirógatta az alvó arcát. „Még soha senki nem vetette rám magát ennyi hévvel, ilyen vadul, ilyen követelőzően..."

De nem bánta meg, olyannyira nem, hogy addig simogatta Mátét, amíg az fel nem nyitotta a szemét.

Nicolette gyönyörű volt; kipihent, friss, üde és meghökkentően valóságos. Máté már nem bánta, hogy mégis rászánta magát ébrenlétének felfedésére. Elmosolyodott, ahogy Nicolette barna szemébe nézett. Feltámaszkodott a karjára, és megcsókolta a nőt. Azután átkarolta a derekát, és szenvedélyesen simított végig a fiatal testen. Mielőtt belezuhantak volna a bódító gyönyörbe, a férfi egy pillantást vetett a tükör felé, amelyben szerelmesen ölelkező, boldog párt látott. Úgy érezte, minden rendben van...

KURDY FEHÉR JÁNOS

A szabadságvágy-miniatűr

Vannak történetek, amelyek lassan beleivódnak az idő szövetébe, eredetük elvész, szereplőik valóságos kicsinyességei feloldódnak, és karakterük sorsszerűvé magasodik. Némelyikük legendává vagy vallási példázattá válik, míg mások azt a bizonyos medret mélyítik, amélyben létünkkel rövid ideig mi is sodródunk. Ezek a históriák általunk szólalnak meg vagy némulnak el újra.

Ilyenné vált egy Írország szigetén készült, ismeretlen mester kezétől származó triptichont ábrázoló miniatűr, amely valamikor az európai kereszténység hajnalán nyert anyagi formát. E három egységbe tartozó képmást az első frank uralkodóktól a Weimari Köztársaság miniszteréig mindenki birtokolni vágyott, mert az emlékezet szerint a miniatűr minden soros tulajdonosa az emberi sorsot irányítóként tartotta kezében, és illetékessége a megszokottól jóval messzebb kiterjedt. Azon a fennsíkon is biztos támpontokat talált, ahol mindaddig csak a filozófia és a művészet jelző nélküli nagyjai tettek meg néhány bizonytalan lépést.

A szabadságvágy-miniatűr azonban elveszett, de az általa képviselt kivételesség a történelem három pillanatában ***még felragyogott, villámszerűen*** *világítva be három ember életútját a következőképpen:*

Jobb

J. H. F., a Rómában tivornyázó francia festő* A Hinta *című munkáját befejezve elégedetten szemlélte vásznát, amelyről tekintete a mindig friss és üde modellekre siklott. Pompázatosnak látta a természet e kicsiny berendezett részét, amelyet az élet töltött be, és csodálta saját, erejében már hanyatló karját, minek a festményt köszönhette, hol mindaz a szépség, mi általa fedeződött fel, most teljességében ragyoghat. A felbomló test szépsége teremtette meg a képet, gondolta. Átmásolta magát a természetről, a vágyainak adott formát, s arra a kérdésre, hogy ki a szebb, ő vagy modelljei, megnyugvással önmaga mellett döntött.*

Közép

*A Hanza-vidék egyik modern irányítás alatt működő elmegyógyintézetét elhagyni készülő A. W.** gyógyulásáról*

* J. H. F. = Jean-Honoré Fragonard (1732—1806).

** A. W. = Aby Warburg (1866—1929).

minden kétséget kizáróan adott bizonyságot orvosának, s az érte odautazott barátjának, mikor önmaga erejéből merítve, betegségének okát feltárta.

*A művészet kiváló ismerőjeként tapasztalatait a tudomány területén tárta a nyilvánosság elé, s eredményeit személyes mélységgel úgy magyarázta, hogy a tudomány nem tan, hanem tevékenység, amely mindabból a máig megfejthetetlen feladványból táplálkozik, amit a kereszténység terminológiájában teremtésnek nevezünk. Ő betegségét megelőzően, s most gyógyulását követően ugyanazon módszert fogja követni, miszerint a világ által ránk zúduló képiség, szimbolikusság állandóan cselekvésre sürget, s a kutatás eredményeit a tiszta fogalmiság jellemzi, amennyiben azok valóban eredményesnek tekinthetőek. Megbetegedését a megragadhatóba vetett hite okozta, mondta a két oldalán álló férfiaknak, s az a sokk, amely mindennek a magyarázhatatlanságából eredt. A szépség gondolatisága azt jelentheti csak számunkra, fejtegette, hogy „magunk fölé emeljük üres kezünket mint eredményeink lobogóját".**

Bal

*A szürkévé koszolódott kórházi ágyon feküdt V. V. G.,** kinek a világra meresztett szemét betegségében még tovább szenvedő társa zárta le, nem gondolva arra, hogy ez a vér nélküli üresnek tűnő szempár az igazság megfigyelője volt, s az a kéz, amely most langyos tapintású, s nemsokára a szobroknak tulajdonított merevséget veszi fel, minden bonyolultság nélkül ismételte a szem élményét, s avatta egyszerivé az elveszni látszó dolgokat. Az életben maradt nem is gondolhatta, hogy az ő élményét jelentő, már tárgyiasulni készülő elemhalmaz, valamikori életében, még egy villanással megelőzően is, az igazsághoz tapadottan, elméjét az őrület lángjainak áldozva, létezett. A halott mellett rövid imát mormogott, bízva abban, hogy a most megérkező ugyanúgy bocsánatot nyerhet, mint a későbbiek.*

...lehet 6. van, lehet, hogy 7.

il di kónak

Megállt az órám, s így pontosan nem tudom,
milyen zónába és hová is zuhanok,
a kérdések köröttem egyre beljebb jutnak,
és nem tudok velük a mából átjutni sehova.
Csak ma van mindig, a jövőt kitörölték,

---

* Az idézet Erdély Miklóstól (1928—1986) származik.

** V. V. G. = Vincent Van Gogh (1853—1890).

mintha a célszalagra a testem kötözték
volna fel feszítő pózba, történetekben
élem magam meg újra — mindig mások, igen,
talán ők a méltók. Én, itt ülök roskatag, s
vádlón, talán ez az, mi elválaszt a mától.
Jössz-e, s ha igen, hogyan?
Mi lesz az új az útról visszafelé? Kintről
behallatszik egy veréb zaja, kopogok hozzá,
hátha válaszolna. Lehet én is csak úgy zajongok?
Az elkeseredés űzött ide, gondoltam megoldom
dolgaim veled, mármint a sok kérdést, hogy
Miért? Hogyan? Mi célból? S kinek? van-e, mi
a testen túlnő és erőt ad az itthez?
Nincs is test, mert az egy véreb, és
sokkal több, mint így innen egy testet mondani,
(remélem majd ezt még olvashatod, vagy azzal is
lesz egy kis kínzás, hogy úgy csinálok majd,
mintha ezt most nem is írnám?)
Közömbösen: Milyen is volt?
Az hiába ott egy jó hely, én meg nem egészen
barnultam itt le, mert túl erősnek hittem magam
és nem mentem ki, csak néha a napra. De milyen jó
vagy, s tényleg mi volt ott, mit láttál? Olcsó
volt ez a kabát? Igen, itt minden még jobban poros
mint volt, nem volt eső, a fű kiholt.
Kihalt, mondd inkább így:
megszűnt, mert kiszáradt, de feltehetőleg
egyszer újra nő, mint újra és újra csak nézem, de
nem tudom hány napja is immár! Tegnap is a Dunánál
nem tudtam ki kiabál utánam, belső hang volt,
mint rájöttem később, lassítottam és félve bámultam
egy riadt alakra, ki a vízből nézett rám: Mi van?
Holdösvényen indultak a fények, valaki jött felém
és én tőle féltem, nem tudtam felé indulni, mert
fáradt kétségeivel a víz nem tűnt szilárdnak.
Eloldalogtam a látványtól az éjszakába.
Vagy nézni, s bámulni az első
pillanatot vadul. Vajon kibírta? Ki *bírta? Őt*
nézném rajtad át, s bennem mások alakjait látnád
majd te is? A múlt és a jövő néha egybeesik.
Ki ne hinne, ha szeret; és mégis milyen bizonyság
kell a biztonsághoz: egy ép testben épp egy
féreg jár-kel, hozza-viszi; mit is? Huszonkettedike
eljön; csak baj ne történjen veled!
Addig a napig még úgy is szeretlek, de akkor
legyen a belátásé a látás: nem kell mindig
elnyerni mások álmát. De
mi is a legfontosabb az egészben? Hogy a kérdésre (Mi a cél?)
választ is adjunk:
Vagyunk.
Ez elég idétlenül hangzik és nincs értelme, nem
jól fejezte ki a szó magát. A végem velem. Az ég veled!

A metaforáktól a metaformákig

Beszélgetés Pilinszkyről — Kuklay Antallal

Kuklay Antal a Tisza mellett, Csapon született (1932-ben), a Bodrog-parti iskolavárosban, Patakon érettségizett, Budapesten és Egerben végezte a teológiát. Az OSZK-ban könyvtáros-képesítést, az ELTE-n művészettörténész-oklevelet szerzett. 1957-től 1963-ig börtönben volt. 1965-től Sárospatakon könyvtáros, majd 1971-től a Katolikus Gyűjtemény vezetője, 1973-tól pedig Körömben plébános. A legszebb magyar plébánián, a pálosok egykori körömi fogadójának szép barokk épületében kerestem fel kérdéseimmel.

1987-ben jelent meg, 1988-ban a második, javított és bővített kiadást is megérte *A kráter peremén* című könyve, amelynek alcíme: *Gondolatok és szemelvények Pilinszky János verseihez.* Eredményei, felismerései ma már nélkülözhetetlenek a kutatás, az igényes oktatás számára.

*

— Babus Antal mutat rá arra, hogy Kuklay Antal könyvében felbontva az időrendet, gondolatok és témák szerint 18 fejezetben csoportosítja Pilinszky műveit úgy, hogy „az eddig különálló gyöngyszemeknek hitt versek és esszék között felismerhetővé válnak az összefüggések..." Ebből adódik egy sarkalatos kérdés, hogy valóban igaz Pilinszky vallomása: „Amiként kezdtem, végig az maradtam. / Ahogyan kezdtem, mindvégig azt csinálom"?

— Igen, ha odafigyelünk a vers folytatására is: „Mint a fegyenc, ki visszatérve falujába, *továbbra is csak hallgat*" — tehát itt a hallgatás kontinuitásáról van szó. Mintha csak Wittgenstein híres mondását választotta volna ars poeticája vezérgondolatául: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell". Ezért Pilinszky költői pályáját talán így határozhatjuk meg: az elhallgatás fokozatai. Folyamatos, *amiről* — akár e versben is — hallgat: a *szenvedés,* mely gyönyörű hasonlatával téli hó, száműzött tenger, Isten *hallgatása.* És folyamatos, *ahogyan* hallgat: sűrít, tömörít, aszkézise, amellyel lemond a szavakról, hogy elmondja az elmondhatatlant. Gótikus katedrálisok kőcsipke-faragói közelítettek ilyen makacs istenkísértéssel a tökéletességhez: mennyit lehet még elvenni az anyagból, hogy még szebb legyen? Ő a maga pályájára visszatekintve két korszakáról beszél. Fejből idézem: „Korábban jobb kézzel írtam, most ballal, korábbi korszakom a Duna, a mostani a Tisza, korábban perfekcionista voltam, most tudom, hogy nincs tökéletesség."

Ez a korszak egy merész kísérlettel kezdődött, amely hatvan becses „Szálkát" eredményezett. Kíváncsi volt rá, mi lenne, ha engedne a benne felhalmozott feszültségnek, ha alaktalanul engedné kiömleni a forró lávát. Weöres Sándor azonnal felismeri a változást: „Most láttam Jancsit először papucsban" — mondja Károlyi Amynak. Ezt az oldottságot nem folytatja tovább, de a kísérlet elvezeti egy felismeréshez, ahhoz, hogy a prózaiság álarcában hogyan lehet eljutni a „metaformákhoz", látszólagos hevenyészettséggel, a külsőleges nyelvi eszközök, költői díszek, csiszolt nyelvi formák elhagyásával hogyan lehet új, izgalmas, erőteljes formákat teremteni. Hogyan lehet lemondani nemcsak a felesleges szavakról, hanem a szükségesekről is. Így születnek meg a *Kráter* versei, ahol a „páriák művészetét" keresve, a nyelvi szegénység útját következetesen

végigjárva öntudatlan biztonsággal jut el a bibliai és a népi találós kérdések, a zen aforizmák, a keleti gnómák rejtélyes tömörségéhez.

Olyanok ezek a versek, mint a neutroncsillagok: az anyag legsűrűbb, legtömörebb formái, amelyeknek óriási gravitációs vonzásából a fénysugár sem szabadul ki, melyek létezéséről csak az ölükbe hulló, elpusztuló meteorok röntgen-sikolyai adnak hírt az univerzum lakói számára. Vagy a botanikából véve a hasonlatot: rózsabimbók, amelyeket haza kell vinni, vázába tenni, és szeretettel figyelni, hogyan bontják ki fokról fokra szirmukat. Ezeket a verseket ugyanis nemcsak hogy leszűkíti egyetlen költői képre vagy összefüggő képcsoportra, hanem magát a képet is elrejti egy, az első hallásra félreérthető, vagy rejtélyesen érthetetlen prózai kijelentés mögé, mely mögött az olvasónak kell először megsejteni, majd szívós munkával felfedezni az elrejtett képet, kódolt jelentést. A vers itt eléri a „lehető legszűkebb teret", a definíciók és matematikai képletek tömörségét, ahol nem lehet egyetlen betűvel, egyetlen szimbólummal sem több, sem kevesebb. Míg Pilinszky korai verseiben gyémántcsiszoló, a *Szálkák*ban grafittal dolgozik, a *Kráter*ben pedig grafitporba rejti a briliánst. Számomra ezeknek a briliánsoknak a felfedezése jelentett falusi magányomban kimondhatatlan örömet, eszmecserét, baráti társaságot.

— *Mély és hiteles kapcsolat fűzi Pilinszky költészetéhez. Az alázatig szerényen és tapintattal interpretál. Ügyel arra, hogy ne eszmei-gondolati csontvázat adjon, ne preparátum legyen az értelmezés végső terméke, hanem lelki, szellemi, vagyis spirituális élmény, amely a szívnek és az észnek egyaránt szól. Érdeme az eredetiség, amely nem mond ellent a szövegtiszteletnek, sőt belőle fakad. Jellemzője a tömörség, a kevés szóval megértés, az elindítás a megértés folyamatába.*

— Köszönöm az elismerő szavakat. De az érdem nem az enyém. Egyszerűen arról van szó, hogy hatott rám a költő alázata, részvéte, tömörsége. Többen meg is jegyezték, hogy stílusom „pilinszkys", ami persze kétes dicséret, ha valaki az egyéni dicsőséget keresi. Én csupán megpróbáltam pontosan megfogalmazni az egyes versek elolvasása után támadt gondolataimat, érzéseimet.

— *Pilinszky költészetének igazságát segít feltárni és az értelmezésük körül elkövetett hibákat, tévedéseket helyrehozni, korrigálni. Nem kényszeríti olvasójára a maga „megfejtését". Csupán egy lehetséges közelítést tudatosít, továbbgondolásra, együttgondolkodásra ösztönöz. Meditációi hasonlatosak az igehirdetéshez, amikor is az evangéliumi fejezeteket felolvassa a pap, aztán a prédikációban értelmezi őket, kibontja az örömhír üzeneteit. Meggondolkoztató ez a módszer, sajátos gondolattársítás, analógiás értelmezés érvényesül benne. Az analógia ilyen nagy lehetőségeket rejt magában?*

— Pilinszky esztétikájában fontos szerepe van a „modell'" fogalomnak. Erről ő maga több helyen is beszél. A modern „struktúrával" szemben hitet tesz a régiek „modellje" mellett: „a struktúra vidéki bankár, a modell sírig hű cselédlány". Minden középkori székesegyház más és más, mégis mindegyik a világegyetem modellje, kőbe írt, kicsinyített mása. Nos, a modell tulajdonsága, hogy mindenki által egyformán érzékelhető, ugyanakkor különböző szinteken értelmezhető. Az alapélmény, a költői kép egyértelműen azonos, azonos kell, hogy legyen minden olvasó számára, ugyanakkor mindenki hitelesen értelmezheti azt a maga síkján, a saját dimenzióiban. Ebben az értelemben a *Kráter* minden verse „nyitott mű". Akkor van baj, ha az olvasó nem látja meg a konkrét költői képet, a modellt, vagy nem a modell valódi jegyeiből indul ki az analógiás értelmezésnél. Ha például a *Fátyol* című versben a „Tűhegyen fo-

rog, aki él" mondatban gombostűre szúrt bogár helyett iránytűt lát, vagy a *Summa* forgó korongjában fazekaskorong helyett hanglemezt.

A modellt egzakt pontossággal kell felismernem, az értelmezésben viszont maximális szabadsággal rendelkezem. Ennek az elrejtett költői képnek a megtalálása nem könnyű feladat, mert nem elegendő hozzá csupán a nyelvi logika, bizonyos empatikus készségre is szükség van. Ami persze azt is jelenti, hogy nem tudom mindig tudományos módszerességgel bizonyítani, hogy a költő pontosan erre a képre, szituációra gondolt. Lehet, hogy a modell számomra evidens, a filológus pedig csóválja a fejét. És persze fennáll a tévedés lehetősége, de hát ez a tudományban is így van.

— *Vannak, akik Pilinszkyt olyan tüneménynek látják, akinek több köze van a nyugat-európai egzisztencializmushoz, a neokatolikus irányzatokhoz, mint a magyar kultúrához, irodalomhoz. Pedig Pilinszky művét József Attila, Radnóti, Babits, Kosztolányi, Ady, Vörösmarty, Berzsenyi stb. nélkül csak hiányosan lehet megérteni. Az anyanyelv a költői létezés nélkülözhetetlen közege volt a számára. Magyarul mondta el a nem magyaroknak szánt gondolatait is.*

— A nyugat-európaiak Pilinszkyt éppenséggel közép-európainak látják, Herbert, Popa és Rózewicz társaságában. Ezt a csoportot a történelem forgószele sodorta össze. A sors kegyelméből ugyanazt csinálják, anélkül, hogy tudnának egymásról. De közülük talán Pilinszky jutott el leginkább a hurrikán szívébe, ahol néma csend van, a „kutyaólak csöndje" — ahol egyébként a költő ténylegesen végigélte, katonaruhában, betegen a Harmadik Birodalom összeomlását. Ennek a közép-európai élménynek a megfogalmazása azonban sajátosan magyar.

Pilinszky azt vallotta, hogy a költői munka nem annyira alkotás, mint inkább felfedezés: örökségünk birtokbavétele. Megvilágosodás, rácsodálkozás arra, ami eleve a sajátunk, amit az anyanyelvvel ajándékba kaptunk. Érthető hát indulata, amikor egy író-olvasó találkozón valaki megkérdezte tőle, mitől magyar az ő költészete. Mikor nem publikálhatott, arra gondolt, hogy Arany János soraiból egy kompillációt, montázst készít, egy csokorba foglalva az életmű legszebb virágait, s erről komolyan tárgyalt Illés Endrével. Neumann János Amerikában mindig egy magyar bélyeget hordott a pénztárcájában. A matematikusnak ez elég volt. A költőt a nyelv „bélyegzi meg", stigmatizálja. Vele küzd, hogy birtokba vegye a szótár szavait, hogy aztán „senki se vehesse el tőle azokat büntetlenül". Természetesen a legmodernebb fegyverekkel. Széchenyi azért volt a legnagyobb magyar, mert Angliából „idehozta" a Lánchidat, Budapest és az ország jelképét...

— *Tágas kontextusba helyezi Pilinszky verseit. Sokat idéz a Szentírásból, Pascal, Aquinói Szent Tamás, Szophoklész, Arany, Petőfi, Babits, Ady, Mándy Iván, Hölderlin, T. S. Eliot, Dosztojevszkij, Simone Weil, Ottlik Géza, Sheryl Sutton, Ted Hughes, Francois Mauriac... műveiből. Értelmező szemlélete szinte a hajdani bibliamagyarázók áhítatával rokonítható.*

— Miközben felfedeztem, hogy Pilinszky verseit legjobban a saját prózájával lehet értelmezni — különösen vonatkozik ez a *Beszélgetések Sheryl Suttonnal* kötetre, amely kifejezetten ezzel a szándékkal íródott —, megtaláltam azokat a gyökereket, forrásokat is, amelyekből a költői ihlet táplálkozott. Olykor egy-egy dőlt betűs szó figyelmeztetett a versben rejlő irodalmi utalásra, allúzióra. Évekbe telt, amíg Dosztojevszkijnél megtaláltam *a naplementét Svájcban*, a *Gyónás után* c. vers költői képét. Aquinói Szent Tamás szövegeivel a versekben rejlő teológiai-filozófiai gondolatok tételes kifejtését tártam az olvasó

elé. Mándy Iván karcolatával a hallgatás éveinek atmoszféráját érzékeltettem, amiből a *Terek* c. vers szabadságvágya fakadt.

A T. S. Eliot-idézettel a könyv előszavában az analógiás értelmezés jogosultságát bizonyítottam. Ez a modern irodalomelméleti felfogás igazolja a régi szentírás-magyarázók eljárását, akik megkülönböztették a Biblia szó szerinti és átvitt, úgynevezett allegorikus, misztikus vagy morális értelmezését. Ők úgy gondolták, hogy a szövegben több van, Isten többet üzen benne számunkra, mint amennyi a szavak közvetlen jelentése. Ez bizonyos értelemben minden műalkotásra érvényes. Minden, ami szép, több önmagánál...

Máskor egy gondolat interferenciagyűrűit próbáltam felvázolni, ahogyan térben és időben tovaterjed, s egy-egy alkotásban újra meg újra testet ölt. De ez a montázstechnika lehetőséget adott egy sajátos önkifejezési formára, rejtett vallomásra, üzenetre is, amit az olvasók fel is fogtak.

— *Kiindulópontja és alaptétele Pilinszky önmeghatározása, amely szerint ő „konkretista", vagyis az ihlet középpontjában nála érzékelhető költői kép áll konkrét érzéki varázsával. Ezért a költői kép konkrét mozzanatainak a vers értelmezésében döntő jelentősége lehet. Ezt az* Átváltozások *című négysoros Pilinszky-vers értelmezésével meggyőzően bizonyította.*

— Egy tárgynak számtalan konkrét tulajdonsága van. A költői szubjektivitás egyiket-másikat kiemeli, és a műalkotás középpontjába helyezi: rácsodálkozik. A korai versekben a konkrétnak ez a varázsa első pillanatban lenyűgözi az olvasót. A „kocka csönd", a „forró kicsi erdő", a „szeles csillagok" első hallásra megrendítenek bennünket. A késői versekben ezeket a képeket egyfajta nyelvi „sfumato", homály takarja. A költő a játékos bújócska izgalmával, az elrejtett konkrét jegyek felfedezésének örömével, a saját rácsodálkozásának az élményével ajándékozza meg az olvasót, a tipegő gyermek sikongó boldogságával, amikor megpillantja a szeretett arcot.

— *Nevét ritkán említik, pedig az első Pilinszky-monográfiát (1977) Fülöp László írta. Majd tanulmányok sorozata jelent meg. Rendkívül értékes munkát végzett Jelenits István, aztán napvilágot látott Tüskés Tibor Pilinszky-könyve is... A kritika inkább hallgatott mindkét könyvről, vagy — különösen a Tüskés-könyv esetében — fanyalgott, pedig mindkettő fontos a Pilinszky-fogadtatás folyamatában...*

— Annak ellenére, hogy Pilinszky élete nem bővelkedik látványos eseményekben, az életrajzi háttér, főleg a családi és baráti közeg megrajzolása nagyon sokat segít a költő személyiségének és költészetének mélyebb megismerésében. Ezért nagyon értékes minden róla írt emlékezés, akárcsak a gondos filológiai munka és az esztétikai elemzés. Noha külön-külön és együttesen sem képesek felfedni a misztériumot, behatolni a remekmű szívébe, viszont a fogékony lelket hozzásegíthetik a titkok megfejtéséhez, átéléséhez.

— *Pilinszky azt vallja, hogy „nem különbözni" akart. Két nemzedék között jelöli ki helyét születésének dátuma. Számos folyóiratban publikált, sokan hangsúlyozzzák Pilinszky „újholdas" voltát, valójában ő irányzatok, nemzedékek, csoportosulások fölött állt.*

— Pilinszky korai versét, az *Őszi vázlat*ot írhatta volna Tóth Árpád, Juhász Gyula vagy Dsida Jenő is. Világosan látjuk azt a talajt, amiből kinőtt. S hogy hova jutott el? Azt hiszem, Pilinszkyvel került a magyar irodalom először szinkronba a világirodalommal. Ez elsősorban nem az egyéni tehetség, hanem magának a nyelvnek, a nyelvi kifejezési lehetőségek fejlődésének a kérdése, egy nyelvtörténeti folyamat eredménye. Pilinszky örökölt egy nyolcszáz vagy há-

romezer éves kincset, és hozzá megkapta „ajándékba" a háborút. Így ki tudott lépni a Nyugat harmadik nemzedéke soraiból, a francia líra vonzásából, s ösztönös biztonsággal szelte át a csatornát és az óceánt. Eljutott a tárgyilagos, képközpontú angol líra eredményeihez, sőt meghaladta azt. Ezt odaát a legjobbak azonnal észrevették. Ted Hughes egy egész kötetet fordított tőle tolmács segítségével, maximális hitelességgel. Ő azóta a legnagyobb irodalmi kitüntetés, a „királynő költője" cím birtokosa lett. Az angol egyetemeken T. S. Eliot után róla írják a legtöbb disszertációt. Az egyik monográfusa Pilinszkyhez fűződő kapcsolatát elemezve azt írja, hogy Ted Hughes tulajdonképpen önmagát vetíti bele Pilinszky egyéniségébe, különben megmagyarázhatatlan az a lelkesedés, amivel erről a kelet-európai költőről ír. Röviddel Pilinszky halála után egy nemzetközi költői esték sorozat alkalmával a Covent Gardenben a költők az ő portréját nyomtatták a műsorfüzet címlapjára. Ilyesmi addig nem történhetett meg. Elképzelhetetlen, hogy Petrarca, Shakespeare, Goethe vagy Verlaine kortárs magyar költőket fordítson. Először nekünk kellett tőlük megtanulni a költői formákat, nyomukban járva kicsiszolni nyelvünket. Ez a huszadik század derekán megtörtént. Akkor valaki a *Trapéz és korláton* a magasba lendült. Azt hiszem, az irodalomtudománynak sok tennivalója van még, hogy Pilinszky nyomába szegődve eljusson az óceán túlsó partjára.

— *Ma olyan felfogás is létezik, amely minden értelmezést jogosultnak tart, még azokat is, amelyek szöges ellentétben állnak a szerzői intenciókkal, a műélvezet konvencióival, a tradíciókra vonatkozó, kötelező érvényű, interszubjektív normákkal. Az Ön alapállása az elemzett mű iránti feltétlen hűség, ez legfőbb kritikusi imperatívusza. A kritika is elismerte, hogy erénye a találékony képzelőerő, a megoldó intelligencia. Igyekszik a konkrétumokig hatolni, a mű alapszituációját rekonstruálja, és gondosan figyel morális üzenetére.*

— Pilinszky a nyelvi szegénység útján nagyon sok nyelvi lehetőségre, „metaformára" bukkant. Felfedezte, hogy a költői segédeszközök, nyelvi alakzatok, „figurák", vagy akár a nyelvtani fogalmak hogyan lehetnek a költemény alapformái. Ilyen az allúzió; utalások a Bibliára, néprajzra, világirodalomra, művészetre, technikára, tudományra, ilyen az ellipszis, a hiánnyal való építkezés, az enigma, a szimmetria, a párhuzam, a detrakció, a lefokozás, de ilyen az etimológia, vagy a változó ritmikai formákhoz fűzött üzenet, és a versbe „beépített" cím is. Ennek a gazdag világnak a felfedezése érdekes kaland és feladat a tudomány számára.

— *Bevallottan részlegesek ezek az elemzések, nem kerekednek Pilinszky életművét átfogó szemléletté, mégis tiszteletet keltenek, a megértésre törekvés fontos fázisát alkotják. Veszélye: a szimbólumok allegorizálásának hajlama, a szövegben rejtett igazság többértelműségét egy alapigazságra igyekszik visszavezetni.*

— Könyvem nem tudományos mű, melytől megköveteljük egy egzakt módszer következetes alkalmazását. Az esszé szabadságával kalandozik a kötött és oldott gondolkodási módok között. Nem a monográfiák gőzhengere, hanem kalauz egy erdei sétához, ahol a turistajelzések sokaságából a képzelt útitársnak kell eldöntenie, melyik ösvényt válassza, sőt biztatás arra, hogy nekivágjon ismeretlen csapásoknak, felfedezzen rejtett szépségeket.

— *Előfordul néha, hogy az értelmező szöveg nem áll lényegi kapcsolatban a Pilinszky-verssel, függelék csupán; például az* S. W.-hez, *ahol csupán Simone Weilről közöl információkat és a* Gérard de Nerval *című versek esetében.*

— Pilinszky ezekben a négysoros portrévázlatokban eszményképeinek egyéniségét, életútját egy-egy jellemző vonás, lényeges mozzanat kiemelésével rajzolta meg a lehető legkevesebb vonallal, ahogyan a grafikusok készítik a krokikat, karikatúrákat. Az irodalomban az életrajzi lexikonok tömörsége, szűkszavúsága rokon ezzel a lapidáris stílussal. Könyvem montázstechnikával készült. Megpróbáltam különféle műfajú szemelvényekkel segítséget nyújtani az olvasónak egy-egy vers értelmezéséhez, útmutatást adni a meditációhoz. Ennél a két versnél a lexikonműfajjal kísérleteztem. Azt kérdeztem magamtól, mi az a minimális információ, amit egy magyar olvasónak tudnia kell, aki történetesen semmit sem hallott Simone Weilről vagy Gerard de Nervalról, hogy megértse a vers alapvető gondolatát. Ez a gondolat a radikális baloldali zsidó francia egyetemista lány fokozatos közeledése a kereszténységhez, illetve az álomvilág költőjének tragikus útja az öngyilkos őrületig. Pilinszky kérdése: Vajon élete végére megtért-e Simone Weil, eljutott-e az egyházba? Azóta tudjuk, hogy titokban megkeresztelkedett, de megtérését üldözött népe iránti szolidaritásból nem akarta nyilvánosságra hozni.

Annyiból viszont jogos a kritikai észrevétel, hogy ez a szűkszavú információ, bár önmagában elég lett volna, akkor még nekem sem nyújtott elég támpontot a *Gerard de Nerval* vers első sorában lévő paradoxon felbontásához: „folyópart, mely nem folyópart" = álombeli folyópart. A második sorban lévő enigma — „emlék, mely sose volt napkelte" — megfejtéséhez pedig meg kellett várnom a Világirodalmi Lexikon vonatkozó kötetének a megjelenését. Abból tudtam meg, hogy Gerard de Nerval írta le először és nevezte el a „déjà vu" élményt. Ezután már csak meg kellett találni a *Fantázia* c. verset Szerb Antal fordításkötetében, hogy megfejtsem az enigmát: képzeletbeli emlékezés egy soha nem látott napkeltére.

— *Vitára késztette némely kritikusát, hogy egy-egy verset miért ebbe, miért nem egy másik csoportba sorol. Például: miért van előbb a könyvben a* Száműzetés, *aztán az* Inferno, *majd pedig a* Bűn *elemzése? Miért került a* Gyónás után *című vers a* Gyermeki figyelem *című fejezetbe? — kérdezi* Jerzy Snopek, *aki lengyel kultúrattaséként írt recenziót az Ön könyvéről a Jelenkorban (1989. 878—880.).*

— A könyv szerkesztése nagy problémát jelentett számomra. A lehetséges értelmezési szintek sokfélesége, illetve az analógiás értelmezéssel együttjáró szubjektivitás miatt kezdetben úgy éreztem, hogy minden csoportosítás megengedhetetlenül önkényes. Ezért először csupán a versek ábécérendjébe soroltam az anyagot. Később mégis arra gondoltam, hogy a verseknek egy lehetséges csoportosítása segítséget adhat az olvasónak összefüggések, rejtett dimenziók feltárásához. A Biblia és a Divina Commedia kompozíciója volt segítségemre az elveszett paradicsomtól a mennyei Jeruzsálemig, az eltévedéstől a pokoljáráson és vezeklésen át a boldog célhoz érésig, szóval az elveszett Édentől a megtalált atyai házig. Ezek a fogalmak azonban egymást átfedő körök, a besorolás csupán egy-egy lehetséges dimenzió feltárása a kizárólagosság igénye nélkül. Ami viszont a *Gyónás után* című verset illeti, úgy érzem, hogy ez a vers rokon a könyvemben utána következő *Zsolozsma* cíművel, amint ezt a naplemente képe, illetve a vers csattanója: *„A nők és a csecsemők nyelvét"* záró-sor mutatja. Úgy gondolom, Pilinszkynek nagy élménye volt a Dosztojevszkij *Ördögök* művében elrejtett allegória felfedezése, hogy a mű alapszerkezetében egy triptichon, melynek középső alakja Sztavrogin, „az ember", a két mellékkép pedig a hozzá kötődő testvérpár: Lebjadkin és Marja Tyimofejevna — az

erőszaknak és a gyöngédségnek, a gőgnek és az alázatnak, az anyagiasságnak és a művészetnek, a gyűlöletnek és a szeretetnek, a szellemi és az állati embernek az allegóriái.

— *Könyvében a költő utolsó korszakára összpontosított, most fokozatosan tágítja ki az elemzés horizontját a teljes életműre. Eredeti versmagyarázatokat, interpretációkat kapunk. A poétikai, verstani szempontokra ritkán tér ki, bár éppen a* Kráter, Pupilla, Visszafele *című vers értelmezése mutatja, a költészettanban is járatos. Mégsem csupán költői eszközöket, poétikai módszereket, hanem morális üzeneteket, életvezérlő mintákat keres Pilinszky költészetében. Pilinszky azt vallotta: „Költő vagyok és katolikus." Főképpen költészetének keresztény vonatkozásait kutatja, a versek esztétikai kérdései is inkább csak ebben a vonatkozásban érdeklik. Művészi tökélyükről rendszerint csak sommásan szól.*

— Én nem tekintem magamat irodalomtudósnak. Költészettani elemzéseim csak kalandozások a tudomány világában. Számomra fontosabb volt a saját élményem tudatosítása, a versek gondolati háttere, morális üzenete, az empatikus kapcsolat, a halálon túli, poszthumusz párbeszéd a költővel. Mert neki magának is fontosabb volt a tárgy. Csecsemő markolja ilyen óriási erővel az ujjunkat, kutya a csontot, vak fülel így a hangokra.

Pilinszky nem tekintette magát katolikus költőnek, sőt költőnek sem, a szónak megélhetést, foglalkozást jelentő értelmében. Csak hitt a keresztények Istenében, aki olyan volt számára, mint asztmás embernek a levegő, és verset írt, ha muszáj volt, mert Szent Péterrel együtt érezte: „Lehetetlen nem beszélni arról, amit láttunk és hallottunk." Ted Hughes ezt így fejezi ki: „Van valami primitív abban, ahogyan megragadja tárgyát." Ezért fontosabb volt, hogy a tárgy felől közelítsem meg a verseket. Másrészt, mint teológusnak, ehhez volt felkészültségem. Az irodalomtudományi apparátust menet közben, autodidaktaként kellett megszerezni. Remélem, hogy lesznek jövendő tudósok, akik következetesen végigjárják azt az utat, amin én tapogatózva elindultam.

— *A* Sztavrogin elköszön *értelmezését igen távolról és általános síkról indítja, a humanizmus technikai civilizáció okozta válságából, miközben Goethe egyik levelére hivatkozik, kissé elrugaszkodik a vers szövegétől is... (Más a helyzet a* Sztavrogin visszatér *figyelemre méltó kommentárjával.) Ilyen általános, több versre is ráhúzható értelmezéssel ritkán találkozunk, ilyennek látszik még a* Végkifejlet *és a* Fölriadva *magyarázata.*

— A *Végkifejlet* valóban analógiás értelmezés. A címben foglalt költői kép egyértelműen a színpad világára utal. Általánosságával tág értelmezési lehetőséget enged az olvasónak.

A *Fölriadva* viszont az álombeli idill és a rideg valóság ellentétére és egy szigorú szimmetriára épül. A költő a környező világ elemeihez — kert, ház, bútorok — egy-egy költői képet rendel. A vers második felében azonban a kerthez tartozó költői képre csak utalás történik, hogy tudniillik valamilyen összefüggésben van a pokollal: *„s a lámpafényben a poklokig látunk."* Poétikailag pontosan ez a szimmetriasérülés és a rejtett allúzió teszi izgalmassá a költeményt. Elképzelhető persze, hogy a költő nem Dante poklának eleven ligetére, az öngyilkosok büntető helyére gondolt. De úgy hiszem, ez elég hiteles értelmezés mindaddig, amíg valaki nem kínál jobb megfejtést.

A *Sztavrogin*-versekben én a rózsák mögött szintén irodalmi utalást sejtek. Lehet, hogy figyelmesebben el kellene olvasni az *Ördögök*et, hogy a nyomára bukkanjak. Szerintem a költemények gondolata azonos a goethei intelemmel.

— *Igen leleményes az* In memoriam F. M. Dosztojevszkij *értelmezése. Empatikus átélésről tanúskodik a* Pedig *és a* Majd elnézem *versek kísérő szövege. Az* Infinitivusz *kommentárja pedig egyenesen sui generis párhuzamos vers formáját ölti.*

— Egy költő barátomat ez a módszer hallatlanul irritálta. Szerinte képtelenség egy nagy költő verseiről értelmező verseket írni. Álljak a saját lábamra, és írjam a saját verseimet. Csak azt tudom mondani: bocsáss meg, nem szándékosan tettem; a szöveg írta önmagát, a metaforma formát indukált bennem, nem sejtettem, hogy amit írok, az vers.

— A Kráter *című vers elemzése minden vitathatósága ellenére is nagyon szellemes, leleményes, merész, és logikailag koherens. Az értelmezés a formai kérdésekre is kiterjed. Ennek a versnek kulcsszerepet tulajdonít Pilinszky kései költészetében. Nem véletlen, hogy éppen itt hangsúlyozza: „Minél közelebb jut az ember a tökéletességhez a tudásban, az alkotásban, a művészetben vagy a közjó szolgálatában, annál távolabb látja magát a céltól, annál jobban érzi, mennyire elmaradt a megvalósult mű a belső élménytől, az eredmény a szándéktól."*

— A *Kráter*nek különös jelentősége van az életműben. Cikluscím, kötetcím, mégpedig az életművet összegező kötet címe. Tehát a költő alapvető jelképnek tekintette. És nyilván esztétikailag is értékesnek. Ha egy antológia számára ki kellene választani három verset, én az *Apokrif*et, a *Harmadnap*ot és a *Kráter*t választanám. Ezek a világlíra nagy csúcsai. Az első kettő már így él a köztudatban. A *Kráter*t még felhő borítja, mint a Sínai-hegyet, ahová a választott népnek nem volt kedve fölmenni. Féltek szemtől szembe találkozni a villámlás és mennydörgés urával. Biztos, hogy van a versben valami félelmetes. Az első két versszak pergő drámai jeleneteinek számomra világos leírását például Kocsis Zoltán skizofrén szövegnek fogta fel, empatikusan ráérezve a vers metanyelvű üzenetére.

— *Az* Ama kései *című, 1952-ben keletkezett verset Pilinszky az 1970-es* Nagyvárosi ikonok*ban ajánlja Németh Lászlónak...*

— Pilinszky szellemi őseiről négysoros portrékat készített. Barátait dedikációival örökítette meg. Rengeteg barátja volt, de ezekkel az ajánlásokkal nagyon takarékosan bánt. Itt objektív mércével is mért: életművével ki méltó közülük az irodalmi halhatatlanságra? Köztudott, hogy Németh Lászlóval atyafiúi kapcsolata volt. Ő fedezte fel, védte meg, kísérte végig szerető figyelemmel. Ez a késői dedikáció tehát Pilinszky adóssága volt. Hogy miért éppen ezt a verset választotta? Talán Németh László agyvérzése után ez a vers egyszerre aktuálissá vált, már-már portréjává a halál közelében élő barátjának, mintha prófétai előérzettel éppen róla írta volna, az „ősgaléria" első és így utolsó darabjaként: a vers és a galéria ezzel a dedikációval vált teljessé, befejezetté. Németh László volt az utolsó ős és az első jóbarát, vele érkezett el a jelenig.

— *A helyes és helytálló versértelmezést a művek artisztikumára figyeléssel is fokozni, erősíteni lehet, hiszen a versek szépségére is érzékeny, a kiválasztott művek érezhetően lenyűgözték, ezért foglalkozik velük ilyen behatóan.*

— Láthatóan a kritika nem tud mit kezdeni a *Kráter* verseivel, ezért hallgat róla. Szóban viszont olykor elhangzanak olyan vélemények, hogy pályája végén Pilinszky stílusa elhalványult, költői vénája elapadt. Úgy gondolom, ez az ítélet felületes, igazságtalan. Könyvemmel talán sikerült valamit eloszlatni ebből a téves ítéletből, sikerült közelebb hozni Pilinszky költészetét sok érzékeny olvasójához, és — amint ez a beszélgetés is tanúsítja — sikerült a szakemberek figyelmét is felkelteni az életmű néhány vonatkozása iránt.

— *„Hatalmas az életmű, amelyet hátrahagyott, örökül adott nekünk, hatalmas a benne feszülő, szívet, elmét s eget rendítő gondolatok révén, bár számszerűen, terjedelmében kicsiny.”* — *idézem Kuklay Antal szavait.*

*

Rónay László szerint Kuklay Antal mindvégig polémiát folytat azokkal, akik szerint Pilinszky lírájában az ember veszélyérzete, kilátástalansága és az elmúlásra való hangoltsága fejeződik ki: „Nem tagadva, sőt, megmutatva ennek az érzéskörnek a jelenlétét, [...] azt bontja ki, hogyan mozdítja Pilinszky János az emberi érzést és cselekvést az igazi és minden korszakunkban időszerű életértékek, a megértés, a szeretet, a hála és a létünkkel járó gyarlóságok bölcs belátása és jobbra fordítása felé...”

(Kuklay Antal doktorátusára készülő fiatal papként került az 1956-os forradalomba. Bűnéül rótták fel, hogy — Mindszenty bíboros jóváhagyásával — az Állami Egyházügyi Hivatal Pasaréten őrzött iratait szerette volna megmenteni, a Szent István bazilika irattárába szállítani. Tervének megvalósítását a szovjet tankok megakadályozták. Mivel Mindszentyt nem állíthatták bíróság elé, egyházi pert pedig mindenképpen konstruálni akartak, ezért Kuklay Antal „bűnügyét” — több pap- és kispaptársáával együtt — Turchányi Egon bűnperéhez csatolták, amelynek másodrendű vádlottja Lieszkovszky Pál volt, harmadrendű vádlottja pedig ő lett. Több mint hat évig tartó rabságából az 1963-as amnesztia révén szabadult. 17 évig kellett várnia, hogy lelkészi hivatását folytathassa...)

A beszélgetést, az együttgondolkodás megosztott örömét megköszönve kívánom, hogy az irodalomértésnek és -szeretetnek ebben a Sajó menti kis faluban, Körömben is, megtermő, szép eredményei folytatódjanak a jövőben is.

Az interjút készítette:
CS. VARGA ISTVÁN

MOLNÁR DÉNES METSZETE

KISS GY. CSABA

A Lengyel Naplóból

1981. XII. 13.

Tegnap délután és este meglehetősen pesszimista érzések nyomasztottak Lengyelországgal kapcsolatban. Milyen előrelátás, előérzet — mondhatom a ma történtek után. Nem tudom most már visszapörgetni, hogy milyen motívumok, tények, hírek, gondolatmenet állt össze bennem huszonnégy órával ezelőtt egy borúlátó képpé. Egyszerűen képtelen vagyok rekonstruálni. A megdöbbenés, az aggodalom, lengyel barátaim előttem fölmerülő arca... Mit csinálnak, mi történt ma Varsóban? Gdańskban, Krakkóban? A karácsonyi lapok egy része itt van az asztalomon: „Kellemes karácsonyi ünnepeket..." — mit jelentenének a címzetteknek? Hozzáírom: Boże coś Polskę *[„Isten, ki Lengyelhont..." — a lengyelek egyik nemzeti imádsága, a múlt században és századunk első felében magyar változatban nálunk is jól ismerték.]* Órákig hallgattam a különböző rádiókat. Tényszerű tudósítások, közlemények, közlemények. Mit szabad és mit nem, a lengyel állampolgárnak. Jaruzelski fáradtas hangja a varsói rádióból, olvassa a reggeli közleményt, utána zene, újra és újra közvetítik a több mint húszperces programot. Adventi muzsika délelőtt a bécsi rádióban, vidám gyerekhangok csilingelnek egy másik adón, csavargatom a gombot, semmi különös, nem történik semmi különös.

Mégsem lehet igaz mindaz, ami Lengyelországban augusztus óta történt. Ellentmond a józan észnek, őrültség az egész. Talán soha nem jutott eszembe még ilyesmi. Valami megfoghatatlan szorongás fogott el. Itt élünk ezen a helyen, ebben a században, tudjuk, mi minden megtörtént errefelé. Népekkel és egyénekkel. Hogy mennyire törékeny minden, napsugaras pillanataink mélyén is ott van valami sötét lyuk. Szorongásunk ránk nőtt, hozzánk tartozik, mint egy szemölcs az arcon vagy a bőrkeményedés a lábujjunkon. Meg is szoktuk tulajdonképpen. Gyakran iránymutatónk, mintha meg is nyugodnánk attól, hogy létezik. Jó a bizonyosság, hogy van ez a félelem.

1981. XII. 14.

Vagy saját belső kétségeimet vetítettem Lengyelországra? Szombaton délután vésztjósló volt a 168 órában Szilágyi Szabolcs varsói jelentése. Válaszainak hangneme semmi jót nem ígért. Persze a budapesti kommentárokat folyamatosan nem hallgattam, nem tudtam, mi volt az utóbbi napokban természetes; és a magyarországi pesszimizmus annyira általános volt hetek-hónapok óta, hogy szinte reflexszerűen védekeztem ellene, az első pszichikai mozdulat rendszerint az elutasítás volt bennem. Most az egyszer, szombat este az én kétségeim is súlyosak voltak. Vasárnap pedig úgy érezhettem, mint amikor futballmeccsen aggódtam, hogy ne kapjon gólt a csapatom (s titokban úgy sejtettem, érik a gól), s amikor aztán meg is kaptuk, lehetett annyi „elégtételem", hogy jól éreztem. Most az egyszer, amikor rossz előérzetem volt, be is következett: hadiállapot van tegnap reggel óta Lengyelországban.

Mit jelent ez, milyen következményei lesznek? Átláthatatlan, az eddigi hírek semmi jóval nem kecsegtetnek. Mi lesz azzal, ami a 16 hónap alatt létre-

jött Lengyelországban? Minden a visszájára fordul? Könnyebb lesz a mindennapi élet, jobb lesz az ellátás? Kérdések, kérdések, kérdések. De a legsúlyosabb mégis: vége a reménységnek. Nincs miben reménykedni többé, a társadalom (a nép, ahogy tetszik) arra van kényszerítve, hogy végrehajtsa a rendelkezéseket. Pontosabban a parancsokat, egyelőre úgy látszik, egy nagy kaszárnya lesz az ország. A Történelem dönt fölöttünk és rólunk, tenni ellene nem lehet. A remények nem mások, mint vágyaink; abban reménykedünk, amit szeretnénk. Ábrándok, illúziók, még ha egy egész nemzet álmodik is. Tizenhat hónapi álomból kellett ébredniük a lengyeleknek egy baljós decemberi napon. A hírek között egy-egy biztató félmondat, hogy talán nem is a legrosszabb történt. Ezek rosszabbak talán, mint a legkeserűbb kifakadások. Minden jel szerint a lengyel történelem sorozatának kell folytatódnia.

De miben is hittek a munkások, az értelmiségiek, a Szolidaritás szervezői, a Gazeta Krakowska szerkesztősége *[a népszerű krakkói napilap országos jelentőségű lett, reformkommunisták szerkesztették]*, az írók, a papok, az egyetemi tanárok, ismerőseim, tisztességes emberek és szélhámosok? A tények egy jelentős része végig ellenük volt. Lengyelország több évszázada ott van Európának egyik legtragikusabb pontján (tudjuk, mit jelent itt élni, a „homokóra nyakában", ahogy Tőzsér Árpád írta), a gazdasági helyzet kétségbeejtő volt már évek óta, a hatalomból kiszoruló réteg foggal-körömmel ragaszkodott a korábbi pozícióihoz, az erőszakszervezetek (a karhatalom) végig „edzésben voltak", a nyugati országokat nyugtalanította a lengyel eretnekség (lásd Kreisky vagy Willy Brandt nyilatkozata). Miben bízhattak? A lengyel társadalom egységében, a „tartásban", a lelkek fölszabadulásában, a remélt önigazgatás társadalmi és gazdasági fölhajtóerejében. Kevés, kevés — mondta idehaza mindenki. Kevés az igazság, kevés a méltányosság, az egység, a hit. Az egzigenciák számítanak. A történelem nem lehet részvéttel senki iránt, mégis nehéz köznapi ésszel kizárni belőle a remény teleológiáját. Mintha valamiképpen belénk volna programozva a „lesz még egyszer ünnep a világon", s azzal a hittel, hogy a mondott világ — ez a világ. A messziségbe nézünk, s hogy folytassuk munkánkat, vállaljuk a ránk kiszabott sorsot, de szükséges valaminő célképzet, s benne értékeink diadalra jutásának a reménye. Hogy legalábbis egyszer-másszor egy kissé közelebb kerülhetünk ezekhez az értékekhez. Ez minden újabb nemzedék reménye.

A jelenben élő Magyarországon ez a szomjúság talán még nagyobb, mélyebbre van ugyan fojtva, és nemegyszer agresszivitásban, önpusztításban jelenik meg. Alkoholizmus, depresszió, öngyilkosságok — ezek a megjelenési formái, a társadalom betegségének mindenki által ismert tünetei. Akkor mégis ez volna a század történelmére az adekvát válasz? Mi, magyarok jobban ismernénk a Történelem természetét, mint a lengyelek? Nem hiszünk ámításának, amikor fölfedett keblű, barikádra lépő, kezében szent zászlót tartó isteni asszony képét mutatja föl előttünk? Bölcsen ismerjük a ködképek természetét, tudjuk, mi történik, ha hiszünk az ámításnak. Teleologikus a mi fölfogásunk is: a bekövetkező rosszat várjuk, előle igyekszünk időben menedéket találni. Hogy legalább védett helyen érjen a csapása. És most itt az újabb súlyos érv e magatartás indokául. Mit mondhat a lengyel változások elfogult szemlélője 1981. december 14-én, amikor szinte semmit nem lehet tudni a fejleményekről, arról pedig még kevesebbet, hogy mit hoz a jövő? Valami olyasmit, mint amit Bibó mondott annak idején: Isten óvja Lengyelországot!

1981. XII. 15.

Krakkó jutott eszembe, a Warszawianki vendéglő, Wacussal *[Waclaw Felczak egyetemi tanár, atyai barátunk, a második világháború éveiben a lengyel futárszolgálat egyik irányítója Budapesten]* ebédeltünk ott októberben. Az asztalra tettem két független, cenzúramentes kiadványt, automatikusan elfordítottam a borítójukat, Wacus elnevette magát: nem kell félni, nincs kitől vagy mitől tartani. Több mint egy évig nem féltek. Döbbenetes volt már-már, mennyire nem féltek a lengyelek. Az igazságos ügy győzelmébe vetett hit fűtötte őket, mi nem is értettük meg. Minden rokonszenv, együttérzés mellett fölfoghatatlannak tartottuk. Most pedig, hogy a krakkói vendéglői jelenet nyomán kirajzó gondolatokhoz térjek vissza: a rendeletek, közlemények zuhatagából az egyik olyasmit mond, hogy tilos minden nem hivatalos kiadvány terjesztése. És egyáltalán, minden be van tiltva. Ahogy Gombrowicz Esküvőjében, az utolsó fölvonás elején bejelenti a Kancellár: „Uralkodik a béke. Az összes lázadó elem letartóztatva. A parlament szintén. Azonkívül a katonai és polgári elemek is kíméletlen letartóztatásban, és a széles néptömegek szintén ülnek. A legfelső bíróság, a vezérkar, az igazgatóságok és főosztályok, az állami és a magánszervezetek, a sajtó, a kórházak, az óvodák, szóval mindenki börtönben. Ugyanígy letartóztatták az összes minisztériumot is, továbbá mindent és általában mindenkit. A rendőrség szintén le van tartóztatva. Béke. Nyugalom. Nyirkosság."

Az új kormányzat, a katonatanács legfontosabb törekvése: minden emberi kommunikáció, minden ellenőrizetlen közlés lehetetlenné tétele. Nem működnek a telefonok, szünetelteti munkáját a posta, nincs telexrendszer, nem lehet 48 óránál hosszabb ideig senkinek elhagyni a lakóhelyét, nincs benzinszolgáltatás. A jövő tudósa majd elmélkedhet ezen a totális társadalom-ellenőrzésen. Nem érdektelen föladat: a kommunikáció, illetve hiányának sajátos esete, tökéletes orwelli modell. A közlés ilyen fokú korlátozása (másik kérdés, betartják-e, a jelek szerint egyelőre nem túlságosan) tulajdonképpen lehetetlenné teszi a társadalom működését. Elvileg megszüntet minden „zajt", „zörejt", csak parancsok vannak, egyirányú közlések érvényesek. Nincs tehát „visszacsatolás", valójában nincs társadalom. Csak militarizált állam. Olyan az egész, mint egy baljós science-fiction. Ha valaki rosszul lesz otthon, a legközelebbi rendőrnek kell szólnia, hogy hívja ki a mentőket. Hogy dolgozhat egy falusi körzeti orvos például, ha nem kap benzint a kocsijába? Ha rokonaim laknak az ország másik felében, tudomást sem szerezhetek róluk. Mindenképpen tanulságos lesz a majdani tudósnak. Laboratóriumi eset. Hogyan működik majd a gazdaság, az ellátás, a szolgáltatások — huzamosabb ideig? Pláne, ha még egy darab ideig sztrájkokkal, munkabeszüntetésekkel kell számolni. Tudjuk, a félelem meghozza majd gyümölcseit, a lakosság kifáradása (ami persze nem most kezdődött) hozzáteszi a magáét. De mennyi ideig lehet ilyen helyzetben tartani egy népet? És persze: ezt a népet! Meg azután az egyéb circumstanciák. Külföld, nemzetközi kapcsolatok.

Letartóztatva, eljárást indítottak ellene, fölfüggesztették — sorolta az előbb hosszan az esti hírekben a varsói rádió. Nem lesznek-e ők az ifjú nemzedék példaadó mártírjai, s nem kél-e vetésükből — pátosszal szólván — új hősök serege? Vagy vissza lehet csinálni mindazt, ami másfél év alatt történt? Hiszen ez az időszak helyreállította a lengyel történelem kontinuitását. Több száz éves folyamatban kerültek bizonyos dolgok a helyükre. Ez a tapasztalat — történjék is bármi az elkövetkezőkben — elpusztíthatatlan örökség. Magatartásminta, erőforrás lesz akár évtizedekre. A lengyel kultúra múltjának fontos elemei, a

hagyomány nagyszerű szálai folytatódtak itt, a jelekkel bánók augusztus után tudatosan törekedtek az összeillesztésre. A folyamatosság biztosítva van, a meg nem alkuvásé, az arra való törekvés, hogy az ember ne csak elszenvedője, hanem alanya is legyen a történelemnek. És hozzá a nagyipari munkásság integrálódása a nemzetbe, maradéktalan azonosulása a nemzeti célokkal.

És az itthoni reakció? Beletörődés, a jóslatok beigazolódásának az öröme, csekély nyugtalanság. Talán, mondom bizonytalanul, mert csak töredéknyi reflexiókat kapargatok össze innen-onnan. „Megint nem tudták, meddig lehet elmenni." „Nem bírom őket." (Mármint a lengyeleket.) És a rokonszenvező aggodalomé, egyik írónemzedéktársam szájából: „Ez már a vég, lesznek még fellobbanások, de lényegében kész. Tudjuk, mi következik majd."

1981. XII. 16.

Ma két beszélgetés az egyik könyvtárban, két értelmiségi nemzedéktársammal, akik maximálisan rokonszenveznek a lengyelekkel. Mennyire egyszerű velük a vélemény- és információcsere! Nem szükséges az előzetes szemantikai tisztázás, a lengyelek melletti védőbeszéd. Nincs kedvem már — hónapok óta unom, belefáradtam — magyarázni, érveket fölhozni az olyan megjegyzésekkel szemben, hogy a lengyelek nem akarnak dolgozni, vagy: mit is akarnak egyáltalán? És rendszerint mindez a tények minimális ismerete nélkül, önálló véleményalkotás híján, a gondolkodás elemi szabályait is figyelmen kívül hagyva. Végül mind a két beszélgetőtársammal odajutottunk: a lengyel helyzet kimenetele teljesen kiszámíthatatlan. A magyar történelmi tapasztalatok logikája szerint a további „fejlődésnek" pontosan előre látható szabályai vannak. De éppen a XX. századi történelmünk különbségei óriásiak, és sok más tényező is arra utal, ma nehezen vethető össze Lengyelország Magyarország bármikori 1918 utáni helyzetével. Ne feledjem: a könyvtárban egy fiatalember zakójának a hajtókájában a Szolidaritás jelvénye!

Hírek, hírek. Ami most történik Lengyelországban, az egy sajátos információs háborúnak is tekinthető. A mindenható nyelv küzd a közlés teljes megosztthatatlanságáért, az ellen végül is, ami a nyelv lényege. Ha senki más nem közölhet semmit senkivel, csak én (mi, a központ — mindegy), akkor csakis nekem lehet igazam — ez a jelenlegi kommunikációs ostromzárnak a logikája. Teljes ostromzár mégsem lehetséges, ez-az csak kiszivárog. Sztrájkok, tiltakozások, röpcédulák. Hogy miről van pontosan szó, hányan vesznek részt benne, hol, azt nem tudhatjuk. Ami biztos, az a letartóztatások ténye. Sorra kerültek az értelmiségiek is, tudósok, újságírók, közgazdászok, írók. A Szolidaritás szakértői, az írószövetség választmányának a tagjai. Például Andrzej Kijowski, Marek Nowakowski, Andrzej Szczypiorski. Külföldön is jól ismert nevek. Vagy három hete járt Pesten Nowakowski, állítólag izgalmas író-olvasó találkozót tartott a Lengyel Kultúrában, a maga módján kiemelkedőt a központ unalmas, protokolláris rendezvényeihez képest. Nowakowskival 1979 könyvnapján az írószövetségi fogadáson találkoztam, egyik kegyetlen, a „szocialista" valóságot kendőzetlenül bemutató novelláját közöltük a Nagyvilágban. Kijowskinak tavaly novemberben jelent meg a Tiszatájban nagyszerű esszéje az 1830-as szabadságharcról.

Hallom a rádióból a helyszíneket. A varsói egyetem központi épülete, az Egyetemi Könyvtár szép klasszikus palotája, homlokán az óra. Jut eszembe a menza, ahová '76-ban ebédelni jártam, a többi épület, ahol például az előadásokat tartották '70-ben a Polonicumon. Hányszor sétáltam az egyetem előtt

a Krakowskie Przedmieścién. Szemben vele a Szent Kereszt templom, ahol Chopin szívét őrzik. A Szent Anna templom távolabb, az írószövetség székházával átellenben. Mind a két templomban egyetemisták folytatnak éhségsztrájkot, ha jól értettem egy idegen nyelvű hírből. És az utcákon mindenütt katonák, rendőrök, páncélkocsik. Varsóban nyugalom van, hallom az állami lengyel rádióból. Félelmetes asszociációkat kelt ez a mondat. Szó szerint ezt mondta 1831-ben a francia külügyminiszter a parlamentben, amikor az orosz csapatok már elfoglalták Varsót.

1981. XII. 18.

A lengyel történelem sárkánya most is megkövetelte adóját. Egy végeláthatatlan sor újabb tagjai. Ami eddig nyilvánosságra került, a varsói rádió mondta be: hét bányász életét oltották ki szerdán Katowicében. Este pedig TIT-előadást kell tartanom a modern lengyel prózai törekvésekről, a szabadegyetem világirodalmi sorozata keretében. Amikor megérkeztem a TTK Múzeum körúti épületkomplexumához, az előadóteremben már voltak néhányan; ahogy lenni szokott, főként két nemzedékből, huszonéves fiatalok és nyugdíjaskorúak. Nehezemre esett beszélni. Igyekeztem a meghatározó hagyományokat, magatartásformákat is bemutatni. Az előadás végén két kérdést kaptam: hogyan foglalnak állást arról az írók, ami most történt? — egy fiatalember pedig olyan esszékötetekről kérdezett, amelyeket minden kiválóságuk ellenére nem fordítottak le magyarra. Az elsőre azt válaszoltam, az íróknak még közeli a távlat, a művek megírásához időre és reflexióra van szükség, gondolják meg — mondom —, nálunk például 1848 után szükség volt valamennyi időre, hogy megszülessenek róla a méltó irodalmi alkotások. Kijövet egy nyugdíjaskorú hölgy magyarázza, hogy jobban érti már, mennyire hasonló a mienkéhez a lengyel történelem, és miért szerették — legalábbis régen, teszi hozzá — a magyarok a lengyeleket. Hümmögök, fölenged bennem a feszültség.

Egy közeli borozóban a tévét nézem, részlet a híradóból; a lengyel tévét mutatják, a bemondó egyenruhában, kivehetők főhadnagyi rangjelzései, jól fésült pasas, rövidre nyírt hajjal, még mundérban is látszik, igyekezettel öltözött, mozdulataiban van valami civil jelleg. A borozó zajos társaságából csak néhányan figyelnek a tévére. Kövér, bajuszos ifjú, úgy harmincas évei derekán, nagy garral magyarázza, én ismerem őket, ismerem. Néha körbe fordul: igazam van, ugye? Mondja tovább, ismerem őket, dolgoztam köztük, ez nem egy nép, ezek sohase dolgoztak, nem vagyok Hitlernek híve, de volt, amiben igaza volt.

1981. XII. 26.

Karácsony második napja. Itt fönt fehér minden, ahogy lennie kell, talán még hideg lehetne több, napközben olvad, lennebb lucskosak-latyakosak az utak. Milyen Karácsony lehetett a magyar házakban? Az ünnep előtti tolongásból, a fölfokozott vásárlási kedvből, az áruk mennyiségéből ítélve bizonyosan volt gazdag ajándékozás, evés-ivás. Összejöttek föltehetően a családok, rokonok is, gondolom, a templomok sem maradtak üresen. Itt legalábbis, Pasaréten, az ünnep első napján alig fért el a gyülekezet a református templomban, a katolikus templom előtt is többször láttam tömeget hullámzani. De milyenek lettünk mi, magyarok, az ünnepeinken? Tudjuk, „polgárosult" a falu, nincs már népviselet és betlehemezés vagy kántálás (jut eszembe, az ötvenes években mi-

felénk, Lágymányoson még természetes volt, ha a suhanckorú fiúk inkább pénzkeresetnek tekintették is), és annyi egyéb. Ami elmúlt a hagyományos paraszti életformával, elmúlt. Ugyanúgy vissza nem hozható. Én legalábbis szkeptikus vagyok a tekintetben, hogy a népi kultúrát be lehet-e emelni mai szokásaink közé. Azoknak a szokásoknak a „működtetéséhez" kellett egy hagyományos formákban élő közösség.

Persze, ma is naponta megkérdezhetjük, miként kell viselkedni, nem illemtani kódexre gondolok, hanem életviteli és társaséleti kapcsolatokra. Mennyi „bölcs" intelmet olvashat a mintákat kereső (és hogyne keresné, ha éppen újdonsült vagy első generációs városlakóként már nem élhet úgy, mint falusi, kisvárosi szülei, akik hozzá képest még „alsóbb" néposztályokhoz is tartoznak) középosztályi nemzedéktársam, akár a karácsonyi újságokban, a közkedvelt Nők Lapjától az Új Tükörig. Hogy miképpen kell étkeznie a modern embernek, hogy milyen legyen a lakása, hogyan öltözzék, stb., stb. Hogyan gondolkozzék. És a pedáns tanácsok mindenre kiterjednek. Ha betartják őket, jó a közérzet. Éppen csak azt nem tudhatni, kik azok, akikhez mindez szól. Kicsoda ez az ember — mondjuk, korombeli —, aki itt él Magyarországon? Mennyire képes önállóan tudomást venni csak saját világáról is? Milyen közösségi formákban él egyáltalán, s ez kulcskérdés: milyen értékek vezérlik? Hogy például a szerzésé, az természetes, hiszen ki ne szeretne saját lakást és emberi körülményeket családjának. Ostobaság volna szembeállítani egymással az anyagi és a szellemi értékeket. Rossz kérdésföltevés itt a vagy-vagy. Mégis a magyar társadalom gyakran szorongó és bizonytalan közérzete nem lehet független a szellemi értékek (korántsem a művészetekre gondolok csupán, hanem az emberi méltóságra, a morálra, az áldozatkészségre, urambocsá a jóságra is) elhomályosulásától, a valódi közösségek (a falutól kezdve a szomszédságon át a munkahelyi kollektívákig, a hívőknél a felekezeteken keresztül a családig és a nemzetig) szétziláló-dásától. Gondolati sémáinkat, még kész szavainkat is megkapjuk a rádiótól-televíziótól, nagy terhet vesz le a vállunkról: nevel, tanít, szórakoztat. És mindenkit egyszerre-egyformán. Neki városi és falusi, fiatal és öreg, férfi és nő ugyanaz. Mennyivel egyszerűbb így a társadalom (vagy lakosság, inkább így kéne mondani) tagjai, az egyedek között az érintkezés. Ugyanazokon a jeleken lassan majd ugyanazokat a tartalmakat érti mindenki. Tudom, nem ilyen egyszerű persze — s nem kívánok itt a tömegemberré válás ellen prófétálni —, mert érdekeik szerint különbözni fognak csoportok és egyének. De egyre kevesebb marad a csoportokat megkülönböztető forma. Ma talán Budapest Közép-Európának formákat legkevésbé tisztelő városa. Ez nem valami extravaganciát, modernséget jelent. Nem a polgárhökkentés „formáiról" van szó. Ahhoz kellett ugyanis ismerni a kicsúfolandó formákat.

És ha a tágabb nemzeti közösség jelrendszerére gondolok, különös okom lehet a sötéten látásra. Gyakran úgy érzem, egy-két nemzedék még, és — ha megérem — csak a humán értelmiség szűk körével tudok majd egy nyelvet beszélni. Nem a „műveltségre" gondolok föltétlenül, hanem bizonyos örökölt és átadott formákra, történelmi tapasztalatokra, gesztusokra, jelképekre, melyeket elsajátítva — sokszor észrevétlenül — lett valaki magyarrá. Tamás bátyám jut eszembe Kolozsvárról, az öreg asztalos; történelmi tudata, önbecsülése, egyszerű eleganciája a polgárosodott városi iparosé, hetvenes éveinek közepét tapossa, vele kitűnően értjük egymást. Amit tanult és magába szívott, ahogy élete sorsát értelmezi, kritikusan vállalja magyarságát, ismerős nekem. Még egyszerűsítő közhelyeinek is természetes és hazai íze van. Tavaly novemberben ott volt ve-

lem a Bem Egyesületben az 1830—31-es lengyel szabadságharcra emlékező irodalmi esten. A klasszikus versek és prózai szövegek (többek között Vörösmarty, Bajza, Kölcsey, Erdélyi János, Kossuth Lajos, Petőfi) jó részét ismerte, fölemlegette még Bajza Apoteózisát is, mint egy hajdani kolozsvári esten hallott verset. Ő már a hetvenes években is pontosan értette — a húszas években Temesváron volt szervezett munkás —, mit akarnak a lengyel hajógyári munkások. De nem arról akarok beszélni, hogy az idősebb korosztályok nyelvét jobban értem, hanem a kulturális vákuum veszedelmes terjedéséről. A kulturális örökségnek fontos részei mintha lakattal volnának elzárva a fiatalabb nemzedékek elől. Milyen emberfeletti erő kellene ahhoz (vagy segítő kezek), hogy valaki kiszabaduljon a mindennapi élet automatikussá vált viselkedésszabályaiból, abból a hálóból, amit a televízió közvetítette világ szőtt köréje?

Nos, kedves barátom, ennek a budai völgynek az innenső vagy túlsó oldalán, aludj tovább, vagy térj pihenni, nehogy ezt hidd, nyugalmadat kívánom megzavarni; azt meg különösképpen ne hidd, hogy valaminő „megváltó" gondolatokat akarnék közölni veled. Csak aggaszt, hogy egyre kevésbé tudható, kik vagyunk; kik vagyunk mi, akik most ezt a nyelvet beszéljük, pontosabban: ennek a nyelvnek a világába vagyunk bezárva, még ha el-elkalandozunk néhanapján nyelvünk határán túlra is. Tipródunk egymás mellett a villamoson, gyanakvó agresszivitással járjuk utunkat, mogorva arccal, szabályos időközökben berúgunk, negyven felé közeledve lassan megismerjük betegségeinket, melyek majd társaink lesznek a továbbiakban. Ott vannak bennünk még gyermekkori olvasmányaink emlékei, fölrémlenek a regénybeli hősök alakjai előttünk, a Szózat foszlányai úsznak felénk sápadt, homályos őszi égen, összekeveredve zászlódarabokkal. Történelemtanáraink meséltek még nekünk nagy pillanatokról, tudunk idézni szép mondatokat nagyjainktól. De ez távoli világ, a meséké, s nem a valóságé. Az egész, amit magyar múltnak szoktak nevezni, valami távoli és értelmetlen dolog. És hozzá még mennyire leverő: „annyi balszerencse s oly sok viszály." Erről meséljünk fiainknak? Úgy vagyunk vele, mint a jó öreg Anonymus a regősök csacska meséivel.

Mire jó az emlékezés? Csak zavarja egyéni életem távlatait. Talán manapság a nagyapák sem mesélnek annyit. Miről is mesélnének? A második világháború „dicsőségéről", amikor az unoka esetleg úgy tudja, a magyarok is a győztesek oldalán voltak, hiszen hol máshol lettek volna, ha ma ehhez a szövetségi rendszerhez tartozik Magyarország. Minek kárt tenni, zavart kelteni a „modern" dolgok iránt érdeklődő unoka fejében, aki már a jövő évezredben lesz felnőtt. Szórakozása, világképének formálója pedig úgyis a televízió, amihez aztán szorgosan igyekszik idomulni a nagyapó vagy a nagyanyó meséje is. Mintha a mesebeli angyal ilyen alkuval csábította volna a nemzetet: lesz mit enned-innod, házat építhetsz magadnak békében, a magánéleted háborítatlan lesz, cserébe add ide a XX. században amúgy is idejétmúlt emlékezetedet! Miért ne állt volna rá az alkura, mikor az emlékezet, a történelmi múlt nem ad kenyeret, az angyal pedig betartotta, amit ígért. Mintha, mondom, de nem ilyen vagy-vagy választások, ennyire világosan látható vonalak magyarázzák múltunk jeleinek és tartalmainak kihullását emlékezetünkből. Hiszen szerte Nyugat-Európában divatja volt — különösen a bizakodó, prosperáló hatvanas években — a történelemtől való elfordulásnak. Igen, de Közép-Európa keleti felén — úgy tetszik — egyedül minálunk ilyen mértékben. Az utóbbi két évtizedben a városiasodás, az iparosodás nem szervesen történt, kapcsolatszálak ezrei-százezrei zúzódtak szét. Egy részük — talán — érthetően és szükségsze-

rűen, más részüket viszont nehéz megmagyarázni, jónak és szükségszerűnek tartani pedig egyáltalán nem lehet.

Budapesten ijesztően hiányoznak a városi kultúra formái. Igaz, terek sincsenek hozzá, sem szó szerinti, sem átvitt értelemben nincsenek. Rétegek, csoportok, városrészek, utcák áttekinthetetlen magatartásmintákkal, szokásokkal, óriási kulturális különbségekkel. A mesterséges beavatkozások mintha tudatosan erősítették volna az erodáló tényezőket. Ma már nincs vagy alig van önálló arculata a kerületeknek, a negyedeknek, nagy massza lett az egész. Előfordul, hogy még hagyományos nevüket se tudják. Azt végképp semmire nem lehet ráfogni — pedig vidéken gyakran ma is mondják —, hogy ez Pesten így szokás. Nem tudjuk, mit kezdjünk egymással. Zavarban vagyunk, ha találkozunk, és a liftben félrefordítjuk a fejünket. Mintha minden azt bizonyítaná, nincs közöttünk semmiféle összekötő kapocs. De hogy jön ide Lengyelország? Miért beszélek erről a lengyel események kapcsán?

Ami ott történt '80 augusztusa és '81 decembere között, az szembefordulást jelentett, éppen e folyamatokkal szemben. Kilépést az egyén buzgó-igyekvő és bezárkózó önköréből. Hitet, hogy az emberek összetartoznak, hogy segíteni tudnak egymásnak, képesek vállalni ügyeket — másokért is. Azt a meggyőződést jelentette, hogy át tudom látni dolgaim szövevényét, hogy nem minden fölöttem történik, valami érthetetlen és elérhetetlen magasságban. Hogy egymásra vagyunk utalva. Volt a lengyeleknek múlt- és jövőképük, céljaik, amelyekért hajlandók voltak küzdeni. Remény. Amiből valamennyi biztosan megmarad hosszú időre. Ha nem a láng, akkor a parázs.

Bárhogy vélekedjünk is arról, ami most ott történt, december 13. nagy megrázkódtatás volt. A magyar újságokban efféléket olvasok: „Békés karácsony Lengyelországban" (Hétfői Hírek). Nem tudom, ez az olvasóközönség többségének a váradalma-e, vagy a szerkesztő buzgósága, esetleg utasítás eredménye. Akár örül valaki a decemberi fordulatnak, akár nem, tudhatja, hogy a „békés" jelző ebben az esetben enyhén szólva furcsa, ha nem éppen gúnyos. Békés, és közben — a varsói rádió szerint — ötezren vannak internálva, az egyik bányában az ünnepek alatt is folyik az ülősztrájk, a múlt héten emberéleteket oltottak ki rendőrgolyók, a varsói utcán páncélkocsik defilálnak, és fegyveres őrjáratok ügyelnek a „békés" hangulatra. Egy másik tudósításban arról olvastam, hogy elégedetten állapította meg egy lengyel: most már nem kell félni. Csak azoknak, akik belefutnak a puskagolyóba, akiket éppen gumibotoznak vagy második hete internálva tartanak — gondolhatjuk hozzá. „Már ez elején meg kellett volna ezt tenni" — mondta egyik rokonom, így azután azt is hihetem, maguk az olvasók igénylik az ilyen stílusú tudósításokat. Talán lehetne még részletezni, mekkorát lehet ütni a gumibottal, s milyen fájdalmat okoz, hogyan kínlódnak az összevertek. Elégedetten csámcsoghatna rajtuk a jámbor magyar.

1982. I. 9.

Alig győzök kapkodni a futó napok után. Hírek, pletykák, értesülések özöne, s ezáltal még gyorsabban forog az idő. Nem is lehet számot adni minden lengyel vonatkozású eseményről. Próbálja az ember néha „kikapcsolni" magát, félrevonulni, elhúzódni, munkához, egyéb dologhoz. Nem hallgatom a rádiót, ülök a könyvtárban, itthon dolgozom, de újra és újra belelopózik gondolataim közé a lengyel szál... és pereg tovább az egész. Elemzések, meditációk, esélyek latolgatása, arcok jelennek meg előttem megint. Ki mit csinálhat, hogy élhet most? Egyre bizonyosabb, hogy valaminek a vége szakadt, legalábbis vége

annak a sugárzó optimizmusnak, amit Lengyelországban járva tapasztalhatott az ember. Mások a szabályok, a keretek, és nem csak a hadiállapot látható jeleire gondolok. Eljutott hozzám a Trybuna Ludu idei első száma. Ismét a magabiztos, mondhatni, dölyfös frazeológia, némely helyen nacionalista szósszal leöntve, és a vallásos érzelmek már-már olyan mérvű tisztelete, ami kételyeket ébreszt. Képek, amelyen például egy rokkant nénit látogatnak meg magányában a katonák, hogy segítsenek neki. De telefonálni, orvost hívni otthonról még mindig nem lehet, talán majd hétfőtől, vagyis egy teljes hónapot kellett ilyen abszurd körülmények között élni.

És az elmúlt hetek, napok történetei. A Piast bányából — ha jól tudom, Tychyben — december 28-án jöttek föl a bányászok, ezernél többen. Főleg a fiatalabbak maradtak lent végig, ott töltötték a karácsonyi ünnepeket is. Két hétig a föld alatt, azzal a tudattal, hogy a hadiállapot rendelkezései szerint a bányászok katonai üzemben dolgoznak, s elvben kiszabható rájuk a halálbüntetés is. Elszakítva teljesen a külvilágtól, semmit nem tudván arról, mi történik odakint. Csak abban bízhattak, hogy ők maguk kitartanak, s közben hányféle próbálkozásra került sor — szelíden, erőszakosan — a sztrájk megtörésére. A kijáratnál fegyveres alakulatok, mindenre elszántan; a bánya vezetői újabb és újabb felhívásban magyarázzák, hogy nincs értelme lent maradni, ha följönnek, semmi bántódásuk nem lesz. Szülők, feleségek, gyermekek könyörgése, mert nagylelkűen megengedték, hogy aki „segíteni" akar fölhozni őket, az segíthet. Napokig azzal kezdődtek a tudósítások — az én fülemben mindig —, hogy a Piast bányában még mindig lent vannak a bányászok. „Westerplatte broni się dalej..." *[A második világháború kitörésekor a Danzig szabad városhoz tartozó lengyel őrhely katonái, mintegy 180-an, egy héten át hősiesen tartották magukat a borzalmas túlerővel szemben. A varsói rádióban naponta többször elhangzott 1933 szeptemberének első napjaiban a hír: „Westerplatte még védekezik..."]* — visszhangzott a fülemben. Ilyen hatása lehetett a második világháború első napjaiban a kis csapat hősi helytállásának. „A Piast bányában még mindig a föld mélyén vannak." Milyen morális okok tartották őket lent két álló hétig? Nem tudni, milyen körülmények között voltak ott, hogyan aludtak, étkeztek, tisztálkodtak. Nem remélhették, hogy teljesítik a követeléseiket, legalábbis az első hét, tíz nap után egyre kevésbé. Egyéni életükben sem számíthattak semmi jóra, sőt ezernyi aggodalom verhetett fészket a szívükben a napok múltán, mi lehet családjukkal, szeretteikkel. Nem úgy, mint '80-ban, amikor az egyik helyről a másikra jöttek a futárok, a hírek az újabb csatlakozásokról, a támogató sztrájkokról. Most csönd, süketség, csak a hatóságok utasításai és ajánlatai. Nem lehet másra gondolni, mint hogy ezek a bányászok valamilyen jelképet akartak hagyni a következő nemzedékeknek a kitartásról, a becsületről, arról, hogy ők tiltakoztak, akkor is, amikor nem volt esélyük a meghallgatásra, a győzelemre. Ennyi marad föltétlenül az embernek. Azaz, legyünk szkeptikusabbak, ennyi maradhat. Maradhat, ha akarják: az egyenes tartás lehetősége. Ahogy Zbigniew Herbert írja Cogitó úrról: „nem sok maradt neki / csak a puszta / testtartás megválasztása / ahogy halni akar".

Egy-egy följegyzett név, helyszín a napokból. Gorlice, Párizs, Krakkó. Karácsonyi-újévi lapokat idén Lengyelországból eddig csak kettőt kaptunk. Gorlicéből december 8-i, Krakkó-Nowa Hutából december 16-i kelettel, a lapra a föladás napjaként az ominózus 13-a volt írva. A posta tehát működik, legalábbis errefelé, meg ami a nyílt lapokat illeti. Malikéktól Párizsból kaptunk jókívánságokat. Ottragadtak decemberben, s tulajdonképpen tőlünk kérdezik, mit

tudunk. „Amit itt hallunk, az inkább találgatás és pletyka" — írja Andrzej. Mintha tőlem várna buzdítást, híreket, tanácsot. December 21-én adta postára a levelet, január 6-án vagy 7-én kaptam meg. Mikor ér oda a válasz? Mi minden történhet addig!

Még karácsony előtt hallottam arról a fölhívásról, amelyet néhány magyar értelmiségi bocsátott ki a lengyelek számára történő adománygyűjtésről. Többek között Balczó András és Kerényi Grácia is aláírta. Rögtön azután megjelent a sajtóban a Magyar Vöröskereszt fölhívása és a csekkszámlaszám. Újév előtt pedig Lékai László jelentette be — iparkodtak átvenni a tömegkommunikáció hazai eszközei —, hogy a szilveszteréjjeli perselypénzt a katolikus templomokban a lengyeleknek gyűjtik. Anyám meséli, barátnője látta, amint a vízivárosi Szent Anna templomban kosárral vitték az összegyűjtött papírpénzt. Igen, ha lehetőségünk van a részvétre, élünk vele, még a zsebünkbe is belenyúlunk. Ez jóval egyszerűbb, mint rokonszenvezni a nálunk több szabadságot kivívott Lengyelországgal. Így ugyanis mi vagyunk jobb helyzetben. Nem csak anyagilag. Nem kell már magunkban szembenézni a „lengyel kihívás" következményeivel. Meg azután végül nekünk lett igazunk, a mi balsejtelmeinknek. Ismét nyilvánvalóvá vált fölényünk és bölcsességünk.

A magyar sajtó elsősorban a lengyel tudósításokat hozza, a szerkesztés, a magyarázat nélküli közlések a helyzet bonyolultságát sejtetik. Nagyon kevés az egyéni állásfoglalás, ezért kirí a sorból Csurka István újévi tárcája a Magyar Nemzetben. Az őszinte aggodalom, a rokonszenv és az együttérzés szól belőle. Persze csak a sorok között. Amit lehet. De azt igen. És megjelent. Milyen kevés, szinte alig tett ennyit is egyetlenegy magyar publicista. Hogy Fekete Sándor ellenkező irányba tett kirándulásait ne is említsük az Új Tükörből. Ennyire elbillent volna az arányérzéke? Vagy másról van szó? Hagyjuk. Így is, úgy is megmaradnak a leírt szavak... scripta manent. Felelősek vagyunk értük. Két karácsony között kezembe kerültek tíz évvel ezelőtti újságcikkeim, mi mindent odaíratott az emberrel a belső cenzor, félreértés ne essék, az én saját belső cenzorom, merthogy itt ezeket a szavakat kell, szokás használni. Talán nem is töprengtem ezen akkor, ott voltak a kész nyelvi panelek, politikai állásfoglalás nincs bennük, mégis hazugság valamiképpen. Ma már nem a lustaságot érzem a fő hibának, hanem a beletörődést. Valahogy úgy hittem, ha megtanulom és használom ezt a bikkfanyelvet — eszköz csak, ugye? —, jó célokért is küzdhetek vele, megadva a császárnak, ami a császáré. Csakhogy hol van a határ? A nyelv pedig nem olyan ártatlan eszköz, mint egy lapát, mondjuk, mely legfönnebb bőrkeményedést okoz. Hanem ír bennünket, beszél a mi szánkon keresztül, és az is megtörténhet, hogy végül épp az ellenkezőjét halljuk egyszer csak, amit magunk szerettünk volna mondani.

Mennyire nehéz címkékkel minősíteni a magyar értelmiség állásfoglalását a lengyelek ügyében. A napokban beszélgettem egy irodalmár ismerősömmel. A közvetlenül előttem járó nemzedék tagja, elmesélte, hogy tavaly hónapok óta készült Lengyelországba, szinte fojtogatta az érzés, hogy ki kell mennie, láthassa, mi történik. Novemberben volt végül kint — néhány napig Krakkóban. Látta, érezte, miről van szó, nem volt semmi ostoba honi előítélete. Tudta, hogy nagyon keskeny a változások útja, voltak aggodalmai is persze, de rokonszenvei egyértelműek voltak.

Mi történik ezután? Semmi sem bizonyos. '68 után mindenki magyar típusú konszolidációt várt Csehszlovákiában. Sok minden mutatott erre, még '69-ben és '70-ben is. Azután egészen másképpen alakultak a dolgok, főleg '71 után, el-

térően Csehországban és Szlovákiában. Lengyelország esete megint egészen más. Csak néhány tényező a különbség érzékeltetésére: alaposan megszerveződött a nagyipari munkásság a másfél év alatt, a fiatalabb nemzedékek is átvették az ellenállás örökségét, a szervezkedés számos gyakorlati magatartásmintáját, a konspiráció technikáit; a katonai irányítás következtében még súlyosabb lesz a gazdaság helyzete; az egyház, az értelmiségi elit tömegesen elkötelezte magát '80—81-ben a megújulás mellett; a földek legalább 80%-a továbbra is magánkézben van.

Lengyelországot persze el lehet foglalni még kívülről katonai erővel, elképzelhetőek a jelenlegieknél súlyosabb retorziók. De ami augusztus óta történt, az kitörölhetetlen az emlékezetből. Most jutott csak kezembe a varsói Literatura utolsó tavalyi száma, december 10-i keltezésű, itt közlik újra a krakkói Życie Literackie-ben megjelent Samsonowicz-interjú néhány részletét. Henryk Samsonowicz neves történész, a varsói egyetem rektora, az interjú címe: Hogy mit nem akarunk, azt a nemzet bizonyosan tudja. Ezek szerint Samsonowicz december elején úgy vélekedett, hogy nem lehet eltörölni azt, ami Lengyelországban az utóbbi években történt. „Bármi történjék is, ezek visszafordíthatatlan dolgok." Majd így folytatja: „Történészként egy igen borúlátó példával szolgálok, de a történelem, a látszatok ellenére, nem ismétlődik. A Május 3-i Alkotmány 1791-ből, a lengyel állam megújulási törekvéseinek fontos dokumentuma, egy évig volt érvényben; éppen egy év és két hónap múltán a Május 3-i Alkotmány elbukott, de először is kérem tudatosítani, milyen óriási hatása volt ez év alatt, mert akkor nem lehetett sok mindent megváltoztatni, de a következő évtizedekben hitet adott és erőt, formálta a nemzet pszichikumát, segített kibírni a 150 esztendős rabságot. Mégpedig azok mellett a szerencsétlenségek mellett, amit az önálló állam hiánya jelentett."

1982. I. 14.

Hallom, hogy valahol az Újlipótvárosban vagy Angyalföldön fölírták egy falra — meszelték, rajzolták? — nagy betűkkel: Szolidaritás. Az új év első napjaiban, mindenesetre, nagy hajcihő támadt belőle, egyre-másra érkeztek a rendőrautók, s nagy buzgósággal igyekezték eltüntetni.

A Reformátusok Lapja újabb száma közli az egyház fölhívását, miszerint a január 17-i perselypénzt a lengyeleknek gyűjtik. A fölhívás szövege talán egy mondat kivételével tisztességes, rokonszenves. A régi hagyománynak megfelelően a lengyeleket testvérnépként említi. A múlt heti Élet és Irodalom és a katolikus Új Ember is szóvá tette, hogy a meghirdetett vöröskeresztes csekk nem létezik, legalábbis valamilyen formai hiba történt, a karácsonyi közleményt, úgy látszik, nem követte a csekkszámla kibocsátása.

Tegnap az Akadémiai Könyvtárból kivettem lengyelül Sienkiewicz Polaniecki család című regényét. Az 1895-ös varsói kiadás első lapján ott olvasható cirill betűkkel, oroszul: a cenzúra engedélyével, Varsó, 1894. október 25-én.

Újabb karácsonyi lapok érkeztek Lengyelországból. Krukowskiék azt írták alá: nyugtalanul, s mellette a dátum: 1981. december 12. Cygielska Erzsi szomorú karácsonyról ír, s arról, hogy a boldog esztendőre halványak a remények.

1982. I. 16.

Tegnap hallottam a varsói rádióban, hogy holnaptól nem közlekedik a Cracovia expressz. Semmi kommentár, hogy csak ideiglenes rendelkezésről

volna szó. Milyen örömmel értesültem róla annak idején — hét vagy nyolc éve —, hogy végre van közvetlen vasúti összeköttetés Budapest és ifjúkorom fővárosa, Krakkó között. Nem kell átszállni Katowicében, nem kell attól tartani, hogy nem lesz szabad hely a Varsóból jövő vonaton. Jó volt maga a tudat is, hogy az ember este fölül a vonatra, s reggel ott van Krakkóban. Egyetlen vonattal, végig a történelmi „lengyel út" nyomvonalán, Kassán, Eperjesen keresztül, a határ túlsó oldalán pedig Új-Szandec és Tarnów érintésével. Összesen vagy háromszor utaztam ezen a vonalon, először '76-ban, majd '78-ban, utoljára pedig tavaly októberben. Először hallván a hírt, a katowicei állomás jutott az eszembe, téli toporgások a varsói expresszt várva. Ott ért egyszer a meglepetés — a forralt sörrel. Szomjasak voltunk az átmulatott éjszakák után Ervin barátommal, vagy a habzó korsóból jókat húzó lengyeleket irigyeltük meg, nem tudom. A peronok mellett volt kifüggesztve a sörök neve meg az ára, olvastam: „piwo grzane", ennyi és ennyi złoty. Grzane — mint nálunk a kőbányai például, gondoltam. A meglepetést aztán a számban éreztem, meleg, furcsa ízű ital, meghatározhatatlan kicsi dolgok úszkáltak benne, a fűszerek. Így tanulja az ember a nyelvet, grzane ugyanis forraltat jelent.

1982. I. 24.

„Döbbenetes ez a lapítás" — valami ilyesmit mondott a magyar magatartásról Balczó András. „Félelmetes, és még fizetünk majd ezért." Világosak, egyértelműek a szavai. Ritkaság a szavak mai inflációja idején, amikor a többértelműség arra szolgál, hogy összekeveredjenek az értékek, ne lehessen közöttük eligazodni, különbséget tenni jó és rossz között. Nem tudjuk, mi mit jelent, és eljutunk oda: elhisszük, hogy nem is érdemes keresni, mit értsünk olyan fogalmakon, mint jó és igaz.

Az egyik könyvtárban régi egyetemi kollégámmal találkoztam. Orosz volt az egyik szakja, egy kicsit lengyelül is megtanult; „cześć"-csel üdvözölt, és kérdezte, mi a véleményem a lengyel eseményekről. Elég pesszimistára sikerült mondandóm, bár talán nem elég világosan nyilatkoztam, mert elkérdezte még egyszer. Helyeselt, s hozzátette: ugye, mégis kellett volna hagyni Wałęsáékat. „De tudod — folytatta —, ebben a városban kettőnkön kívül nem sokan gondolkoznak így."

Csütörtök délután, január 21-én a Kossuth Rádió politikai műsorát, a Rádiónaplót hallgatom. Berecz János válaszolt a hallgatók kérdéseire a lengyel helyzetről. Nem érdemes fölsorolni a kérdéseket, néha alapvető tájékozatlanságról árulkodtak, inkább Berecz összefoglalóját kívánom fölidézni. Úgy magyarázta, eleinte a magyar közvélemény aggodalommal és féltéssel figyelt Lengyelországra, később értetlenség és fölháborodás fogadta a híreket. December 13-a után azután azzal a fölsóhajtással fogadták nálunk a történteket: na, végre. A fordulatot jó reménységgel figyelte közvéleményünk. A válságba került lengyel—magyar barátság — így Berecz — december 13-a után kilábolhat belőle.

A pasaréti református gyülekezet a múlt vasárnap 40 000 forintot gyűjtött össze a lengyeleknek. Érdekes volna megtudni, mennyi gyűlt össze az egész országban.

Holnap ül össze Varsóban a szejm. Baljós jel, hogy — olvasom a Magyar Nemzetben — Ryszard Reiffet, a Pax szervezet elnökét leváltották. Az nem derült ki, hogyan, mert a katonai hatóságok a Pax tevékenységét is fölfüggesztet-

ték a hatalomátvétel után. Reiff volt állítólag az Államtanács egyetlen tagja, aki a december 12-re sürgősséggel összehívott ülésen nem tartotta megengedhetőnek a hadiállapot bevezetését.

Lesz-e Rejtanja a mostani szejmnek? *[Tadeusz Rejtan az ország felosztása elleni tiltakozás szimbóluma, 1773-ban követ a lengyel országgyűlésen.]* Nem valószínű. Az azért mégis tanulságos, hogy majdnem másfél hónap telt már el december 13-a óta, és csak most fog új ülést tartani a szejm. Eredetileg december 14-én vagy 15-én lett volna.

A múlt héten, január 18-án volt az 1863-as szabadságharc kitörésének az évfordulója. Mennyire esélytelen volt ez a fölkelés már kitörése pillanatában! Katonailag szinte végig reménytelen vállalkozás. 1863 elején már második éve lázban élt az ország, egymást követték a tüntetések, folyt a földalatti szervezkedés. A lengyelek például rendszeresen adót fizettek a földalatti Nemzeti Bizottságnak. 1863-ra már kedvezőtlenebbé változott a nemzetközi helyzet, külső segítség nélkül pedig meglehetősen kilátástalan dolog volt katonai akciót indítani a sokszoros túlerőben levő cári hadsereggel szemben.

1982. I. 29.

Egy Lengyelországból érkezett lap (Wacus küldte) szövegéből: „Az egyetemen majd folytatódik valószínűleg a munka a hosszú »vakáció« után. Ha kell, szombatonként és vasárnaponként fogunk behozni mindent, egyáltalán mindent pótolni fogunk. Említed Eötvös versét a Visztuláról. Lám, folyik tovább, ki is árad, mint mostanában, elég gyakran megtörténik ez, de azután visszatér ősi medrébe, anélkül, hogy valamit is gyöngülne sodrásának az ereje. Olvastad bizonyára, hogy a jég vastagsága elérte a meder fenekét, és még a távolról idehozott jégtörők sem boldogultak vele. Különös szimbolikus folyó ez — Eötvös és Ady folyója." Két vers kívánkozik ide, Eötvös Józsefé: „A befagyott Visztulához", és Ady Endréé: az „Ének a Visztuláról".

Magyarázat a Lengyel Naplóhoz

December 13-án tíz esztendeje, hogy sötétség borult Lengyelországra. Jaruzelski tábornok a történelmet akarta föltartóztatni, amikor bevezette a hadiállapotot a Szolidaritás szabadságmozgalma ellen. Ma már egy végleg elmúlt korszak eseményeiről van szó; néha úgy érzem, igen régen volt mindez, pedig ez a múlt, hiába zártuk be mögötte a kaput, bennünk van, egyéni tapasztalatainkban és kollektív emlékezetünkben.

Naplót vezettem azokban a hónapokban, eléggé rendszertelenül, hol csak néhány eseményt, rövid történetet jegyezve föl, hol töprengvén, elemezvén a lengyelországi eseményeket és hazai visszhangjukat. Feszült figyelemmel kísértem, mi történik a Kárpátok túloldalán, abban a tudatban, hogy ez a mese „rólunk is szól". Furcsálltam, hogy idehaza milyen csekély az érdeklődés, milyen sikeres a hivatalos propaganda jól terjesztett lengyelellenessége. Csoóri Sándor biztatott egy alkalommal, hogy érdemes följegyezni, hogyan hatott ránk a Szolidaritás történelmi színre lépése, miképp reagált rá a magyar értelmiség.

1980 októberében kezdtem el a följegyzéseket, melyeknek később — Wiktor Woroszylski Magyar Naplójára rímelve — a Lengyel Napló címet adtam. Ebből a szövegből választottam ki az 1981. december 13. és 1982. január vége közötti részt. Néhány helyen jegyzeteket kellett betoldani, ezt minden esetben föltüntettem.

K. GY. CS.

A 200. előadásra

Miután minden megesett velünk, aminek Isten szándéka szerint az volt a rendeltetése, hogy a fejünkre szakadjon, újból megülhettem egy kevesct a Hargita térdén, ahol valamikor a Nagy Romlás veszedelmein tűnődve rengeteg szomorúságot vetettem papírra. S annak, amit átéltem és elgondoltam, címet is adtam: Advent a Hargitán. A formája pedig, színdarab lévén, azt mondtam magamban: menjen, amerre lát, keressen magának színészt, rendezőt, mondja el szomorúságát a még szomorúbb embereknek, Erdély meghajszolt népének.

Hogy ezután mi történt, hosszadalmas lenne elmesélni.

Most csak a velejét mondom.

A pártilag és államilag megtervezett boldogság országában az általános vigalom felelős őrmesterei ezt az én színdarabomat nem engedték szóhoz jutni, sőt hajszát indítottak ellene, hogy valamiképpen máglyára kerüljön. Gondolati kihágás bűnében elmarasztalva halálra ítélték.

Menekíteni kellett.

A budapesti Nemzeti Színház hajlékában kapott azután szállást, védelmet; a darabokra szaggatott, de meg nem semmisített összmagyarság eleven és fájdalmas gondolatának művészhordozói megértették az erdélyi Advent segélykiáltó szavait, fölpártolták a hazájában kiátkozott szerző mondandóját, és vállalták bátor kiállásuk kockázatait. Az előadást pedig, amelyet minden tiltások, sőt diplomáciai fenyegetőzések ellenére is megtartották, 199 alkalommal ismételték meg, nagy sikerrel.

Ezért e ma esti, kétszázadik előadáson minden gondolatom s jó érzésem feléjük száll; a magyar színházi művészetnek ama szabad csapatához, amely sötét erőkkel dacolva fényesen emlékezetes Advent-estékkel ajándékozta meg Magyarország és Erdély színházkedvelő polgárait, és hadd tegyük hozzá: azokat, akik megannyi szellemi divathullám ellenére is hisznek a színpadi művészet közösségi hatóerejében, eszméltető szerepében. Nép? Nemzet? Magyar nemzeti kisebbség? Történelmi tragikum és üldöztetés? Van, aki betegesen individualista módon értelmezett világpolgárságában csak legyinteni tud e fogalmakon. „Elavultságok!" De friss rajtuk a vérfolt, a nyelvi-etnikai üldöztetés mindennapi bizonyítéka. Művészi meggondolásokon innen és túl, az Advent együttese azt is megértette, hogy az emberi szenvedést, a kisemmizettek szomorúságát nem lehet esztétikai kategóriák szerint megítélni és elosztogatni. A szenvedés nem tűri az irodalmárok spekulációit. Egy híján kétszáz telt ház igazolja állításunkat.

Isten éltesse és áldja az Advent a Hargitán teljes együttesét.

Hálával és forró köszönettel:

SÜTŐ ANDRÁS

FRIED ISTVÁN

Nemzetiségi, nemzeti lét az irodalomban

> Az orvosi könyveket bebiflázta, de máshoz nemigen konyít, így hát arról sincs fogalma, mit jelent számunkra olaszul írni — számunkra, akik dialektusban beszélünk, írni nem tudunk ugyanúgy. Leírt vallomásunk mindig hazug. Mi minden egyes toszkán szóval hazudunk. Ha tudná, mily kedvtelve mesélünk el olyasmit, aminek ismerjük a nyelvi kifejezéseit, s mennyire kerüljük azokat a témákat, amelyekhez szótárt kellene igénybe vennünk! Bizony, így, pontosan e módszer szerint válogatjuk ki életünk följegyzendő epizódjait. Nyilvánvaló, hogy merőben másképp festene az életünk, ha saját dialektusunkban beszélnénk róla.
>
> (ITALO SVEVO: Zeno tudata)

Az élete végére fölfedezett, ám azóta nem egy ízben James Joyce-szal együtt emlegetett, mellé állított trieszti olasz író, az Ettore Schmitzként született, ám beszélő névvel (olasz sváb) az irodalomba lépő szerző regényében főszereplőjének pszichoanalitikai önéletírását-emlékezését adja, illetőleg pontosabban szólva: a századforduló kallódó, énkereső értelmiségijének olyképpen ás tudata mélyére, hogy a naplószerű följegyzésekben egyszerre tükrözteti a lélekelemző módszert és a vitát a freudi eredetű orvosi kezeléssel. Vita már csak azért is, mivel nem pusztán a megrendült társadalmi és „pozicionális" bizonyosság helyreállítását célozza az ön(le)leplező vallomássorozat, hanem ennek az identitásválságnak individuális, „nemzeti", sőt: nemzetiségi, és nem utolsósorban mindezeket beszédesen érzékeltető nyelvi elbizonytalanodási diagnózisával is szolgál. Olyan ellentétpárokkal fejezhető ki egy többnemzetiségű birodalom többnemzetiségű és hagyományú városa átlagpolgárának az egyetemes krízist is jelző romló közérzete, mint

centrum	periféria
államnyelv	nemzetiség nyelve
irodalmi nyelv	tájszólás
megtanult szó	spontánul használt szó.

Az Osztrák—Magyar Monarchia kultúrateremtő és államigazgatási központjaihoz (Bécshez, Budapesthez és sok tekintetben Prágához) képest Trieszt ugyan a kereskedelem, a tengeri hajózás és a külkapcsolatok fontos, az állam

szempontjából nélkülözhetetlen, a XVIII. századi Habsburg-birodalmi világkereskedelmi kitörési kísérleteinek a műhelye, ám jelentősége természetszerűleg nem vetekedhet például Amszterdaméval, Londonéval vagy Marseille-ével, és ugyanekkora (és nem csak kulturális) távolságra fekszik az olasz igazgatási központoktól is. Ide a birodalmi eszmék és igények némileg késve érkeznek; az élet akár „vidéki"-nek is nevezhető. Társalgási nyelve — hasonlóképpen — messzire esik az államnyelvként honos némettől és magyartól, közelebb a város hátországát alkotó szlávhoz (horváthoz, illetőleg szlovénhez); bármiképpen tekintjük is, a térség olasz és szláv nyelvű-tudatú többsége ellenére, Monarchiánkban az olasz: nemzetiség, a nemzetiség státusával rendelkezik, akár a szlovén, jóllehet, a nemrég egységét megvalósított Itália mohó vággyal gondol Triesztre, mint meghódítandó-bekebelezendő, „felszabadítandó" területre. S amikor így gondolkodik Itália, akkor egyúttal nem becsüli (vagy nem eléggé becsüli) azt a kulturális-nyelvi különállást, amelyet ez a méretre kicsiny kulturális vidék képvisel, a dialektusban beszélő feltétlenül kisebbrendűségi érzéstől szenved, ha Dante, Petrarca, Boccaccio vagy Leopardi, Carducci nyelvén kell megszólalnia, fogalmaznia, amelyet megtanult, szótározva helyettesíti a maga bensőségesen megszokott szavait a toszkán „irodalmi" nyelv kifejezéseivel. Ugyanis — s ez a Monarchia irodalmainak is roppant jelentőségű felismerése — a szó legszorosabb értelmében vett anyanyelv (beleértve ebbe a nyelvjárási változatot, amely sosem válik általánosan elfogadott irodalmi nyelvvé, de mindenképpen egy bizonyos, olykor, mint Svevo vagy Pasolini esetében [nála: friuli dialektus] európai jelentőségű irodalom nyelvévé emelkedhet), tehát az anyanyelv nem egyszerűen az érintkezésnek az eszköze, hiszen az érintkezést nem pusztán szavakkal, mondatokkal hajtjuk végre, hanem egyfelől a nem verbális kommunikáció szintén lényeges, kiegészítő szerephez jut, másfelől a megszólalás, a kifejezés — örökölt fordulataival és terminológiájával — a közmegegyezés alapján az egyén és az őt útra bocsátó közösség egyetlen hiteles tudósítása egy folyamatról, amelyben az „én" önmagát meghatározhatja vagy azonosíthatja. Idézzük ide Márai Sándor verses vallomását tételünk megerősítésére:

Csak magyarul érted e szót: „Szeretlek".
Pillangó, hattyú, csillag, angyalom —
E nyelven lesz csak több mint fogalom,
S ez a többlet halálos végzeted lett,
A világ fénylik, nem vár senki, kába
Irammal mért vágtatsz hazafele?
A nyelv üzent s a végzet szólt vele...

Visszatérve Svevo gondolatához: Con ogni nostra parola toscana noi mentiamo (Mi minden egyes toszkán szóval hazudunk); az olasz irodalmi nyelv az olasz egységnek, az egyetemes és Dantétól D'Annunzióig ívelő olasz „világirodalomnak" táplálója, egy birodalmi tudaté, a centralizálni akaró államé. Talán az ünnep, a ritka pillanatok nyelve is. Csakhogy Zeno, ez az akaratgyenge, az élettel sodródó, sorsát alakítani képtelen naplóíró eljut saját (és sorstársai) nyelvi és nem csak nyelvi meghasonlottságának diagnózisáig. Otthon anyanyelvében van, más nyelvben legföljebb vendég; a tárgyak, a hétköznapok, élete csak trieszti nyelvjárásában ismerősek és meghittek, híven beszálmolni csak a hozzá valóban közel engedett szavakkal tud. A centrum, az állam terminológiája szinte szaknyelvi értelemben jelentkezik életében, nem életének kísérőjét, nem amúgy is bizonytalan „én"-jének kifejeződését köszönti benne. Egyszerre tükröz az önelemzés kommunikációs és tágabb értelemben kulturális—életmód-

beli zavart. Hiszen (s ezt már mi gondoljuk tovább) a triesztinek élete meghatározott területein az állam nyelvét kell használnia, a Monarchia közös hadseregében, a központi igazgatási szervekben elsősorban a németet, viszont olvasmányainak tetemes része, az Itáliából érkező kulturális és propagandaanyag a toszkán „irodalmi" nyelven szeretné a maga érdekkörébe vonni, míg élete a kényelmes trieszti dialektus segítségével csordogál előre az időben. A háromféle nyelv háromféle működési kört jelöl, és egyben ezeknek a működési köröknek ott uralkodó terminológiáját is. Tehát az élet egyes pillanataiban a századforduló trieszti polgára németül, más alkalommal, baráti körben, a családban dialektusában beszélt, természetesen az iskolában az irodalmi nyelvvel is találkozott. S akkor még nem szóltunk a szláv elemről, amelynek jelenléte Triesztben és hátországában igazán nem mondható jelentéktelennek.

Az összehasonlító irodalomtudomány (kissé elvonatkoztatott módon) szívesen foglalkozik a triesztihez hasonló vegyes nyelvű, kettős, sőt hármas irodalmiságú és kulturáltságú régiókkal, joggal emlegetvén föl a kultúrák, az irodalmak, a népköltészeti hagyományok találkozását, kölcsönhatását, egymásba szövődését, az irodalomközi (regionális) együttesek-közösségek kialakulásához vezető utat. Minthogy többnyire általánosítva, a világirodalmi tendenciákhoz mérve jelenik meg az ilyen típusú régió, a valóban létező, de kevéssé differenciáltan szemlélt „kontextus"-ra vetődik a fény, s a nemzeti-nemzetiségi lét és tudat, továbbá a regionális kontextus viszonyrendszerében nem tetszik ki eléggé sem az általános, sem az egyedi, sem az „irodalomközi", sem a nemzetiségi jelleg. A többkulturáltságú terület természetszerűleg nem a nemzeti-nemzetiségi kultúrák idilli együttélésével jellemezhető, és nyilvánvaló, hogy csírájában a régebbi korszakokban is föllelhető a később óriásira növő számos ellentét; ám azt mindenképpen tudnunk kell, hogy minél inkább kerül az előtérbe az állam centralizáló, társadalmi szerepeket kijelölő funkciója, annál inkább egyszerűsödik le a korábban vázolt ellentétpárok sora a többség—kisebbség immár nyílt ellenségeskedéseket, de legalábbis gyanakvásokat a felszínre hozó rendszerévé.

A XIX. századtól kezdve a mi régiónkban is fölerősödik, megszerveződik, intézményessé válik a nyelvi nacionalizmus, amely a spontán módon kialakult irodalomközi együttesek ellen hat, és másfajta, inkább tudományos (nem egyszer nyelvészeti) eszközökkel kidolgozott (irodalomközi) közösségek létrehozásán fáradozik — többnyire sikerrel. Valójában kétirányú folyamat zajlik le:

1. A centralizáló állam fennhatósága alá akarja vonni a regionális autonómiát és szellemiséget, mind erőteljesebben szorítja a magánszférába az államnyelvtől és az időszerűnek tetsző állampolitikától eltérő kulturális és nem csak kulturális jelenségeket. A többség, illetőleg az államot meghatározó nép nyelvét avatja presztízsnyelvvé, és ezzel ugyan megszünteti a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely szerint használt nyelvek értékrendjét, de a kisebbség(ek) vagy a dialektus nyelvét alacsonyabb rendűvé, legföljebb egy kisebb közösség vagy vidék jellegzetes megnyilvánulásává minősíti, és ennek következtében a kuriózum kétes értékű rangját engedi át neki. Amit hangsúlyoznunk kell, hogy a hivatalos szemlélet szerint nem a sajátosság, az egyediség becse, hanem a legjobb esetben is mindössze a különc érdekesség adhat némi értéket számára (ez leginkább a folklórban mutatkozhat meg). A XX. századnak eladdig soha nem sejtett központosító törekvése már a magánszférát sem tisztelte, nem egy — többnemzetiségű — állam a kisebbség léte ellen tört, és az állami beavatkozás, a hivatalos politika, az ideológia és nem utolsósorban pszichológiai nyomás révén az asszimilációnak rendkívül durva formáival igyekezett elérni a kisebb-

ség teljes megtörését. Igazán csak mellékjelenségként igyekezett a hivatalos ideológia a hagyományos és történelmileg kialakult irodalomközi csoportok helyett másfajta regionális együtteseket konstruálni, hol ideológiai alapon (ilyen volt a „szocialista világirodalom" eszméje), hol pedig egészen egyértelműen állampolitikai indításból (tagadva például a transzilvanista, szintén sokrétű, különféle gondolkodóknál különféleképpen megjelenő és körvonalazott ideát a „romániaiság" sosem teljesen kidolgozott ideologémáját hangsúlyozva; más vonatkozásban a nemzetiségi irodalmak úgynevezett „híd-szerepét" komparatisztikai tényezőként emlegetve, illetőleg a napjainkban látványosan válságperiódusát élő, talán mondhatjuk így is: csődbe jutó csehszlovák vagy jugoszláv — irodalmi [?] — kontextus tartalmán töprengve). Ez utóbbihoz ezúttal csak annyit, amennyiben komparatisztikai tényezőként kell elfogadnunk a szlovákiai magyar irodalom elhelyezkedését a csehszlovák irodalmi kontextusban, miért nem kell szintén tényként elfogadnunk például a XIX. századi szlovák irodalom jellemzésekor a magyar(országi) irodalmi kontextust? Még tovább kérdezve, ha a vajdasági magyar irodalom megkülönböztető jellegzetessége, hogy része a jugoszláv irodalmi kontextusnak, akkor a szlovén, a horvát és bizonyos időszakban a szerb irodalom történetének vázolásakor nem kellene-e jobban tekintettel lennünk a Habsburg, illetőleg az Osztrák—Magyar Monarchia irodalmi kontextusára? Egyáltalában: a kontextusnak egyes szlovák, illetőleg jugoszláviai szerzők által parttalanra növesztett fogalma (?) irodalmi léthelyzetet (?), irodalomközi csoportot jelölő formula-e (?); továbbá az állampolitikának alárendelt kontextusfogalom nem kompromittálódott-e? Vajon nem pusztán az állami államnyelvi irodalmak dominanciáját hangsúlyozzák (jó szándékuk ellenére) a teoretikusok? Nevezetesen a nemzetiségi irodalom függését egy nem spontán módon szerveződött irodalomközi csoporttól? A viharosan változó történelem igényli az eddig használatos fogalmak átértékelését, pontosabbá tételét, de legalábbis óvatosabb használatát.

Annyi tetszik számomra bizonyosnak, hogy el kell választanunk egymástól az állami, illetőleg az állam által sugallt, ideologikus nemzetiség-, nemzetiségi-irodalom-értelmezéseket az elméletileg felvázolt és folyamatszerűségében (tehát dinamikájában) ábrázolt, komparatisztikailag alátámasztható kultúrameghatározásoktól. Még az is elképzelhető, hogy egy világos körvonalakkal rendelkező „kontextus"-fogalom lesz a legtalálóbb kifejezés az ugyan nem spontán, hanem nemzetközi békeszerződés következtében létrejött állami egységre, amely intézményrendszere, biztosított és megtagadott lehetőségei révén feltétlenül és sok tekintetben (például létformájában) meghatározza a nemzetiségi irodalom kapcsolatrendszerét. Más kérdés, hogy a nemzetiségi státusnak sok változata lehetséges: az orosz Oroszországban „nemzeti" irodalom, más köztársaságokban viszont betöltheti az ott élő orosz anyanyelvű alkotók által a nemzetiségi irodalom státusát, de orosz nyelven alkothat egy nemzetiséginek született író is. Ez a példa jelzi, hogy a nemzeti és a nemzetiségi irodalom fogalma, ismertetőjegyei további és állandó elemzést igényelnek.

Ideje azonban rátérnünk a másik tendenciára, amely részben az egykor volt spontán szerveződések makacs hagyományőrző erejét bizonyítja, részben azonban azt a sokáig föl nem ismert igényt, miszerint a „szűkebb haza", a kisebb egység önszerveződése bizonyos csoportok válasza lehet az állami-politikai centralizációra, illetőleg az egységesnek kívánt irodalmi nyelven alkotók fensőbbséges magatartására. Ezért a továbbiakban az erőteljesebb, jó darabig teljes sikerűnek érzékelt tendenciák ellen szegülő tényező(k)ről szólunk.

2. Miközben ugyanis az államnyelv a kulturális-irodalmi élet szűkebb szektoraira szorítja a kisebbség nyelvét (legyen az nemzetiségé vagy annak csoporttudattal rendelkező részéé), a XIX. század végétől kezdve előbb a (nyelv)filozófiában, majd az irodalomban — és mindenekelőtt az Osztrák—Magyar Monarchiában — érzékelt nyelvkrízis egy egyetemesebb, az élet egészét átható válság jelzése lesz, beleértve ebbe az életformaváltás következményeit is. Nem csupán a nagyvárosokban tapasztalható XX. század eleji, és a költészetben talán Rilkétől a legbeszédesebben kimondott válságtudat össztársadalmivá szélesedése, de a hagyományosabb közösségek bomlása, a civilizációs jelenségek betörése a periférián meghúzódó és a történelem szélárnyékában értékeit őrizni kívánó tájakra szintén a regionalitás létét vonja kétségbe, szándékában közelítve a városi civilizációs kultúrához. Természetesen ez a folyamat e hagyományosabb közösségeket egyrészt fennmaradásában veszélyezteti, másrészt védekezésre (sokáig reménytelennek hitt utódvédharcokra) készteti. Ám önmagában ez utóbbi mozzanat nem kölcsönözne új tartalmat a regionalitásnak, amelyet el kell választanunk a konzervativizmustól (jóllehet, lehetséges olyan regionális tudat, amely múzeumi jelenségnek fogható föl). A közösség- és csoportképzés ugyanis akkor kap erőre, ha fenyegetettségében nem egy szükségszerűen elmúló, megmerevedett szokásvilág őrzésére vállalkozik, hanem a másképpen gondolkodás, a sajátosság, az egyediség értéktudatát, az egyetemest gazdagító különféleségét szegezi az egyformává szürkítő tendenciákkal szembe. A nemzetiségi irodalom valószínűleg a leglátványosabb példa arra, miképpen lesz egy nemzeti irodalom, egy irodalomközi együttes több azzal az irodalmi-művészeti másféleséggel, amely a vele földrajzi és közvetlen szellemi határain létező kultúrákhoz fűződő viszonyában, helyzettudatát szuverén módon lereagáló gesztusában megnyilatkozik. Ideje ismét eszünkbe idéznünk Svevo bújtatott írói vallomását a maga triesztiségének igazolására, ám ehhez most Tamási Áron ars poetica igényű és érvényű fejtegetéseit csatoljuk. Tamási 1937-ben Nagy Imre festőművész kiállítását vezette be ezekkel a szavakkal, amelyekben a centrum—periféria, egyetemes—egyedi mesterségesen szembeállított párosának szintézislehetőségét kutatja. S ezáltal a regionalitás, a sajátosság jogosultságát igazolja ugyancsak megfontolandó módon:

„Szívem szerint a legjobban azt szeretném írni, hogy »székely festő«. Számomra ez volna a legegyszerűbb utalás arra, amit emberileg is mondani akarok. Sajnos, vannak megjelölések és kifejezések, amelyeket többen többféleképpen értenek. Ilyen az is például, ha valakit »székely festő«-nek vagy »székely író«-nak jelölnek meg. Nem azt értik alatta, amit én. Inkább valami jóindulatú, de nem nagy igényű szellemi provincializmust sejtenek mögötte, míg én a festői vagy írói művészeten túl egyszerűen azt a többletet jelölöm ezzel, amely az egyetemesség mellett is különleges jelentőséget és figyelmet érdemel."

Egyfelől egy adott nemzeti kultúra rétegzettsége, változatainak egyenértékűsége az, ami Tamási szép mondataiból elénk sugárzik, tehát az ezúttal nem nemzeti-nemzetiségi, hanem az egy nemzeti kultúrán belüli centralizáció elutasítása, másfelől a változatok jogosultságának igazolásával a regionalitás és az egyetemesség összefüggéseinek hangsúlyozása a lényeges. Ha azonban a regionalitást pusztán úgy fogjuk föl, mint az egyetemesnek bármily értékes, de csak helyi jellegű és érdekű leképződését, akkor szintén az a veszély fenyegethet, hogy legfeljebb stílusváltozatnak, előadásbeli különösségnek tartjuk azt, aminek teljes joggal van igénye a szuverenitásra. Viszont (s ez az érem másik fele) a többnyire külső elvárásoknak megfelelni akaró, a különösséget különcködéssé

deformáló (művészi) szándék a helyit oly mértékben abszolutizálja, hogy lényegétől fosztja meg, nevezetesen az egyetemes kulturális örökségnek egy kisebb közösség történeti és művészi emlékezetében való megjelenésétől. Az említett kisebb közösség, a szűkebb haza művészi képviseletének szerepét vállalta Tamási Áron (s ennek fényében köszönti Nagy Imre festészetét), amikor regényeinek, novelláinak, színműveinek tematikájában és előadásmódbeli sajátosságaiban csak részben szorítkozik a népköltési hagyomány átértékelésére; pályája első szakaszában utat talál írásaiba az avantgarde, az expresszionizmus; és az 1930-as évektől kezdve mindkét hagyományt, a balladák és mesék archaikus, sőt archetipikus helyzeteit és figuráit továbbgondoló, nem egyszer a modern környezettel (és a nemzetiségi léttel) számot vető írói világába emeli, de korai, „izmusos" korszakának tapasztalatait is beleépíti (főleg) színműveibe. Provincializmussá akkor válna, ha pusztán reprodukálná a hagyományt, „konzerválni" törekedne, és nem szembesítené az e (nemzetiségi, paraszti) közösség rombolására törő erőkkel. Az idilli — Tamási művészetében — mindig a fenyegetettség árnyékában virágzik ki, a hagyományos az új időkhöz való viszonyán méretik le. Sütő András szintén érzékeli Tamási művészetének ezeket a sajátosságait, mikor egy nyilatkozatában szintén a centrum—periféria problémáját, az egyetemes—helyi egymásba szövődésének esélyeit taglalja. Tamásinál (jóllehet, a stilizálás számára is művészi eszköz!) a székelység nem kizárólag motivikus jelentőségű, nem tetszetős szófordulatokkal érzékeltetett és kevéssé hiteles karakterológiai sajátosság, hanem egyfelől a népköltészet „prehisztorikus" időszemléletének és a konkrétan történetivé lett nemzetiségi létnek összeütközését ábrázolja, és másfelől ezzel párhuzamosan megjeleníti a szokásokból, hiedelmekből, munkatapasztalatokból összetevődött világszemlélet szükségszerű konfliktusait a XX. század nemzeti—nemzetiségi és civilizatorikus—ipari, központosító erőivel. Éppen a népköltésre visszautaló formai sajátosságok (balladai előadás, népi színjáték) és a XX. századi színmű- vagy novellaforma együttes jelentkezése teszi lehetővé Tamási számára, hogy feloldja a modern—hagyományos ellentétpárját, s a regionalitást ne pusztán leképződésként, hanem egy kisebb közösség egyedisége értéktudataként mutathassa be. S most következzék a korábban ígért Sütő-idézet:

„A provincia nem feltétlenül provincializmus, hanem valójában az a magzatvíz, amely körülvesz bennünket. Az a talaj, amely egyrészt biológiailag, másrészt szellemileg is létrehozza az embert. Természetesen olyan provinciára gondolok, amely nyitott a külvilág felé. Amely össze tudja fonni a maga konkrét gondját a világ egyetemes gondjaival. Ha az emberi helyzetek alapvető formáira gondolok, akkor a provincia gondja minden esetben egyetemes gond is."

Feltétlenül kiemelendő „az emberi helyzetek alapvető formái"-ról elmélkedő passzus, amely két irányba nyit: alapvető ez a forma egyrészt a szó legszorosabb, „archetipikus" jelentésében; tehát a kezdet, a meghatározó indító élmény, a későbbi viszonyok előzménye, a mitikus sajátosság fogalmi körében. És alapvető ez a forma — másrészt — olyaténképpen is, hogy időtől függetlenül jelzi a leglényegesebb emberi viszonylatokat, ezekbe a viszonylatokba sűrítve a valóságban konkretizálódó, differenciálódó cselekvés- és konfliktustípusokat. Innen tekintve a Sütőnél provinciának nevezett, általunk szűkebb hazának hívott primer közösség egyben a nemzeti-nemzetiségi helyzetet megelőző létforma, amely folyamat eredményeként jött létre, nem az „ősi"-nek, nosztalgikusan „romlatlan"-nak érzett természeti állapot „paradicsomi" korszakaként tekinthető. Az írók elképzelésében ugyan sokszor azonosul a gyermekkor éde-

nével; de a hivatkozott gyermekkori emlékek mintegy ürügyül szolgálnak arra, hogy a „szűkebb haza", a „provincia" megteremtésében az emberiség történelmének egy jelentős szakaszát tükrözhessék. Így lesz Gabriel García Marquez Macondója, Tamási Áron faluja, Farkaslaka, vagy a nemrég magyarul is megjelentetett olasz író, Fulvio Tomizza Materadája az emberiség nevelődésének műhelye, egyben mitológia is akképpen, ahogy Meletyinszkij magyarázza:

„A mitológia nemcsak hogy nem szűkíthető le a primitív ember kíváncsiságának kielégítésére, hanem megismerési tartalma alá van rendelve egy harmónia- és rendteremtő cél kielégítésének, tendenciája egy olyan globális világfelfogás, amely a kaotikus rendetlenség és szervezetlenség legapróbb elemeit sem engedi meg. A mitológia alapértelme a káoszok kozmosszá szervezése, a kozmosz pedig már kezdettől fogva tartalmaz értékrendi és etikai szempontokat is."

A mitológiai gondolkodás — most már a nemzetiségi irodalmakra alkalmazva — az otthonteremtés (költői) folyamatában ölthet testet, illetőleg a szakrális—rituális eszköztár igénybevételével fejezi ki az egyszer már megteremtett otthon szétdúlása és újraépítése problémáit. Nem a Paradicsomból történt kiűzetés jelképe tetszik át a nemzetiségi írók műveiben, hanem a káoszból kialakult rend (sőt: Rend) visszahullása a káoszba, az alapvető emberi helyzetek értelmének kétségbe vonása, és az erőszakkal, külsődlegesen végrehajtott rendcsinálás megannyi, tragédiába is fúló mozzanata. Mindezzel azonban párhuzamosan (s ez is a nemzetiségi irodalom megkülönböztető jegyei közé tartozik) ismét fölerősödik a törekvés, nem a régi otthon helyreállítására, hanem a jelen lakhatóvá tételére. Egy dél-tiroli német nyelvű költő, Franz Tümler *Helymeghatározás* című versét mottóként idézi Hans-Georg Grüning, Macerata (Olaszország) egyetemének germanista irodalomtörténésze:

nincs — így mondják ezt —
szilárd talaj a láb alatt
minden hely elhagyva
minden ház elárulva
vagy megfordítva:
csak kölcsönben a ház
hitelben a hely
és idegen e nyelv is
öröm helyett látszat
vagy:
a helyet cserélve,
egy házat sem bírva
két nyelven beszélve
kétnyelvűként szólva

Ha a Macondo, Farkaslaka, Materada családi krónikáját följegyző írók az emberiség otthonkeresésének és kifosztásának történetét jegyezték föl, a dél-tiroli poéta már a kifosztottság élményétől sújtottan kezdi a nemzetiségi kisebbségi sors leltárbavételét, a háromtényezős kisemmizettség fokonként jut el a végső stádiumba, amelyben az anyanyelvi tudat válsága mintegy összegzi az otthonvesztettség anyagi és szellemi következményét. A „gazdasági" hullás a szellemi esettségbe csap át, a lecsupaszított előadás, a mintegy töredékesen előadott monológ tárgyilagos beszámolója a kiüresedésnek. A valaha szilárd talajjal, „hellyel" (Ort), házzal rendelkező előbb vendégként létezik, majd menekülőként, végül kilép szellemi otthonából, a nyelvből, egy másikat (is) kényszerűen

megtanulva, majd kevert nyelven szólva, sem a régiben, sem az újban nem találva meg szelleme táplálóját, támaszát. Gyorsan hozzá kell tennünk, hogy létezik természetszerűleg olyan (költői) felfogás, amely a kétnyelvűség „gályapadjá"-ból a költői-irodalmi kísérletek laboratóriumát képes kiépíteni; Grüning tanulmánya ilyen versekre is hoz példát, sosem hallgatva el, hogy ez a kettős (nyelvi-irodalmi) identitás másképpen jelentkezik a dél-tiroli német nyelvű, illetőleg olasz nyelvű szerzőknél, igaz, a dél-tiroli hétköznapok jellegzetessége ez a fajta kétnyelvűség, amely „kiváló alkalmat kínál a humoros-szatirikus" megjelenítésre, s evvel a színház és a kabaré él is. A kétnyelvűség önmagában talán nem is annyira irodalmi, mint inkább szocio-lingvisztikai megközelítést igényel, s így a továbbiakban inkább a kétnyelvűséget eredményező, illetőleg a kétnyelvűségből táplálkozó nemzetiségi irodalmi tudattal foglalkozunk. Annyit azonban az alaposabb elemzések előtt el kell mondani, hogy nem anyanyelvi kifejezések, fordulatok, esetleg párbeszédek egyként fordulnak elő a nemzetiségi sorsot versbe foglaló szerzőknél, a regények párbeszédes részeiben, vagy ott, ahol a nemzetiségi alaknak az állami intézményekben akad dolguk. S azt is előre kell bocsátani, hogy lényeges különbséget találunk a többségi irodalmak nemzetiségábrázolásai és a nemzetiségi irodalmaknak az együttélés lehetőségeit, történeti sorsfordulóit bemutató művei között. Nem szabad azt hinnünk, hogy 1918 az egyetlen választóvonal ezen a téren, bár azt aligha lehetne vitatni, hogy a régió valamennyi irodalmának nehezére esett feldolgozni és viszonylagos tárgyilagossággal bemutatni a közös történelmet (Ivo Andrić *Híd a Drinán*, illetőleg Fulvio Tomizza *A jobbik élet* című regényei egyelőre inkább a példamutató kivételszámba sorolhatók).

Már a kétnyelvűség, illetőleg a kettős/több kulturáltság esetében is visszza-visszatér a nem egészen pontos kontextus-fogalom. A pozsonyi Madách Kiadó *Műhely*ként jegyzett évkönyvét 1985-ben adta ki *Kontextus* címmel, „viszonyítani akarjuk [...] irodalmunkat azokhoz az irodalmakhoz, amelyekhez nyelvünk, történelmi és irodalmi hagyományaink, valamint a közös haza köt bennünket (azaz a magyarországi magyar, illetve a cseh és szlovák irodalmakhoz), s végül nem akarjuk szem elől téveszteni a világirodalom összefüggéseit és tanulságait sem." 1985-ben nemigen lehetett e megfogalmazás ellen bármit is felhozni, hiszen többé-kevésbé hivatalos álláspontot tükrözött, alátámasztotta ezt a csehszlovák irodalmi kontextusnak a szlovák irodalomtudományban erőteljesen hangsúlyozott elmélete is. Más kérdés, hogy ez ebben a formában némileg leegyszerűsítésnek hat, és azonos súlyúnak tekint hivatalos-időleges, valamint közvetlenebbül irodalmi-nyelvi tényezőket, továbbá nem tudjuk pontosan, hogy ebben a szövegösszefüggésben mit jelent a világirodalomra való utalás. Mielőtt ezt a bevezető szöveget szembesítenénk a szlovákiai magyar irodalom néhány — kiváló — képviselőjének véleményével, előbb a szintén ebben a kötetben olvasható szlovák szerző, Dionýz D'urišin vázlatos fejtegetéséből idéznénk. Tekintsünk el az 1985-ben még általános terminológiától, s fő tételeit foglaljuk össze:

1. A nemzetiségi irodalom az „anyaországi" irodalomnak nem csupán része, hanem „önálló irodalomtörténeti egység".

2. „A nemzetiségi irodalom értékeinek megfelelő mértékben és módon az államegység irodalmát képviseli." A „csehszlovákiaiság" olyan mértékben jut érvényre, „amilyen mértékben" a csehszlovákiai magyar irodalom „tudatosítja önállóságát és sajátos feladatkörét". Ez azonban azt is jelenti, hogy „például céljaiból és rendeltetéséből" következően „nem lehet a magyar nemzeti iroda-

lom szerves része". Inkább lehet szó „szabadabb egymás mellé rendelés"-ről. A kettős honosság alkalmasabb a szlovákiai magyar irodalom helyzetének leírására, mint a kettős irodalmiság.

3. Kapcsolatok a „többi testvéri nemzetiségi" irodalmakkal; e téren azt is érdemes elemezni, hogy „az eltérő időbeli, társadalmi és irodalmi feltételek között az egyes nemzetiségi irodalmak hogyan konkretizálták a közös irodalmi és kulturális hagyományokat".

D'urišin rendkívül érdekes és instruktív fejtegetései rávilágítanak arra, hogy a nemzetiségi irodalmak számos, önként vállalt és rájuk kényszerített kapcsolódás ellenére helyzetükből adódóan önálló irodalomtörténeti egységek, megírható és megírandó történetük (utalhatunk Bori Imre, Ligeti Ernő, Kántor Lajos és Láng Gusztáv, illetőleg Görömbei András és mások vállalkozásaira). Az is kitetszik, hogy részvételük az irodalomközi folyamatokban, a régió irodalmi-kulturális mozgásaiban jelentős. Azt is jellemzésükhöz kell számítanunk, hogy a nemzetiségi író tevékenységének egy részét a fordítás alkotja, adott esetben szlovákból és csehből, ritka esetben lengyelből készülnek jó tolmácsolások (ebből a tényből azonban nem feltétlenül következik az, hogy a cseh és a szlovák irodalom jelenségei leképződnének a csehszlovákiai magyar irodalomban); aligha vitatható azonban az, hogy a totális államokban létrehozott írószövetségek nemzetiségi tagozatai kénytelen-kelletlen illeszkedtek be abba az irodalmi, inkább irodalmi életként minősíthető struktúrába, amely tiltott, illetőleg sugalmazott témákat, jutalmazott, illetőleg büntetett bizonyos típusú irodalmat. Ilyen értelemben feltétlenül tárgyalnunk kell a „kontextust".

Valószínűleg közelebb jutunk a pontosabb értelmezéshez, ha tételeink ellenőrzéséül más nemzetiségi irodalmakkal kapcsolatos kérdéseket is elemzünk; hiszen csak az egybevetés és a szembesítés révén juthatunk el a tipizáláshoz, illetőleg az egyedi vonások megállapításához. Annál is inkább, mivel politikai és kulturális értelemben egyaránt a regionális tudatok reneszánszát éljük, olyan területeken is a nemzetiségi—nemzeti öntudatosodás önszerveződését tapasztaljuk, ahol egy jóval korábbi centralizáció következtében megoldottnak (?) volt tekinthető a nemzetiségi és nyelvkérdés (mint például Franciaországban), vagy pedig olyan kulturális mozgalmak jelentkeznek, amelyek a tájnyelvi megosztottság helyébe a szellemi önvédelmet feltehetőleg inkább szolgáló irodalmi nyelvi egységet igyekeznek állítani (mint a rétorománok Svájcban, a baszkok Spanyol- és Franciaországban). Ez utóbbi két nyelvi törekvés vezető egyéniségei a szóbeliségben tovább hagyományozódó irodalmiság mellé és elé tervezik, szorgalmazzák az irodalmi élet megteremtését, a hagyományőrzés gesztusait nem felváltja, hanem kiteljesíti a bekapcsolódás az európai irodalmak együttesébe, miközben az adott (nyelv)terület művészi formakincsét asszimilálják az irodalomközi folyamatokba, túllépve a nemzetiségi irodalom elé állított és csupán a regionalitás határai között megtűrő korlátokon.

Ezúttal azonban közelebbi területre érdemes ellátogatnunk, egyrészt azért, mert hasonló problémákba és kétségekbe ütközünk, másrészt azért, mivel a történelmi sorsfordulatokban is akad jó néhány egyező mozzanat. Nevezetesen az ausztriai szlovén irodalom néhány évtizedének alakulására érdemes egy pillantást vetnünk. A megértéshez annyi történeti ismeret szükséges, hogy a szlovén irodalom általában később és területi, valamint tájnyelvi megosztottsága miatt, továbbá a szívósan rögződött kétnyelvűség következtében nehézkesebben jutott el oda, ahová akár a szlovák: a nemzeti irodalmi tudat megfogalmazásáig. Ugyanis az Osztrák—Magyar Monarchia több tartományában és Olaszor-

ságban (majd a XX. század viharos történelme következtében Amerikában) élő szlovének több kulturális centrumot alakítottak ki; a Monarchia ausztriai felében a német—szlovén, Itáliában az olasz—szlovén kétnyelvűség lett egyszerre ösztönzője és gátja a szlovén irodalomnak: ösztönzője a világirodalmi perspektíva tekintetében, de gátja egyben, mivel a társalgási, a magasabb műveltségi fokot jelentő nyelv jó darabig (a jelzett vidékeken) nem a szlovén volt. Ehhez tegyük hozzá, hogy az olvasókon kívül az írók nagy többsége is kétnyelvű volt (a legnagyobb szlovén költő, France Prešeren majdnem annyi német nyelvű verset írt, mint szlovént, és szinte kizárólag németül levelezett). Amikor a világháborúkat lezáró békeszerződések után megalakult az Osztrák Köztársaság, akkor egyes vidékein számottevőnek mondható szlovén kisebbség maradt, amelynek az adott tartománnyal kapcsolatban még élt regionális tudata (hiszen Karinthiában vagy Stájerországban a XIX. században megteremthette a maga — kulturális és egyházi — intézményrendszerét, igaz, szerény keretek között). Mi sem lett volna természetesebb annál, minthogy ezt a regionális tudatot építi tovább, őrzi, illetőleg a változó időszakokhoz alkalmazza a szlovén nyelvű értelmiség. Csakhogy a nemzetiségi kérdést a két világháború között nemcsak Jugoszláviában, hanem Ausztriában sem oldották meg a méltányosság és az igazságosság szellemében, sőt az ausztriai szlovénekre mind a világháború alatt, mind pedig a világháború után újabb megpróbáltatások vártak. A kulturális védelmet — egy bizonyos fokig — az egyház biztosította, az 1851-ben alapított „Mohorjeva družba" (Hermagoras-testvériség) olvasóköröket szervezett, népművelő és irodalmi tevékenységre vállalkozott. A szlovén nyelvű írásbeliséget igyekezett életben tartani, és a főleg falusi-kispolgári ausztriai szlovénség számára kulturális táplálékot biztosítani. Ennek az egyesületnek (1918-ban 90 000 főnyi taglétszámmal büszkélkedhetett) feltétlenül érdeme a szlovén nyelvű könyvkiadás megszervezése és terjesztése a Jugoszlávián kívül élő szlovének számára. Nyilvánvaló, hogy egyházi-konzervatív szemléletű művek kolportálását végezte, népies-didaktikus esti olvasmányokkal szolgált (*Večernicé*nek, illetőleg *Mohorjank*énak nevezték), amelyeket egy értékelője a XIX. században elterjedt német kalendáriumi és falusi történetkékkel vél egybevethetőnek. „Világképe": némileg archaikus vonásokkal rendelkezik, egy régi típusú „valláserkölcsi" tendenciával jellemezhető ez a fajta irodalom, az átlag-közérthetőség igénye, a tanító-moralizáló szándék vezeti a szerzőket. Érdemeiket az anyanyelv ápolásában aligha szabad tagadnunk, azonban az 1940-es évek végétől kezdve szembetalálta magát a legifjabb, nem jugoszláviai szlovén írónemzedékkel.

Itt azonban kis kitérőt kell tennünk. Ha az ausztriai szlovén nemzetiség szabad fejlődése ekkor nem is volt minden tekintetben egyértelmű és biztosított, mind az esztétikai szabadság, mind az egyéni jogok tekintetében több lehetőséggel rendelkeztek az ausztriai szlovén írók, mint jugoszláviai társaik, akiket ekkoriban éppen úgy a szocialista realizmus dogmája nyűgözött, mint a Magyarországon, Csehszlovákiában vagy Romániában alkotó művészeket. Ugyanakkor az ausztriai szlovén írók szintén megélhették az életformaváltást, a falu egységesnek tartott társadalmában bekövetkező fordulatot, a technikai civilizáció betörését a hagyományos közösségekbe, másrészt művészi kísérletekre nyílt lehetőségük, senki nem akarta megszabni, mit és hogyan alkossanak. „Csupán" a kinek? gyötrő kérdése merülhetett föl. S bármily töredezetten, de létezett egy olvasóközönség, amely a Hermagoras-testvériség olvasmányaihoz szokott, és amennyiben olvasott, ezeket az egyszerű, szórakoztatva tanító köny-

veket vette a kezébe. A Jugoszláviához fűződő hivatalos állami (osztrák és olasz) kapcsolatok lassan engedtek föl, a jugoszláviai olvasók pedig a maguk irodalmát igényelték, a politikai megfontolások eleinte nemcsak az emigráció, hanem az ausztriai és az itáliai szlovének műveitől is óvták a jugoszláviai olvasót. Egyszóval az ausztriai szlovén irodalom modernista tendenciái és a hagyományos olvasói elvárások nem estek egybe, Ljubljana könyvet igénylő polgárai nem pótolhatták az értő hazai publikumot. Az ausztriai szlovén írók kétnyelvűsége mind a mai napig számottevő szerepet játszik az ausztriai szlovén irodalmi életben, a szlovénre, illetőleg német nyelvre fordítás nem pusztán megélhetési okokra vezethető vissza, egy folyamatos kétnyelvűség- és kettős otthonosságtudatból származtatható. A képhez hozzátartozik, hogy az osztrák irodalom tekintélyes képviselői álltak szlovénül alkotó kollégáik mellé, például Florjan Lipuš egy regényét Peter Handke mutatta be az osztrák olvasóknak. Ám ezen túl az ausztriai szlovén írók, főleg az ifjabbak, kihasználják a kétnyelvűségből származó előnyöket: egyrészt a szlovén modernség századfordulós hagyományaiból merítenek, másrészt viszont a konkrét költészet, az osztrák kísérleti poézis vívmányait Karinthia „nyelvi viszonyaira funkcionálják át" (Johann Strutz megállapítása). Hagyomány és modernség, nemzetiségi helyzet és államnemzeti törekvések, regionalitás és egyetemesség (össz-szlovén tudat), közérthetőség-igény és nyelvi kísérletezés, nyelvi izoláció és kétnyelvűség dilemmáit, vitáit kell feldolgozniok, az otthonkeresés és -teremtés gondolatát napirenden tartva. Az 1976-os, karinthiai szlovén irodalmat bemutató antológia címét idézi az 1961-ben született költőnő, Maja Haderlap egy előadásában, körülményeit érzékeltetve: *Ta hiša moja, pa vendar moja ni* (Ez az én házam, mégsem az enyém), s az előadás címe: *A szlovén irodalom Karinthiában, A harmadik út kereséséről.* Hiszen a „nemzeti depresszió"-ként megnevezett állapotból vezethet út affelé, hogy németül kezd el írni, egy bizonyos fokig tehát asszimilálódik, vagy egy szlovén kulturális centrumba költözik. Ezekhez képest szükséges ama harmadik út föllelése. „Emlékeim a nyelvhez kötöttek" — töpreng el az írónő —, „ha föladom a nyelvet, megszűnök emlékezni. Tudtam, hogy ezt nem akarom. Tudtam azt is, ezen a nyelven írni azt is jelenti, hogy mindig emlékezem, és talán sohasem heverhetem ki az emlékeket. Ez ugyan veszedelmesen hangzik, elmúltak az idők, hogy az irodalom a képviselet gesztusait vállalja, de — mint mondják — keresem helyzetem, pozícióm. S ha egy identitásból vagy egy meghatározottságból indulok ki, csakis peremidentitásomból indulhatok ki, és korlátozottságomban irodalmi és esztétikai funkciót látok." Lehet, hogy a ragaszkodás a szlovén nyelvhez — kivonatolom az írónő gondolatát — különféle traumatizálódás következménye, és alá vagyok vetve a szüntelen ismétlés kényszerének. De talán az értelmetlennel folytatott irodalmi játékok korszakában megerősít a nagy utópia egy nyelvről, amely hazánk, körülölel és melegít... Az én utópiám — véli az írónő — nemcsak bölcseleti jellegű, hanem elsősorban egzisztenciális...

Néhány kiegészítő adat az írónőről: szlovénből fordít németre, németből szlovénre, színháztudományt és germanisztikát tanult Bécsben, 1988-ban védte meg doktori értekezését ilyen címmel, *A karinthiai szlovén művelődéspolitika alapvonásai 1946-tól 1976-ig, és a szlovén műkedvelő színjátszás funkciójának változásai, jelentősége a szlovén kulturális gyakorlatban Karinthiában.* A nyelv a talaj lábam alatt — írja egy helyen, másutt az elvesztett otthont kesergi; ahová hazatér, nem otthona többé. Ezért keresi ama harmadik utat, a múlt és

a jelen, a történelem és a modern világ, a két nyelv, a kétnyelvűség okozta traumák között.

Nyilván Maja Haderlap költészete és saját költészetét elemző tevékenysége csupán a nemzetiségi tudat átélésének egyik lehetősége, de a peremhelyzet tudatosításának pregnáns példája is. Figyelemre méltó elhelyezkedése a kultúrák és a nyelvek között, ráismerése a maga traumatizáltságára nem keveset köszönhet Ingeborg Bachmann írásainak, falu és város, közösségi és individuális, anyanyelvi és második nyelvi között keresi a feloldódás, a maga megbékélésének lehetséges módját.

A példát nem felejtve vesszük kezünkbe Tőzsér Árpád és Duba Gyula néhány tanulmányát, végiggondolva azt az aligha számításon kívül hagyható tényt, hogy amikor ezeket a gondolatokat szerzőik papírra vetették, az egyéni jogok biztosításával még korántsem volt minden rendben; továbbá azt is, hogy a szlovákiai magyarság története különbözik az ausztriai szlovénekétől, mint ahogy a szlovén irodalom története is a magyar irodalométól. Annak ellenére, hogy egyazon régióhoz tartozván bizonyos tipológiai hasonlóságokat sem tarthatunk elhanyagolhatónak. A szlovákiai magyar író azonban — érthető okokból — óvatosabban nyilatkozott a múltban, s a kétnyelvűség sincs oly látványosan jelen a szlovákiai magyar irodalomban, mint az ausztriai szlovénben (s ez az osztrák—szlovén, illetőleg szlovák—magyar irodalmi kapcsolatok alakulásának eltérő jellegével magyarázható). Igaz ugyan, hogy például Tőzsér Árpád néhány versében található szlovák szöveg, Milan Rúfustól idéz, de másutt Zbigniew Herberttől is, illetőleg katonaéveit megelevenítendő illeszt be egy versébe szlovák mondatot. Mégsem ez a legfontosabb, hanem az önmeghatározás kényszere, amely egyben vita az előző nemzedékek helyzettudatával. Tőzsér ugyanis a megszokott szlovákiai magyar irodalom címszó helyébe a „csehszlovákiai"-t ajánlja. Ekképpen indokol:

„A csehszlovákiaiság egy kicsit program is, a szlovákiaiság csak helyzeti adottságunk kifejezője. Ha »csehszlovákiaiak« vagyunk, akkor vállaljuk azt az önkritikai és kritikai szellemiséget (Čapeket, Hašeket és Šaldát), amely a csehszlovák demokrácia permanenciájának titka, vállaljuk helyzeti adottságunkat, a szlovák környezetet, vállaljuk magunkat, a hagyományainkat, s nem utolsósorban azt a hatást (és hatóterületet), amit Magyarország jelenthet számunkra."

Amennyiben Tőzsér gondolatát gondolati lírájával szembesítjük, az utóbbiban a nemzetiségi helyzettudat a közép-európai meghatározottság élményével színeződik át (a szerző szuverén Hašek-értelmezése szinte költészetének kulcsát is kezünkbe adja), és a cseh, szlovák, magyar kulturális emlékek mozzanatait is látjuk felbukkanni. Nem egészen világos számomra, milyen értelemben lehetne folytatója (vállalója) a szlovákiai magyar irodalom az emlegetett cseh szellemiségnek (valójában Čapek és Hašek világa inkább ellentétei egymásnak). A földrajzi meghatározottság tudatosítása és tudatosulása, valamint a magyar nyelvi és irodalmi hagyomány továbbörökítése jórészt azokat a jellemzőket juttatja eszünkbe, amelyek általában kitetszenek a nemzetiségi irodalomról szólva. Ehhez képest új tényező a két világháború közötti cseh irodalom „önkritikai és kritikai" szellemiségének beillesztése a nemzetiségi irodalom vállalandó hagyományai közé. Értelmezésemben ez a háromtényezős együttes nem a csehszlovák irodalmi kontextus módosításaként fogható föl, hanem a regionális tudat változataként. Természetesen több jelenség tisztázásra szorul: Tőzsér munkásságából kitetszik, hogy az általa képviselt irodalmi folyamat olyan értelemben hagyományőrző, hogy számol azoknak a régvolt költőknek örökségével, akik-

nek munkássága (vagy annak egy része) a mai Szlovákia területéhez fűzhető. Érzékeny tanulmányokban foglalkozott Amadé László és Baróti Szabó Dávid költészetével, mintegy jelezve, hogy az államfordulat után nem a semmiből nőtt ki a nemzetiségi irodalom, a táj mindig adott költői értéket a magyar irodalomnak. Ugyancsak Forbáth Imréről írt fontos értekezése is annak a szándéknak a jegyében készült, hogy az örökségből levonható tanulságokat, egy költői pálya sikereit és veszélyeit bemutassa. S hogy a nyelvi tényező Tőzsér fejtegetéseiben kisebb hangsúlyt kap, annak több oka lehetséges: elsősorban talán az, hogy a szlovákiai magyarság kulturális-nyelvi küzdelmei nem esztétikai síkon folytak, hanem a kultúra más szektoraiban, az iskolarendszer, az oktatás tartalma és jellege, valamint a közigazgatás viszonylatában. A szlovákiai magyar irodalomban is megtörtént azonban a váltás: a régi típusú hagyományőrzést, a didaktikus-népnevelő tendenciát kérte számon az akkor fiatal költőkön Szalatnai Rezső, a modernebb hangvételben a helyi nemzetiségi problémáktól való elszakadást látva. Tőzsér viszont Fábry Zoltán esztétikai elképzeléseitől igyekezett eltávolodni és távolítani, a „valóságirodalom" követelményével az „irodalom valóságá"-t szegezte szembe. Mindazonáltal a nyelvprobléma nem elsősorban a kétnyelvűség fenyegette hiteles megszólalás körül jelentkezett, hanem a nemzetiségi lét fenyegetettsége, illetőleg önszervező ereje össztársadalmi vetületében.

Duba Gyula azonban a „költő-esztéta" Tőzsért jellemezve tanulságos sorokban tér ki arra a nyelvi-szemléleti (és részben nyelvszemléleti) háttérre, amelyből a Tőzsér-líra és -gondolkodás kiemelkedett:

„Népi értelemben Gömörország egységesen magyar és szlovák, a palóc népnév (Tőzsér a polovec [nomád] szláv szóból eredezteti) a honfoglaláskori és a későbbi történelemre és szoros szláv—magyar együttélésre utal. A gyerek lelke átitatódik a kétnyelvű és -kultúrájú világ különbözőségeinek és egységének érzelmi és értelmi jegyeivel. Ezeknek a lelki élményeknek a hatása és következménye lemérhetetlen, mert minőségi és értékjellegű."

Amit ehhez hozzá lehet tenni, nem több és nem kevesebb, mint az az irodalomtörténeti tény, hogy hosszú a sora ennek a két-, illetőleg többnyelvű kultúrának, amely egészen a középkorig, kora újkorig vezethető vissza, megjelenik ez egyfelől a valóban kétnyelvű poéták számát tekintve (Beniczky Péter), másfelől mindkét nyelvből merítve (Gvadányi József makaróniversei), illetőleg a kétnyelvűséget szellemi tényként elfogadva, mindkét nyelvű szó- és írásbeliségnek teret engedve (mint a Thurzók udvarában vagy ama kéziratos daloskönyvekben, amelyek az egy családon belül használatos kétnyelvűségről tanúskodnak). Ám nyilvánvaló fordulatnak vagyunk a tanúi a nyelvi-nemzeti öntudatosodás korszakában (jóllehet, fontos példákkal hozakodhatunk elő: a magyar költő Sárosy Gyula cseh bibliai nyelvű versikéket is írt!), újabbnak a nemzetiségi kérdés végső elmérgesedésekor, majd az államfordulat után, végezetül pedig a II. világháborút követő újrarendezés éveiben. A nemzetiségi helyzettudat, illetőleg az anyanyelvi elkötelezettség historikumát külső tényezők határozták meg, ezek függvényében értelmezhetők a szorosabban esztétikai jellegű kérdésfeltevések. Ami annyit (is) jelent, hogy a nemzetiségi irodalom esztétikai autonómiájára például a fenyegetettség tudata borít árnyat; és mindenekelőtt helyzetét és funkcióját kell a változó időben értelmeznie: mennyiben érvényes például az egész—rész viszonylat a nemzetiségi és az össznemzeti irodalom kapcsolatrendszerében (és érvényes-e egyáltalában?); milyen olvasói elvárásoknak igyekszik eleget tenni a nemzetiségi irodalom? Miféle hagyományt örökít to-

vább, melyeket tagad meg? A nyelvi tényező mellett milyen más kulturális-irodalmi vonatkozások játszanak szerepet önszerveződésében? Szükségszerűen regionális jellegű-e? A regionális tudat beszűkülést jelent-e, vagy éppen ellenkezőleg: a peremhelyzet tudatosulása kínál alkalmat a különösség egyetemessé tágítására?

Mindezek a kérdések természetszerűleg más megvilágításba kerülnek ott, ahol a nemzetiségi önszerveződésnek hiányoznak a természetes feltételei (politikai pártok, egyesületek stb.), s a „képviselet" gesztusai szinte kizárólag az irodalom művelőire várnak. Ilyenkor az író működési területe egyfelől azért kerül korlátok közé, mivel hiányoznak a nemzetiség kollektív jogai, másfelől azért, mert megszólalását, annak hangsúlyait eleve kijelöli, amire felhatalmazást kap. A nemzetiségi irodalom számos képviselője így két irányban is harcolni kényszerül. Azoknak ügyét képviseli, akikkel egy nyelvi-nemzeti közösséget alkot; de elkötelezettje a művészet állandó és nem szűnő szabadságharcának is, a szuverén irodalomfelfogásának, a kollektív és individuális sajátosságot támadó centralizáló törekvések tagadója.

Egy ausztriai szlovén költő, az 1957-ben született Jani Oswald, egyébként maga is kísérletező poéta, a karinthiai és olaszországi szlovén líráról elmélkedve állapítja meg: ez a líra — a nemzeti fenyegetettség tapasztalatával rendelkezve — megkísérli, hogy felfedezze azt az elemiséget, amely valamiképpen más, mint pusztán a hagyomány, a történelem, a „nemzeti fájdalmak" átültetése lírai képekbe, és egy költői apologetika technikai tapasztalatainak értelmében vett poézis. Ez a líra minden dimenziójában (az akusztikaiban, a vizuálisban és a grafikai jellegűben) tematizálja a nyelvi jeleket, és egymást erősítő dinamikus folyamatban hozza össze őket. Ezért — írja Denis Poniž szlovén irodalomtörténész — dolgozik Oswald szövegeiben oly gyakran izolált szavakkal, amelyek önmagukban valamit ugyan jelentenek; ha azonban két- vagy háromtagú csoporttá kombinálja őket, közöttük új, komplex és érdekes szemantikai vonások jönnek létre...

A vita tart: az elkötelezettségnek hagyományos és a jelen bonyolultabbá vált viszonyrendszerét kihívásként értelmező felfogások között. Az említett Oswald egész költészete a karinthiai szlovén valóságra vonatkoztatható, a szlovén (költői) múltat értelmezi át, mint ahogy a szavaknak egyszerre számol őseredeti—hétköznapi jelentésével és azzal a jelentés-mezővel, amely a szavak csoportosítása révén létrehozható.

A nemzeti irodalom, akár a nemzetiségi irodalom elemzése, az esettanulmányok kidolgozása a sürgető feladatok közé tartoznak: az újabb formációk értékes adalékul szolgálhatnak a régi problémák feltárásához; nem egyszerűen múló életformák siratását adják a nemzetiségi létformák fenyegetettségét panaszolók. Fulvio Tomizza idézett regénye érték- és tudatválságról szól, történetiségében mutatja be egy kisebb közösség kialakulását, népek-nyelvek-kultúrák együttélését, majd meghasonlását, bomlását. Nem kizárólag nyelvi viták vertek éket a népek közé, külső hatalmak, ideológiák dúlták föl a „provincia"-t, amelynek több korszakot megélt, magánossá vált sekrestyése jelet akar hagyni az időben: ezért emlékezik. A nemzetiségi irodalmak (jóllehet, az emlékek megörökítését is végzik) mégsem csak a múlt tanúi. S ha a múltba tekintenek, akkor az együttélés tanulságait mutatják föl, a sokféleség jogát és jogosultságát igazolják. Ez pedig az integrációra törekvő Európa számára sem lehet közömbös. Hiszen mint a Hemingway idézte Donne-mondat tanúsítja: ha csak egyetlen rögöt mos el is a tenger, Európa lesz avval kevesebb.

Az európai nemzetiségi-nemzeti mozgalmakról érdekes tanulmányokat közöl az *Europa ethnica* című, német és francia nyelvű folyóirat, amelyet ugyan Bécsben adnak ki, de 1991-ben (a 48. évfolyamban) főszerkesztője Guy *Héraud* professzor, aki Pauban (Franciaország) tanít.

Az ausztriai szlovén, valamint az olasz—osztrák—szlovén problémákról behatóbban az alábbi két tanulmánykötetben: *Profile der neueren slowenischen Literatur in Kärnten.* Hg.: Johann *Strutz.* Klagenfurt/Celovec 1989. (A Hermagoras Kiadó könyve); *Komparatistik als Dialog.* Hg.: Johann *Strutz,* Peter V. *Zima.* Frankfurt am Main—Bern—New York—Paris 1991.

Magyar szerzőktől származó idézeteink az alábbi kötetekben találhatók: *Tamási* Áron: *Virrasztás.* [Budapest 1943.]; *Márai* Sándor: *Föld, föld.* (1972.) Budapest 1991.; *Sütő* András: *Az Idő markában.* Budapest 1984.; *Tőzsér* Árpád: *Az irodalom valósága.* Bratislava 1970.; *Duba* Gyula: *Látni a célt.* Uo., 1983.

Tőzsér Árpád *Körök* című kötetében (Bratislava 1985.) találtam az *Egy felkoncolt születésnap nézőterén* című verset, amelyben témánk szempontjából igen fontos részletre bukkantam:

„S egyszerre lett élményem a háromfajta nyelv
s a háromfajta életforma. Mert természetesen
másként beszél és él a törvényen kívüli
természeti ember, a pásztor, másként
a természettől már elszakadt, de az anyag természetébe
annál mélyebbre ereszkedő mesterember,
s megint másként a hagyományőrző, örök szabadságharcát
szigorú természeti, társadalmi és erkölcsi kötöttségek
közt vívó paraszt. S ez az idegen sokféleség, ha
nem is rendkívüli tehetséget, de rendkívüli érzékenységet,
beteges képzelőerőt, nyugtalan elmét,
s hozzá egyszerre képszerű és tárgyilagos
nyelvet ígért a születő fiúnak.
S tarka sorsot:
albérleteket a nemzet szemgödreiben,
a haza szájában
s Közép-Európa véredényeiben.

Az idézett olasz regények adatai: Italo *Svevo: Zeno tudata.* Ford.: Telegdi Polgár István. Budapest 1967.; Fulvio *Tomizza: A jobbik élet.* Ford.: Zentai Éva. Budapest 1982.

Egyéb források: Jeleazar *Meletyinszkij: A mítosz poétikája.* Ford.: Kovács Zoltán. Budapest 1985.; *Fried* István: *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban.* Budapest 1989.; *Baka* András: *Eötvös Józseftől Jászi Oszkárig.* Budapest 1990.

A Maja Haderlap által hivatkozott Ingeborg *Bachmann*-szöveg (magyarul): *Három út a tóhoz.* In.: *Szimultán.* Elbeszélések. Budapest 1983. Modern Könyvtár, 467. szám.

BORBÁNDI GYULA

Egy közép-európai pályakép

KÖRÖSI-KRIZSÁN SÁNDOR ÉLETE

Buharin magyar munkatársa voltam — mondotta egy alkalommal, ismeretségünk kezdetén Körösi-Krizsán Sándor. Amikor közbevetettem, hogy mi volt akkor Rudnyánszky Endre, aki ugyancsak közel állt Buharinhoz, ráadásul húgát feleségül vette, Körösi magabiztosan azt válaszolta, Rudnyánszky csak a kezdetén állt kapcsolatban Buharinnal, és viszonya vele nem volt oly tartós, mint az övé. Büszke volt erre és mindannyiszor szóba hozta, valahányszor múltjáról beszélt. Gyakran emlegette, hogy — Lenint is beleértve — a bolsevik forradalom majd valamennyi vezetőjét személyesen ismerte. Lelkesen idézte fel ifjúságának nem mindennapos emlékeit: szerepét az orosz polgárháborúban, agitátori tevékenységét a Kominternben, majd egy évtizedes működését a román kommunista pártban, amelynek egy időben fő funkcionáriusa volt. Nyikolaj Buharinnal akkor került kapcsolatba, amikor ez a Komintern élén állott. Volt idő, amikor csaknem naponta látta. Képzeld el — mesélte egyszer —, ott ültünk a Kreml egy szobájában és vártuk, hogy elkezdhessük a Komintern nemzetiségi bizottságának ülését. Buharin elnökölt, és az asztalt ilyen nevek viselői vették körül: a bolgár Dimitrov, a német Clara Zetkin, a lengyel Karski. Én a román pártot és Dimitrovval a kommunista pártok balkáni föderációját képviseltem. Sztálin volt a hatodik résztvevő, de ő ezúttal is késett. Mindig azzal mentegetődzött, hogy fontos állami és pártügyek tartják vissza a pontos megjelenéstől. Miatta sohasem lehetett a napirendet betartani.

Ez az epizód és más hasonló történetek az ötvenes-hatvanas években a Szabad Európa Rádió magyar szerkesztőségében hangzottak el, kartársi és baráti beszélgetésekben. Én kezdettől fogva kíváncsi voltam erre az életpályára, amely Lenintől az antikommunizmus müncheni fellegvárához vezetett. Arra is választ kerestem, hogy mi volt valójában Körösi-Krizsán Sándor: társadalmi forradalmár, szovjet ágens, Komintern-megbízott, román kommunista, magyar hazafi és kisebbségi jogvédő, vagy — ahogyan hajdani elvtársai nevezték — „az imperializmus szolgálatába elszegődött trockista osztályáruló"?

Érdeklődésemet a nyílt, közvetlen és a társalgásban mindig kedvét lelő kollégám látható örömmel elégítette ki. Mindannyiszor készségesen válaszolt, bármit kérdeztem is. Évek folyamán összeállt emlékezetemben életének története. Segített a hallott adatok rögzítésében néhány életrajzi elemekkel tarkított cikke, és annak a szövegnek a megismerése, amelyet angol nyelven fogalmazott meg tervezett önéletleírása szinopszisaként. Amit kommunista múltjáról tőle megtudtam, azt nem ellenőriztem, más adatokkal nem egyeztettem, nem folytattam beható kutatást, és ezért a most elmondandók nem tekinthetők többnek, mint egy mozgalmas életű férfiú meg nem írt önéletrajzi vázlatának, minden tudományos igény nélküli politikai pályaképnek.

Krizsán Sándor 1896. február 27-én született Nagybányán. Katolikus családból származott. Apját Krizsán Györgynek, anyját Nietsch Vilmának hívták. Felsős gimnazista korában szobrász akart lenni. Két évig el is járt esti órákra, és a szünidőben a Szabad Festőiskolába, ahol Ferenczy Károly foglalkozott

vele. A gimnázium elvégzése után jogi tanulmányokba kezdett, de behívták katonának, és az orosz frontra vitték. A közös hadsereg 6. ezredében szolgált. Zászlós volt, amikor 1916. július 30-án megsebesült, és hadifogságba esett.

1916 szeptemberében harminc más hadifogoly tiszttel együtt Ivanovo-Voznyeszenszkbe került. A két részből — Ivanovóból és Voznyeszenszkből — álló város már az első világháború előtt is fontos ipari központnak számított (az orosz Manchesternek is nevezték). Gép- és textilgyárai híresek voltak. A munkások között erősen terjedtek a szocialista eszmék. Erről tanúskodtak a többi között az időnként fellángolt sztrájkok. (1989 nyarán egy német turistacsoporttal én is jártam Ivanovóban, amely immár több százezres nagyváros. Múltjáról szólva orosz idegenvezetőnk nem felejtette el megemlíteni, hogy a munkásmozgalom történetének több jelentős eseménye fűződik a város nevéhez.) Krizsán már nem volt ott, amikor 1918. május elsején az ivanovói nagygyűlésen a hadifoglyok nevében a magyar Ligeti Károly mondott beszédet, és ezt a bolsevisták oly fontosnak tekintették, hogy az Izvesztyija is közölt belőle részleteket.

Az ivanovói hadifoglyok politikai érdeklődését 1916 végétől kezdve a közeledő összeomlás, Raszputyin meggyilkolása, a különbéke gondolatának terjedése, a cári rezsim elleni támadások, a forradalmi akciók foglalkoztatták. A helyzet és a jövő megítélésében a magyar hadifogoly tisztek véleménye megoszlott. Krizsán azok közé tartozott, akik rokonszenveztek a forradalmi elvekkel, és maguk is részt akartak venni a mindjobban kirajzolódó változásokban, ezektől várva a fogságból való szabadulást. Elkezdett oroszul tanulni, és hamarosan ő volt az, aki a sajtóból vett értesülések alapján tájékoztatta társait az országban végbemenő eseményekről. Orosz tudása révén lassan amolyan közvetítő lett a foglyok és a külvilág között.

A lágerekben a tisztek és a legénységi állományúak külön laktak. Az előbbiek zsoldot kaptak, dolgozniok nem kellett. A legénységiek azonban dolgoztak a városi üzemekben. A tisztek a táborokban, a külvilágtól elszigetelten maguk között éltek. A legénységiek viszont érintkezhettek munkahelyeiken a lakossággal, és így a forradalmi eszmékkel is gyorsabban, közvetlenebbül ismerkedtek meg, mint a tisztek. Az 1917. februári polgári forradalom lelkesedést váltott ki körükben. A foglyok közül sokan — így Krizsán is — rokonszenveztek Leninnel és a bolsevikokkal. Az ő győzelmüket kívánták, attól a reménytől vezettetve, hogy ez meggyorsíthatja a katonai összeomlást és a hazatérést. A tiszteket az is befolyásolta, hogy a hozzájuk eljutott értesülések szerint, a németek segítették elő a bolsevikok vezérének visszatérését Oroszországba, némiképp tehát az ő emberük, akinek révén hamarabb kerülhetnek vissza hazájukba. A háború gyors befejezésének lenini követelése egyezett a hadifoglyok érdekével.

Ivanovóban Krizsán megismerkedett a már említett Ligeti Károly baloldali szocialistával, aki fontos szerepet játszott a hadifogoly tisztek megszervezésében. Ligetinek jelentős része volt annak a demonstrációnak az előkészítésében, amelyen sok száz magyar fogoly Stürgkh osztrák miniszterelnök gyilkosa, Fritz Adler, a szocialista baloldal vezetője halálos ítélete ellen tiltakozott. Krizsán egy másik lágerben, a Moszkvától nem messze fekvő Szerpuchovban Rudnyánszky Endre újságíróval és Aradi Viktor szakíróval, szociológussal jött össze. Az előbbi akkor már ugyancsak tudott oroszul, és ennek révén hamarosan a bolsevik vezetőkkel is kapcsolatba került, sőt 1917. november 7-e körül már Moszkvában volt.

Leninék győzelmekor Krizsán Sándor már a nyugat-szibériai Tomszkban tartózkodott. Az itteni tiszti táborba 1917 augusztusában került. Közben súlyosan megbetegedett, de felépülése után nyomban folytatta félbeszakadt agitációs tevékenységét. A tomszki lágerben ismerkedett meg Kun Bélával, Reiner Károllyal, Seidler Ernővel, Münnich Ferenccel és másokkal, akik akkor már aktív tagjai voltak a helyi bolsevik csoportnak és a Vörös Gárdának. Reiner Károly már 1916 nyarától volt tomszki fogoly, és 1917 nyarán vált a bolsevik párt tagjává. 1918 áprilisában a magyar hadifoglyok *Népszava* című hetilapjának szerkesztője lett. E laphoz szegődött el munkatársnak Krizsán is.

A hadifoglyoknak, tiszteknek és legénységieknek Tomszkban is fő gondjuk a hazatérés volt. Az 1918. március 3-án megkötött breszt-litovszki béke után a szovjet kormány rendeletet adott ki a hadifogolycseréről, de a magyar kommunista hangadók a hazatérés helyett a forradalomban való részvétel, a bolsevizmus végső győzelmének előmozdítása mellett érveltek, és arra igyekeztek rávenni fogolytársaikat, hogy ne térjenek haza, hanem csatlakozzanak a bolsevik párthoz és a Vörös Gárdához. A foglyoknak azt magyarázták, hogy ha visszatérnek Magyarországra, óhatatlanul bevetik őket az olasz fronton, ahol változatlan erővel folytak a hadműveletek. Többen, így Krizsán Sándor is, megtagadták a hazatérést, amelynek a lebonyolítása amúgy is megszakadt, amikor a szibériai város Kolcsak cári tábornok csapatai és a csehszlovák légió uralma alá került. A bolsevik pártszervezet a föld alá kényszerült. A Vörös Gárda magyar vezetői közül némelyek (köztük Münnich Ferenc) elmenekültek Tomszkból. Krizsán maradt, és megszervezte az összeköttetést a szovjetbarát magyar hadifoglyok és az illegalitásban működő pártszervezet között.

A cseh légiósok terrorizálták a kommunista érzelmű magyar hadifoglyokat. Többeket arra kényszerítettek, hogy csatlakozzanak a légióhoz. Krizsán szobatársát, Kelemen Andor tartalékos hadnagyot (a későbbi Cseka-tisztviselőt) letartóztatták és bebörtönözték. Annak érdekében, hogy lehetősége legyen gyakrabban a városba menni, Krizsán elvállalta a 3. számú hadifogolykantin bevásárlójának a tisztét. Hamarosan meg is teremtette a rendszeres kapcsolatot a tomszki földalatti pártszervezettel. Megszervezett mind a tisztek, mind a legénység körében egy titkos bolsevik sejtet. Igyekezett hosszabb távra berendezkedni, mert a hadifogság vége mindjobban kitolódott. A helyi illegális pártcsoport vezetője „Tichon elvtárs" volt, aki egy szabóműhelyben dolgozott, jóllehet, nem volt szabó. (A Tichon álnév volt, és ha jól emlékszem, illetve Körösi-Krizsán nem tévedett, ez a Tichon a Szovjetunió későbbi elnöke, Mihail Kalinyin volt.) Krizsán két másik magyar segítségével (akik közül az egyik a fegyverraktárban dolgozott) elkezdett a táborból fegyvereket kicsempészni, és részben a földalatti pártszervezethez, részben a tomszki kerületben működő partizánokhoz eljuttatni.

A magyar internacionalisták elszántságára jellemző, hogy a tiszti táborban titkos okmányhamisító műhelyt létesítettek, amely hamis útleveleket és más papírokat gyártott a pártszervezet tagjai és főleg futárai részére. 1919 december elején, röviddel Tuhacsevszkij 5. Vörös Hadseregének Tomszkba való érkezése előtt Krizsán tizenhat tagú magyar csoportjával részt vett a helyi bolsevik pártszervezet által kirobbantott felkelésben.

A Vörös Hadsereg elfoglalta a várost. Győzelmét a magyar hadifoglyok örömmel üdvözölték, mert úgy érezték, hogy ezzel közelebb kerültek a hazatéréshez. Annak veszélye is elmúlt, hogy a fehérgárdistákkal szövetséges antanthatalmak Afrikába, a volt német gyarmatokra szállítják őket, miként kü-

lönböző rémhírek tudni vélték. A tomszki pártszervezet első legális és nyilvános ülésén Krizsán Sándort és csoportjának embereit — „Tichon elvtárs" javaslatára — felvették a kommunista (bolsevik) párt rendes tagjai közé. Kiderült, hogy az addig illegális szervezetnek csak 196 tagja volt.

Krizsán Sándor fontos szerepet kapott az 5. Vörös Hadsereg katonai forradalmi tanácsában és a tomszki gubernija végrehajtó-bizottságában. Ez utóbbi azt kívánta, hogy — mivel eléggé kevés megbízható kommunistával rendelkezett — az akkor 23 éves magyar hadifogoly tiszt, aki közben párttag lett, intézze a rendőrség átalakításának munkáját. Ő azonban ezt nem vállalta. Helyette hadifoglyokból megszervezte — miután az 5. hadsereg alakulatainak tovább kellett vonulniok Szibéria teljes elfoglalására — a helyőrség nemzetközi katonai egységét. A megalakult internacionalista zászlóaljnak Krizsán lett a katonai-politikai biztosa. Néhány héttel később a zászlóaljat a Cseka alá rendelték. A tagokat ez eléggé lehangolta, különösen, mivel Berman Cseka-parancsnok elmozdította az alakulat éléről Kövér György századost, és egy Makarenko nevű ukránt tett a helyére. Az egység politikai vezetésében 1920 áprilisában történt változás. Krizsánt az Omszkban szerveződő nemzetközi hadosztály politikai komisszárjának jelölték. Helyébe Brandeisz Emil zászlós, volt budapesti egyetemista került.

Az omszki megbízatás azonban kútba esett. Moszkva másként határozott. Krizsánnak Tomszkban kellett maradnia. Az omszki nemzetközi hadosztály törzsét a kelet-szibériai Csitába, a Bajkál-tó vidékére küldték. Csita a bajkálontúli terület fővárosa volt. A polgárháború idején japán segítséggel Szemenov kozák atamán uralma alá került. A vörösök végül elfoglalták ezt a területet is, megteremtve az ún. Távolkeleti Köztársaságot, amely 1922 végén a Szovjetunióhoz csatlakozott.

Krizsánnal a moszkvai pártközpont úgy rendelkezett, hogy vegye át a szibériai magyar kommunisták pártcsoportjának titkárságát, jelentesse meg a *Szibériai Vörös Újság* című hetilapot, és tartson előadásokat a hathetes magyar pártiskolán. Szibériában az állami mezőgazdasági birtokokon sok magyar mezőgazdasági munkás dolgozott. Itt hozta össze Krizsánt a sors Sík Endrével.

1920 júliusában tartották kongresszusukat Moszkvában az oroszországi magyar kommunisták. Ezen részt vett — miután kiszabadult az ausztriai internálásból — Kun Béla is. Az Orosz Kommunista (bolsevik) Pártnak akkor mintegy 3400 magyar tagja volt. Krizsán Sándor is megjelent, mint a szibériai küldöttek egyike. A tanácskozás fő témái közé tartozott a kérdés, hogy a magyar internacionalisták a Szovjetunióban végezzenek-e pártmunkát, vagy külföldön vegyenek részt forradalmi akciókban. A szibériai küldöttek többsége Krizsán vezetésével az utóbbi mellett érvelt.

A konferencia megválasztott az Orosz Kommunista (bolsevik) Párt magyar szekciójának élére egy héttagú központi irodát, amelynek elnöke Kun Béla, titkára pedig Krizsán Sándor lett. Ő 1920 szeptemberétől 1921 márciusáig az orosz párt központi bizottsága és titkársága helyiségeiben dolgozott, szoros kapcsolatban az orosz párt vezetőivel, akiket egymás után ismert meg hivatalos megbeszéléseken vagy a pártközpont éttermében, fehér asztal mellett.

A magyar kommunisták akkor még bíztak a világforradalomban. A tanácsköztársaság kudarca ellenére is remélték, hogy újra fellángolnak a forradalmi harcok, és a közép-európai országokban végleges győzelmet arat a proletariátus diktatúrája. A moszkvai magyar értekezleten elfogadott tézisek egyike szerint: „A magyarországi tanácsköztársaság bukása után a magyarországi mun-

kásság és földművesszegénység felszabadítása a burzsoá diktatúra alól másként, mint a dél-kelet-európai országok proletariátusának és szegényparasztságának lehetőleg egységes és szervezett forradalmi fellépése útján, nem történhetik." Krizsán következetesen tartotta magát ehhez a véleményhez, nem maradt meg a magyar nemzeti pártkeretek között, hanem a nemzetköziség talaján állva mindig ott vállalt munkát, ahol a kommunizmus ügyét előmozdítani lehetett.

A magyar pártszervezet továbbra is a történelmi Magyarország kereteiben gondolkodott. Annál is inkább, mert a szovjet kormány nem ismerte el a Párizs környéki békeszerződéseket. Azokat az imperialisták művének tekintette. Következésképpen a külföldi kommunisták sem tartották magukra nézve kötelezőnek, hogy az új országhatárokat tudomásul vegyék. A magyar párt a hazatérő hadifoglyokkal agitátorokat küldött nemcsak Magyarországra, de Csehszlovákiába, Romániába és Jugoszláviába is. A hadifoglyok közül túszokat szedett, hogy ezekért cserébe a tanácsköztársaság bukása után letartóztatott kommunistákat követeljen a magyar kormánytól. Sikerült is ilyen módon oroszországi hadifoglyokat magyarországi politikai foglyokkal kicserélni. Ami a pártszervezést és agitációt illeti, e tekintetben is a történelmi Magyarországban gondolkodtak az illetékes funkcionáriusok. Ezek nemcsak magyarországi, de szomszédos országokban folytatandó pártmunkára is kijelöltek embereket. Münnich Ferenc és Pollacsek László orvos Kárpátalján hozott létre pártszervezetet, Karikás Frigyes Erdélybe ment, hogy a kommunista szervezkedést elindítsa. A Moszkvából kirajzó magyar agitátorok a világforradalom eszméjétől hajtva, a proletariátus egységes felkelésének előkészítésével missziót véltek teljesíteni.

Krizsán Sándor egyelőre még Moszkvában maradt. Intézte a magyar szekció titkárságának ügyeit, részt vett a különböző üléseken és vitákban. 1920 végén találkozott a Román Szocialista Párt Moszkvába utazott delegációjának erdélyi tagjaival, Rozvány Jenő nagyváradi ügyvéddel és Fluerás János szociáldemokrata vezetővel. A delegáció a Kominternhez való csatlakozásról tárgyalt a szovjet fővárosban. 1921. március 8. és 16. között tartotta X. kongresszusát a szovjet párt, és ezen Krizsán mint a Központi Iroda titkára képviselte a magyarokat. Kun Béla a Komintern képviselőjeként vett részt a kongresszuson. Ezen a kongresszuson történt Lenin és Krizsán megismerkedése. A szovjet párt vezetőjének Kun Béla mutatta be magyar elvtársát. Lenin egyébként azt szerette volna megtudni kettejüktől, hogy a moszkvai és leningrádi körzetben hány magyar párttag van, akiket a kronstadti lázadók ellen be lehetne vetni.

1921 tavaszán nagy izgalmat keltettek a németországi események. A német kommunista párt válságba került, és kettészakadt. A Komintern feladata volt, hogy az ellentéteket elsimítsa, és az egységet helyreállítsa. Közben arról is dönteni kellett, hogy megérett-e a helyzet újabb felkelés kirobbantására és a hatalom megkaparintására. Az ügyek felülvizsgálatára és a helyzet tisztázására a Kommunista Internacionálé végrehajtó bizottsága Kun Bélát küldte Németországba. A Kominternben komolyan vették azoknak a német elvtársaknak az álláspontját, akik szerint elérkezett a fegyveres cselekvés ideje. Erre a Kominternnek is fel kellett készülnie. Kun Béla még elutazása előtt németül tudó és a viszonyokat ismerő magyar kommunistákat toborzott esetleges bevetésre. Krizsán Sándor is jelentkezett, és március végén illegálisan eljutott Németországba. A Komintern más küldöttei is megérkeztek. Köztük és a német párt közötti összeköttetést Münnich Ferenc teremtette meg és látta el. A tavaszi közép-né-

metországi felkelés, az ún. Märzaktion kudarccal végződött, a tervezett berlini is állandóan halasztódott. Közben — Krizsán emlékei szerint — Münnich a Komintern-csoport részére nagy ivászatokat rendezett, és hölgyekről is gondoskodott. Május közepén két társával együtt Krizsán Sándort a német rendőrség letartóztatta. Az USPD (Németország Független Szociáldemokrata Pártja) közbenjárására azonban júniusban szabadlábra kerültek. Mindhármukat kiutasították. Krizsán Prága érintésével illegálisan Bécsbe utazott. Mind Prágában (ahol Pollacsek László volt Kun megbízottja), mind Bécsben tanúja volt a Kun- és Landler-frakció civakodásának. Szerinte gyakran akörül lángolt fel a vita, hogy melyik társaság kapja a moszkvai szubvenciót.

Krizsán Sándor feltehetően a Kun-frakcióhoz tartozott. Az küldte ugyanis mint Nagybánya szülöttét 1921 őszén Erdélybe. A feladata az erdélyi pártmunka felélénkítése volt. A megbízatás nyilván Komintern-hozzájárulással történt. Az osztrák fővárosból álnéven és hamis papírokkal Csehszlovákián át utazott Romániába. Magyarországon ugyanis körözték, és ha felfedik kilétét, letartóztatták volna.

Egyelőre szülővárosában, Nagybányán telepedett le, ahonnan Oroszországban kommunistává lett volt hadifoglyokat látogatott meg. Némelyek hajlandóknak mutatkoztak az illegális pártmunkába való bekapcsolódásra. Decemberben felkereste őt a Pollacsek László által hozzá küldött Zsoldos Péter, aki dr. Peter Martin névre szóló osztrák állampolgári papírokkal felszerelve érkezett Romániába.

Zsoldos elvitte Bukarestbe, ahol bemutatta Radó Ödönnek. Róla Krizsán csak annyit tudott, hogy egykor szibériai partizán volt, és a Vörös Hadsereg katonai hírszerzésének lett származású főnöke, Pavel Berzin küldte Romániába. Zsoldos és Radó megállapodott Krizsánnal, hogy a Komintern előírásainak figyelembevételével illegális csoportot szerveznek, amely katonai hírszerzésre is felhasználható lesz. E tevékenység leplezésére Radó textil-nagykereskedést alapított, és ennek irodájában Krizsán lett a külföldi levelező. A vállalkozás üzletileg sikeresnek bizonyult, a cég 1922 tavaszán már több száz vállalattal volt kapcsolatban, és szép forgalmat bonyolított le. A vállalat megsokszorozta a Moszkvától kapott alaptőkét. Közben folyt a hírszerzői munka.

Mindennek véget vetett — 1922 július elején — egy feljelentés. A román Sziguranca az egész társaságot államellenes szervezkedés és a Szovjetunió javára történt kémkedés vádjával letartóztatta. Krizsán társaival — Radóval, Lévi Mártonnal és Seidl Józseffel — a Bukarest közelében lévő jilavai földalatti erődbörtönbe került, ahol viszonylag emberségesen bántak velük. A börtönhónapok alatt a védelem és a támogatás megszervezését Ferenczy Noémi gobelinművész végezte, miután kitűnő kommunista és nem kommunista kapcsolatokkal rendelkezett. A vádlottak 1923 márciusában hadbíróság elé kerültek. A kommunista párt ügyvédje, Mihai Cruceanu lepénzelte Romulus Hotineanu őrnagy katonai ügyészt. Ennek folytán Krizsánt szabadlábra helyezték, Lévi és Seidl enyhe fegyházbüntetést kapott. Radó Ödön a katonai rabkórházban rejtélyes körülmények között meghalt.

Krizsán Sándort röviddel szabadulása után, 1923 április végén a Kommunisták Romániai Pártja féllegális Központi Bizottsága kooptálta tagjai közé. A párt vezető grémiumába való felvételét azzal magyarázta, hogy nyilván szükség volt rá, mint a lenini nemzetiségi politika kiváló ismerőjére. A román KP 1922 őszén Ploeştiben illegálisan megtartott kongresszusán elhatározta, hogy eleget tesz annak a Lenin által megfogalmazott 21 pontnak, amelyek teljesité-

sétől függött a Kommunista Internacionáléba való felvétele. Krizsán szovjet és Komintern-kapcsolatairól Romániában természetesen tudtak, és kívánatosnak tartották, hogy az új pártprogram kidolgozásában részt vegyen. Ezt megelőzően figyelemmel kísért kommentárjai jelentek meg a Jász Dezső által (Lestian álnéven) szerkesztett *Munkás* című legális hetilapban, amely szorosan együttműködött az ugyancsak legális *Socialismul* román napilappal. A Socialismul fedőszervül szolgált a román kommunista párt központi bizottságának. A román nemzetiségű funkcionáriusokat az is befolyásolhatta, hogy Alexandru Crişanként ugyanazt a vezetéknevet viselte, mint a Horea—Cloşca felkelésből ismert Gheorghe Crişan parasztvezér. A következő években hol Krizsán Sándorként, hol Alexandru Crişanként, hol pedig — főleg írásaiban — Körösi-Krizsán Sándorként találkozunk vele. A mozgalmi álnevektől most tekintsünk el.

A belső pártmunkát gyakran váltják fel Komintern-megbízatások, amelyek külföldre vezetik. 1923 júniusában Szófiában találkozunk vele, ahol Stambulijski megbuktatása és Cankov hatalomra kerülése után a Balkáni Kommunista Pártok Föderációjának ülésén vesz részt. Ekkor kezdődött szorosabb kapcsolata Dimitrovval, akivel a későbbi években több közös munkában vesz részt.

A román párton belül mind égetőbbé vált a nemzetiségi kérdés értelmezése és kezelése. Románia a trianoni békeszerződés következtében nemcsak megnagyobbodott, de soknemzetiségű országgá vált. Ezenkívül a román munkásmozgalomban a nemzetiségek szerepe és súlya jelentősebb volt a románokénál. Az első marxista szervezetek nemzetiségi vidékeken alakultak, elsősorban Erdélyben, amely jóval iparosodottabb volt, mint az ókirályság. Ennek következtében az ipari munkásság többségében magyar és szász volt. A húszas évek elején a baloldali szocialista és kommunista szervezetek, illetve azok vezetősége erősen nemzetiségi összetételűek voltak. Magyarok is szép számmal kaptak helyet a kommunista párt vezető testületeiben. Rozvány Jenő és Köblös Elek évekig a párt élén állott. A nemzetiségi kérdésben a Komintern álláspontja uralkodott, amely szerint mindenütt a lenini önrendelkezési elvnek kell érvényesülnie, és ez magában foglalja a nemzetiségi területeknek az államtól való, többségi határozattal történő elszakadása lehetőségét is. Krizsán Sándor ennek az elvnek a szellemében dolgozott a Kominternnél, valamint Romániában és a balkáni pártok föderációjában, a legteljesebb egyetértésben a nemzeti kérdésben illetékes szovjet és Komintern-vezetőkkel, különösen Buharinnal és Dimitrovval.

»Az önrendelkezési jog elvének meghirdetése kérdésében a párt vezetősége — írta egy tanulmányában — három csoportra szakadt. Gheorghe Cristescu, a KP akkori névleges főtitkára, a vezetőség ókirályságbeli „munkáscsoportjának" élén, amelyhez a még mindig vezető szerepet játszó Constantin Pirvulescu is tartozott, makacsul ellenezte még a jelszót is... Ez a csoport leginkább azzal érvelt, hogy az államból való kiszakadás jogának propagandáját a hatóságok hazaárulásnak minősíthetik, és ezen a címen betilthatják a pártot. Másfelől én, az akkori „moszkovita", Köblös Elek központi szervezési titkár és több más erdélyi vezetőségi taggal együtt „a lenini útmutatás" követése mellett kardoskodtam. Mi főként arra hivatkoztunk, hogy ebben a kérdésben is elsősorban Erdélyre kell tekintettel lenni, mint az ország iparilag legfejlettebb részére, ahol aránylag legnagyobb a proletariátus, és ennélfogva a párt szociális bázisa is. A középső csoportot Alexandru (Szasa) Dobrogeanu-Gherea politikai titkár (eredetileg mérnök) vezetésével nagyrészt román értelmiségi KB-tagok alkották... Ezek bizonyos ingadozás után azzal a közvetítő javaslattal álltak elő,

hogy jelentsük az ügyet a Komintern Végrehajtó Bizottságának és kérjük annak döntését.« (Új Látóhatár, 1966/4. sz.)

A Komintern intézkedése alapján Cristescunak, Dobrogeanu-Ghereának és Krizsán Sándornak szeptember végére Moszkvába kellett mennie. Külön-külön utaztak, Bécsen keresztül, ahol a szovjet követség már gondoskodott (álnévre kiállított) útlevélről és a szükséges vízumokról. Mindhárman a megállapított időre megérkeztek Moszkvába. Clara Zetkin kremlbeli lakásán többször összejöttek szovjet és Komintern-funkcionáriusokkal, köztük Buharinnal. A román pártnak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjáról beszélgettek. Előre nemigen haladtak, különösen azért nem, mert a moszkvaiaknak fontosabb ügyeik is voltak, mint a román párt belső bajai. A követendő román kommunista politikát csak november elején sikerült érdemben tárgyalni. Buharin vezette a tanácskozást, kifejtve, hogy a népi önrendelkezés jelszavát legalábbis elvileg feltétlenül hirdetni és követni kell, elsősorban taktikai okokból, a nemzetiségi tömegek megnyerése érdekében. Hivatkozott Buharin arra a lenini mondásra is, hogy „szétbontani, aztán újra egyesíteni". Szerinte Romániában ennek alapján kell cselekedni. Vagyis a népi önrendelkezés elvét vallani, amíg felbomlik a polgári berendezkedésű államgépezet, és megnyílik a hatalom megragadásának útja, a hatalom birtokában azután újra egyesíteni kell a szétesett államot. Dobrogeanu-Ghereával és Krizsánnal nem volt nehéz ezt a taktikát elfogadtatni, csak Cristescu makacskodott, hogy az önrendelkezési jog hangoztatásával nem lehet sikeres propagandát folytatni a románok körében. Cristescu végül beadta a derekát, és elfogadta az önrendelkezési jognak a pártprogramba való beiktatását. A tanácskozás résztvevői Krizsánt bízták meg, hogy a közös állásfoglalás alapján fogalmazza meg a határozati javaslatot. Így is történt. A szöveget egy mellékmondat beszúrása után Buharin jóváhagyta, és mindenki elfogadta.

A határozat szerint Románia nem egységes nemzeti, hanem nemzetiségi állam, a kisebbségeknek joguk van a szabad önrendelkezésre — beleértve az államkeretekből való kiválást —, és a kommunista párt minden erejével síkra száll e jogok teljes érvényesítéséért. (A határozat orosz nyelvű tervezetét, Buharin említett beszúrásával, Krizsán magánál tartotta és hazavitte Erdélybe, majd egy alkalommal Ferenczy Noéminek ajándékozta. Hogy mi lett a sorsa e dokumentumnak, és vajon megtalálták-e a festőnő hagyatékában, arról nem volt tudomása.)

A Sziguranca természetesen nemsokára kiderítette, hogy Krizsán két társával Moszkvában járt, de semmit sem tudott rábizonyítani, mert útlevelében csak osztrák vízumot talált. A moszkvai határozatot, illetve az új pártprogramot a román KP 1924 augusztusában Bécsben tartott III. kongresszusa (amelyet közvetlenül a Komintern moszkvai V. kongresszusa után rendeztek) megszavazta. Az önrendelkezési jogról szóló határozat nemcsak ennek, de az azt követő IV. és V. kongresszusnak a dokumentumaiba is belekerült. (Az 1938—39-es határozatokban már nincs szó a népi önrendelkezésről, helyét elfoglalta a nemzeti egység, függetlenség és szuverenitás megvédésének tétele.)

Amikor 1923 decemberében a Balkáni Kommunista Pártok Föderációja konferenciát tartott Berlinben, a román párt képviselőjeként Krizsán is a német fővárosba utazott. A konferencia tudomásul vette és megerősítette, hogy a román párt az elszakadást is magába foglaló önrendelkezés elvi alapjain áll, és ennek jegyében folytatja politikáját. Cristescu főtitkár a berlini konferencia után az új programról szólva kijelentette, hogy a kommunista párt a hatalom

megszerzése után biztosítani kívánja a nemzetiségeknek az önrendelkezés jogát, maguk határozhatnak, hogy autonómiát, föderációt vagy kiválást akarnak-e.

A Balkáni Kommunista Pártok Föderációja berlini konferenciája után a román pártvezetőség Krizsán Sándort a föderáció bécsi titkárságába delegálta. 1923 decemberétől az osztrák fővárosban dolgozott, közvetlenül Dimitrov mellett. A föderáció irodája a szovjet követség épületében volt elhelyezve.

1924 június—júliusában Moszkvában találjuk a Komintern V. kongresszusán, amelyen a román pártot képviselte, és részt vett az albizottsági munkában is. A kongresszus egyik ülésén — Alexandru Georgescu álnéven — fel is szólalt, és amellett érvelt, hogy a békeszerződések értelmében Románia soknemzetiségű állam lett, és annak következményei nem kerülhetők meg. Az 1924. évi nyári Komintern-kongresszusra fél évvel Lenin halála után került sor, és a tanácskozásokat már befolyásolta a Sztálin és Trockij közötti ellentét. Krizsán ebben akkor még nem foglalt állást, de rokonszenve kétségtelenül Trockij és Buharin mellett volt, kezdettől fogva bizalmatlanul szemlélve a Lenin örökébe lépő georgiai magatartását.

Egy hónappal a Komintern-kongresszus után rendezték meg Bécsben a román párt már említett III. kongresszusát. Ez 1924. augusztus végén kezdődött, és szeptember elején fejeződött be. Romániából csak kevesen, mintegy tizenöten vehettek részt. Többek illegális utazását nem sikerült megszervezni. A Kominternt Dimitrov képviselte. A tanácskozásokat hátrányosan befolyásolták a szovjet párton belüli ellentétek és a román pártvezetőségben keletkezett széthúzás. Az új főtitkár a magyar Köblös Elek lett. A hattagú végrehajtó-bizottságban — immár Körösi Sándor néven — Krizsán is helyet kapott, és a központi bizottság agit.-prop. titkárává is megválasztották. Bécsből, Dimitrov mellől visszarendelték, és helyébe Boris Stefanovot küldték a balkáni pártok föderációja titkárságára.

Visszatérve Romániába, Köblös és Körösi-Krizsán kézi sokszorosítógépet vásárolt, hogy a párt politikáját magyarázó nyomtatványokkal élénkítsék fel a közben betiltott pártszervezetek illegális tevékenységét. A szervezetek zilált állapotban voltak, az egységes munka eléggé megnehezült. Az illegalitásban való működés szabályaival sem volt tisztában a legtöbb párttag. A központi bizottsági tagok városi lakásokban és falusi házakban bujkáltak.

Körösi-Krizsán 1924 decemberében nagybányai otthonában megbetegedett, úgyhogy egy időre munkaképtelenné vált. A rendőrség egymás után fogta le a kommunista vezetőket. David Fabiánt például éppen Körösi-Krizsán lakásáról vitte el. Más illegális szervezők is a Sziguranca fogságába kerültek. A letartóztatások gyengítették az összeköttetést, és megfélemlítették az embereket. Betegségéből felépülve Körösi-Krizsán csak 1925 tavaszán kapcsolódott be ismét az illegális titkárság tevékenységébe. 1926-ban Aradi Viktorral elindította Kolozsvárott *A Jövő Társadalma* című szocialista folyóiratot. Illegális tevékenysége leplezésére legális orgánumok után kellett néznie. Ugyancsak 1926-ban elkezdett írni az akkor indult *Korunk* című kolozsvári folyóiratba. Ezt megelőzően, 1925 októberében tagja lett egy észak-erdélyi napilap szerkesztőségének. Az újságírói munka közben sem hanyagolta el a pártpropagandát, amely az ő illetékességébe és felelősségi körébe esett.

1925 decemberében a párt képviseletében Bécsben megbeszélést folytatott Lukács Györggyel és Révai Józseffel. Arról beszéltek, hogyan lehetne együttműködést teremteni a román és a magyar párt között. Bármennyire leplezte

illegális tevékenységét, a rendőrség ismételten nyomára akadt. Egy észak-erdélyi ifjúsági csoport tagjaival együtt újból letartóztatták. Másfél hónapot ült a kolozsvári katonai börtönben. Bizonyítékok hiányában azonban nem került sor bírósági tárgyalásra.

A pártban állandó volt az egyenetlenség. Szakadatlan vita folyt arról, hogyan kell az illegalitásban dolgozni, milyen módszereket alkalmazzanak annak érdekében, hogy a rendőrség éberségét kijátszhassák. Nemkülönben arról is, hogy valójában mi történik Moszkvában, és hogyan igazodjék a párt az ottani fejleményekhez. Értesültségük nagyon hiányos, és tájékozottságuk gyenge volt. Moszkva csak szórványosan adott eligazítást, az is lassan és bonyolultan történt. A nyugati sajtó híreit kétkedve fogadták. Úgy vélték, hogy mivel „imperialista érdekeket szolgálnak", a hazai és külföldi polgári lapok antikommunista előítéleteik igazolására elferdítik a valóságot, tehát tudósításaik megbízhatatlanok. Pedig, a maguk helyzetét illetően is hasznos információkhoz juthattak volna, ha legalábbis a komolyabb értesüléseket és elemzéseket hitelesnek tekintették volna. Körösi-Krizsán egy alkalommal — negyven év távlatából tekintve vissza erre az időre — elmondotta, hogy még a húszas évek második felében is vakon hittek minden moszkvai szónak, még ha némelyekben kételyek támadtak is Sztálin politikájának helyességét illetően.

Az ő fejében is szaporodtak a kérdőjelek, és mind kevésbé remélte, hogy Moszkva vagy a Komintern gyógyírt talál a román kommunisták belső bajaira. A szovjet elvtársaktól nem lehetett várni az egység helyreállítását. Kételyei alapján vonakodott részt venni abban a delegációban, amely 1926-ban a problémák tisztázására a szovjet fővárosba utazott. Dobrogeanu-Ghereával, Cristescuval, Köblös Elekkel és Marcel Paukerrel együtt őt is Moszkvába rendelték, de nem ment. A delegáció eredmény nélkül érkezett vissza, minden maradt a régiben.

Nagyon sajnálom, hogy annak idején nem jegyeztem fel mindent, amit Körösi-Krizsán Sándortól hallottam. Kitűnő elbeszélő volt, és szívesen emlékezett kommunista múltjára. Semmit sem tagadott, semmit sem leplezett, mindenről meglepő nyíltsággal és őszinteséggel beszélt. Olykor fárasztó részletességgel. Egyszer, szerkesztőségi munka közben megkérdeztem, mi volt Gapon pópa keresztneve. Félórás előadást tartott az 1905-ös forradalomról, és oly beleéléssel, izgalommal ismertette a január 9-i ún. véres vasárnap lefolyását, mintha ő vezette volna a szentpétervári munkásokat a Téli Palota elé. Sokat beszélt illegális külföldi útjairól, mozgalmi neveiről, hamis útleveleiről és egyéb papírjairól, az illegális találkozókról, a naponként változó szállásokról és a román, osztrák, német, bolgár rendőrségtől való szakadatlan félelemről. Az illegális kommunisták magánéletére vonatkozó sok története közül ma már csak arra emlékezem, hogy szerinte a nemzetközi agitátorok és vezető funkcionáriusok nem voltak olyan puritánok és önmegtartóztatók, mint némelyek esetéből hinni lehetne; az utazások és konferenciázások monoton egyhangúságát olykorolykor derűs órák váltották fel. A lebukástól való félelem arra indította őket, hogy szexuális életüket elvtársnőik körére korlátozzák.

A *Brassói Lapok*ról írott szép és érzelmes írásában Ruffy Péter a híres erdélyi napilap munkatársai között Körösi-Krizsán emlékét is feleleveníti, és megemlíti, hogy „Ferenczy Béni ikertestvére, a gobelinművész Ferenczy Noémi volt az első felesége". (Jel Kép 1984/1. sz.) Valóban, csakhogy ez merőben névházasság volt. Az történt ugyanis, hogy 1923-ban az új állampolgársági törvény értelmében a Nagybányán lakó Ferenczy Noémit a kiutasítás veszélye fenye-

gette, mert Szentendrén született, és 1918. december elsején nem tartózkodott Erdélyben. Testvérével, Ferenczy Béni szobrásszal és grafikussal együtt a Tanácsköztársaság alatt Budapesten élt, és Lukács György köréhez tartozott. Mindketten rokonszenveztek a marxizmussal. A kommün bukása után Bénit letartóztatták. Szabadulása után Noémi Erdélybe ment, és Nagybányán telepedett le. Itt kereste fel őt 1921 őszén Körösi-Krizsán, és beavatta az illegális kommunista szervezkedésbe. Noémi kisebb-nagyobb szolgálatokat, főleg futárszolgálatot vállalt. Amikor romániai tartózkodása veszélybe került, a kommunista párt sietett segítségére. Egyetlen lehetőség kínálkozott a kiutasítás megelőzésére: román állampolgárral való házasság. Körösi-Krizsán vállalkozott arra, hogy feleségül veszi. 1923 májusában Nagybányán megházasodtak, de ez csak formalitás volt, házaséletet nem éltek, hamarosan el is váltak. A válást az illegális párt ügyvédje, Markovits Rodion, a *Szibériai garnizon* szerzője intézte, akinek akkor Szatmáron ügyvédi irodája volt. A barátság Ferenczy Noémi és Körösi-Krizsán között az előbbinek 1957-ben bekövetkezett haláláig fennmaradt. Amikor Körösi a párt központi titkáraként Bukarestbe került, Noémi is vele ment, és bekapcsolódott a női agitációba, különféle pártfeladatokat végzett, sőt egy alkalommal Moszkvába is elkerült, ahol megismerkedett Krupszkajával és Trockij feleségével. A román pártnak sok szolgálatot tett, főleg a letartóztatottak segélyezésével.

A húszas évek második felében eléggé elmérgesedett a román párton belüli légkör. A vezetők egymást tették felelőssé a kudarcokért. Állandó vita folyt arról, hogyan viszonyuljanak a legális pártokhoz, és milyen taktikát kövessenek híveik táborának növekedése érdekében. Az illegalitás körülményei között a vitákat állandó gyanakvások és gyanúsítások kísérték. A Komintern sorozatosan beavatkozott a belső ügyekbe, mindig aszerint, hogy honnan és kitől kapta az információkat. A civakodó funkcionáriusok egymás ellen vívott harcaikhoz a Kominterntől és a szovjet pártszervektől kértek támogatást, ami azután elítélésekhez, megbélyegzésekhez, kizárásokhoz, tisztogatásokhoz vezetett. 1926-ban három frakció — a hazai, a moszkvai és a külföldi (bécsi) — működött egymás mellett és egymással versengve. Az ellentéteket alig enyhítették, és a zavaros állapotokon is csak rövid időre javítottak az időnként megtartott központi bizottsági ülések, amelyeken főleg személyi kérdésekről és anyagiakról vitáztak. Gyakran arról is, hogy a moszkvai támogatást ki kapja. Többször hangzott el a panasz, hogy a moszkvai ellátmány, amelyet egy Sternberg nevű ügyvéd közvetítésével kapott a párt, csak késedelmesen érkezik, és mind kisebb lesz.

Körösi-Krizsán nagy előnye volt, hogy moszkvai tapasztalatokkal rendelkezett, a szovjet párt és a Komintern legtöbb vezetőjét jól ismerte, régi bolseviknek számított. Párton belüli funkciója mindig attól függött, hogy a vezető funkcionáriusok közül ki volt szabadlábon, ki letartóztatásban vagy külföldi küldetésben. Voltak rövid időszakok, amikor az ő kezében összpontosult a szervezés és a propaganda irányítása, olykor gyakorlatilag a párt vezetése.

Politikailag a húszas évek második felében mindinkább szembekerült a sztálinista irányzattal. Annak a (főleg értelmiségiekből álló) körnek a hangadójává vált, amely Trockijjal és Buharinnal rokonszenvezett. Különösen Nyikolaj Buharint kedvelte, akivel együtt dolgozott a Komintern nemzetiségi bizottságában, és akinek nemcsak nemzetiségi, de agrárpolitikai elveivel is mindjobban azonosult. A Sztálin—Trockij vitában egyértelműen az utóbbit támogatta. A párt értelmiségi csoportjával egyetemben a trockista Krisztian Ra-

kovszkij irányvonalát követte. Rakovszkij bolgár származású volt, egy időben a romániai baloldali szocialista mozgalom vezérének tekintették, majd az ukrajnai szovjet kormány élén állott. Körösi többekkel együtt mind félreérthetetlenebbé tette, hogy nem kívánja szolgálni Sztálin orosz nacionalista politikáját. Különösen azután, hogy a szovjet diktátor a külföldi kommunistáktól azt kívánta, hogy ne szülőföldjüket, hanem a Szovjetuniót tekintsék igazi hazájuknak, és annak védelmén munkálkodjanak.

Körösi-Krizsán 1927 nyarán Dobrogeanu-Ghereával együtt megállapította, hogy Sztálin a kommunista pártokból, a világforradalom előőrseiből az orosz imperializmus ötödik hadoszlopait akarja megteremteni. Mindketten megegyeztek abban, hogy nem lesznek orosz ágensek. Körösi-Krizsán ezen kívül kitartott a népi önrendelkezés mellett is, amelynek a párton belüli románok körében nőtt az ellenzéke, de még jó ideig megmaradt a legfontosabb tézisek egyikének. Az 1928-ban megtartott VI. Komintern-kongresszus ismét a népek önrendelkezési jogát hangoztatta (egészen a fennálló államkeretekből való elszakadásig) és harcot hirdetett a nemzetiségek korlátozása, a túlzó nacionalizmus, a faji előítélet és a nemzeti gyűlölködés ellen. A román párt e tekintetben már nem volt olyan egységes, mint korábban. Különösen abban tértek el a vélemények, hogyan értelmezendő az „elszakadás", főleg azután, hogy napirendre került a „nemzeti forradalom" eszméje, valamint ezzel kapcsolatban a szociáldemokrata és a polgári ellenzéki pártokkal való érintkezés ügye.

A bajokat növelte, hogy a Komintern mind gyakrabban szólt bele a politikai vitákba. Ő hívta össze például 1928. június 28-ára, egy Harkov melletti helységbe az RKP IV. kongresszusát, anélkül, hogy arról előzőleg akár a hazai titkársággal, akár a külföldi bizottsággal tárgyalt volna. Szavazati joggal is csak a Komintern által meghívott küldöttek rendelkeztek. Köblös Elek főtitkárral együtt Körösi-Krizsán is kibukott a Központi Bizottságból. A párt élére, Köblös helyére az ukrán kommunista párt egy tagja került. A korábbiaktól eltérően ezen a kongresszuson a vitákban felülkerekedő frakció már nem elégedett meg az egyszerű bírálattal, hanem határozatokkal és kizárásokkal büntette az alulmaradt nézetek képviselőit. Itt is jelentkezett már a sztálinista szellem és gyakorlat.

Körösi-Krizsán ezen a IV. kongresszuson már nem vett részt. Távollétében fosztották meg titkári tisztétől és központi bizottsági tagságától. A végsőkig lehangolta őt, hogy Trockijt 1927 novemberében kizárták a szovjet kommunista pártból, 1928 januárjában Turkesztánba száműzték, majd 1929-ben kiutasították a Szovjetunióból. A romániai trockisták támaszát, Rakovszkijt ugyancsak 1929-ben száműzte Sztálin. Körösi-Krizsánt nyugtalansággal töltötte el, hogy egymás után tűntek el a színről azok a bolsevik vezetők, akiket személyesen ismert. Buharinban is elvesztette reményét. Látnia kellett, hogyan igyekszik alkalmazkodni Sztálin terveihez, és politikai lehetőségeinek fenntartása érdekében még attól sem riad vissza, hogy a diktátor kiszemelt áldozatai ellen forduljon. Körösi-Krizsán számára lassan parancsoló szükséggé vált, hogy a sztálinista kommunizmussal szakítson.

Ennek bekövetkeztében szerepet játszott Panait Istrati oroszországi útjának tapasztalata. A Párizsban élő, franciául író, román szocialista elbeszélőt és publicistát 1927 őszén, mint a Szovjetunió barátai párizsi társaságának alelnökét meghívták Moszkvába, az októberi forradalom tizedik évfordulójára. Istrati több mint egy évet töltött a Szovjetunióban, és élményeiről 1929-ben három könyvben számolt be. Körösi-Krizsán és több társa Panait Istrati utazásának

mérlegétől tette függővé, hogy marad-e vagy kilép a kommunista pártból. A Központi Bizottság többször is felszólította, hogy folytassa abbahagyott pártmunkáját, de ezekre nem reagált. 1928 októberében belépett a Brassói Lapok szerkesztőségébe, ami még összeegyeztethető lett volna kommunista párttagságával (hiszen a lap munkatársai és levelezői között voltak kommunisták és szimpatizánsok is), de ahogyan külpolitikai szerkesztői tisztét ellátta, az már nemigen felelt meg egy kommunistával szemben támasztott követelményeknek. A Brassói Lapokat egyébként a román nacionalista polgári sajtó „magyar irredenta-kommunista lap"-nak nevezte. Az irredenta és a kommunista jelzőnek ez az összekapcsolása ma szokatlannak hat, de annak idején volt némi alapja. A romániai kommunisták az elszakadás lehetőségét is magába foglaló népi önrendelkezést írták zászlajukra, és ezért a román nemzeti tábor a magyarországi kormányzat irredenta politikájának támogatásával vádolta őket. A Brassói Lapokban is helyet kaptak magyar törekvéseket és érdekeket védő írások, amelyeket román részről gyakran az irredentizmussal rokonítottak.

Panait Istrati franciául megjelenő jelentései lehangoló képet festettek a szovjetunióbeli állapotokról és Sztálin önkényuralmának kibontakozásáról. Körösi-Krizsán több magyar és román szellemi emberrel együtt azonosította magát a francia—román író felismeréseivel, és ezek alapján bejelentette a Romániai Kommunista Pártból való kilépését. Sztálinista pártból azonban nem lehetett kilépni. A kilépés bejelentése után kizárási eljárást indítottak ellene, és — mint a szovjet és román kommunista sajtó 1930 tavaszán jelentette — trockizmus vádjával kizárták.

1933 nyarán már mint polgári újságíró, a Brassói Lapok munkatársa — Ferenczy Noémi társaságában — meglátogatta a törökországi emigrációban élő Trockijt. Prinkipo szigetén, az Istanbul melletti, a Márvány-tengerben fekvő Herceg (vagy Vörös) Szigetek egyikén kereste fel, és hosszan elbeszélgetett vele a Szovjetunió helyzetéről, valamint a világkommunizmus jövőjéről. Körösi-Krizsán immár Trockij elképzeléseivel sem értett egyet, nem helyeselte a Negyedik Internacionálé irányvonalát. Elhatározta, hogy élete végéig harcolni fog Sztálin és a sztálinizmus ellen.

Mindezt immár a polgári oldalon, egy romániai magyar lap munkatársai körében, és mind jobbra tolódva el hajdani szélsőbaloldali pozícióitól. 1932-ig dolgozott a Brassói Lapok külpolitikai szerkesztőjeként. Akkor átvette annak testvérlapja, a *Népújság* szerkesztését, amelyet — 1936-ig — igyekezett eleven és színes néplappá fejleszteni. Munkája sikerrel járt, mert a Népújság igen népszerűvé vált egész Erdélyben. Azután áttelepedett Magyarországra, és 1941-ben a *Magyar Nemzet* berlini tudósítója lett. Dolgozott ezen kívül a *Magyar Távirati Irodá*nak, és miután németül is jól írt, a budapesti német nyelvű *Pester Lloyd*nak. A háború vége Németországban érte. Hamburgba került, ahol 1945 és 1951 között a brit katonai kormányzatnál dolgozott. Mint sajtóreferens, külföldi lapokat olvasott és belőlük sajtószemléket készített.

Amikor a *Szabad Európa Rádió* 1951 nyarán Münchenben megkezdte működését, Körösi-Krizsán Sándor az elsők közé tartozott, akik alkalmazást nyertek. 1951. szeptember 3-án lépett szolgálatba szerkesztőként, havi 800 márka fizetéssel és lakással. A rádió magyar főszerkesztője őt szemelte ki arra, hogy szovjet, magyar és nemzetközi kommunista problémákkal foglalkozzék. Erre nemcsak múltja, szakismerete, újságírói gyakorlata, de kitűnő nyelvtudása is predesztinálta: a magyaron kívül németül, angolul, franciául, románul, oroszul és csehül beszélt és írt. Munkájához nemcsak a nyugati hírforrásokat és kiad-

ványokat használta fel, hanem a Magyarországgal szomszédos három ország sajtóorgánumait is. A szerkesztőségben ő volt az egyetlen, aki tudott oroszul, és aki eredetiben olvasta a TASZSZ híreit, a Pravda, az Izvesztyija és más szovjet lapok cikkeit. Rádiós munkájában a Gedeon Sándor írói álnevet használta.

Én már Münchenben voltam, amikor feleségével, leánykori nevén Parády Katalin testnevelési tanárnővel megérkezett. (Előző házasságából volt egy fia, aki német anyjánál Hannoverben élt.) Rövid ideig ugyanabban a házban laktunk, és akkor kezdődött el az a szoros kartársi (és talán barátinak is mondható) kapcsolat, amelynek Sándor — vagy ahogyan régi újságíró kollégái nevezték: Alex — mozgalmas életének megismerését köszönhettem.

A szerkesztőségi beszélgetések során és egyéb együttléteink alkalmából nemcsak múltjáról faggattam, hanem világnézetéről, politikai elveiről, és az időszerű kérdésekben elfoglalt álláspontjáról is. A hajdani kommunistából határozott és fenntartás nélküli antikommunista lett. A demokrácia feltétel nélküli hívének ismertem meg. Azoknak a politikai elveknek volt követője, amelyek főleg a két nagy angolszász demokráciát, Nagy-Britanniát és az Egyesült Államokat jellemezték. Hogy a magyar politikai irányzatok közül melyikhez húzott a szíve, arról sohasem sikerült félreérthetetlen bizonyosságot szereznem. Leginkább még az európai kereszténydemokrácia vonzotta. Német barátainak egy része is ebből a táborból került ki. Münchenben eljárt a Közi Horváth József által vezetett Magyar Keresztény Népmozgalom összejöveteleire, de a katolikus vallási életben nem vett részt, jóllehet, katolikusnak született, és hivatalos kérdőíveken mindig katolikusnak nevezte magát. A magyarországi politikai mozgalmakat nem ismerte annyira, mint a romániaiakat vagy az oroszokat. Ez annak volt következménye, hogy politikai pályafutása Romániában és a Szovjetunióban bontakozott ki.

A magyar politikai közélet szereplői közül főleg azokat ismerte, akikkel kommunista múltjában volt dolga, vagy azokat, akik magyarországi újságírói működése alatt álltak az érdeklődése homlokterében. A kommunizmussal élesen szemben állt, a szociáldemokratákat pedig eleve nem kedvelte. Egy alkalommal a szociáldemokráciáról beszélgetve, meglepetéssel észleltem, hogy elmarasztaló megjegyzéseiben nem a nyugati liberális vagy a keresztény érveket használta, hanem a kommunistákat. Úgy beszélt a szociáldemokratákról, mint hajdani elvtársai, azzal gyanúsítva őket, hogy nem képviselik következetesen a munkásosztály érdekeit, könnyen kiegyeznek a nagytőkével, tele vannak kispolgári beidegzettségekkel, és tulajdonképpen jól érzik magukat a kapitalista gazdasági rendszerben. Ez persze nem tükröződött publicisztikai tevékenységében, de észrevehető volt, hogy kerüli a szociáldemokráciáról a nyílt színvallást.

Az általa ismert szovjet politikusok közül Nyikolaj Buharint emlegette legtöbbször, és úgy látszott, őt tisztelte a legjobban. Leninről azt mondta, hogy más lett volna a Szovjetunió története, ha nem hal meg korán, és helyébe nem Sztálin lép. Jogos örökösének Trockijt tartotta, anélkül, hogy a harmincas években publikált írásaival vagy akkori politikai terveivel egyetértett volna. Belőle is kiábrándult.

Amikor 1953 júniusában megjelent az MDP ismeretes határozata az új magyarországi kommunista politikáról, és elhangzott Nagy Imre emlékezetes parlamenti miniszterelnöki expozéja, véleményét egyetlen mondatban összegezte: Buharin győzedelmeskedett, másfél évtizeddel meggyilkolása és három hónappal gyilkosának halála után.

A Szabad Európa Rádió müncheni központjába ellátogató nyugati történészek, szovjet- és kommunizmus-szakértők, mindenfajta és rendű „kremlinológusok" szemében elismert szaktekintélynek számított, akinek ismerték a múltját, és akinek a véleményére kíváncsiak voltak. Emberileg is megnyerő volt, még a leghevesebb vitában sem vesztette el önuralmát és nyugalmát. Mentes volt minden arroganciától. A rádió magyar munkatársai közül az eltelt négy évtized alatt senkinek a tudását és tekintélyét nem ismerték el az amerikai vezetők annyira, mint az övét. Még azok is meghajoltak előtte, akik tisztük, erejük vagy hatalmuk birtokában a kelet-közép-európai munkatársakat mint mezei hadakat gyakran lekezelték, róluk gőggel és fölényesen tudomást nem vettek. Láttam nem egyszer, hogyan mutogatták őt az intézményt meglátogató idegeneknek, büszkélkedve, hogy ez a rádió ilyen hírességekkel is rendelkezik, és alibiként, hogy ezeket mennyire megbecsüli.

Körösi-Krizsán a nyugati magyar sajtóban keveset publikált. Az emigráció hangadó politikai köreiben kevesen és keveset tudtak róla. Írást csak a müncheni *Új Látóhatár* és az ugyancsak Münchenben megjelenő *Új Hungária* kért tőle. Az előbbiben 1966 és 1970 között több tanulmánya és kritikája jelent meg, az utóbbinak rádiós kéziratokat ajánlott fel nyomtatásban való megjelentetésre.

A Szabad Európa Rádió magyar osztályán 1965. június 30-ig dolgozott, de az év végéig kapta a fizetést. Attól kezdve nyugdíjas volt. A nyugalmat csak öt évig élvezhette. 1970. szeptember 28-án meghalt a münchen-oberföhringi kórházban. 74 éves volt. 1970. október 2-án búcsúztatták el a müncheni Ostfriedhof krematóriumában. Pál évvel később követte őt özvegye.

Mint trockistát és buharinistát Magyarországon évtizedekig hallgatás vette körül. Nevét nem lehetett kiejteni vagy leírni. A csendet először a Kossuth Könyvkiadó által 1967—68-ban megjelentetett kétkötetes dokumentumgyűjtemény, *A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és polgárháborúban* szerzői törték meg, felsorolva oroszországi forradalmi működése néhány adatát. Az utóbbi években a román kommunista párt kezdeteiről és nemzetiségi politikájáról (főleg Lipcsey Ildikó által) készített tanulmányokban találkozhattunk a nevével. A nyolcvanas évek közepén úgy látszott, elérkezett az ideje, hogy a sztálinisták által Körösi-Krizsán Sándorra kimondott anatémát feloldják, és élettörténetét ugyanúgy tanulmányozni lehessen, mint a munkásmozgalom és a kommunizmus más neves alakjainak pályafutását.

Ez nem következett be. Az események túlhaladtak rajta, és a probléma elvesztette időszerűségét. Körösi-Krizsán élettörténetének sincs már napi politikai jelentősége, megmaradt azonban a mozgalmas és tanulságos közép-európai életpályák egyikének.

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

Infinitivus és immigráció

„A főnévi igenév (infinitivus) olyan *-ni* képzős igei származékszó, amely (személyragtalan alakjában) személyes vonatkoztatás nélkül, *elvontan* fejez ki valamilyen cselekvés-, történés-, állapot- vagy létezésfogalmat... Minden igéből képezhető... Kivétel a *nincs:* s ritkán használjuk a következőket: *vanni* (van), *lehetni* (lehet). A szenvedő igékből azonban nemigen szoktuk képezni, ható igékből is ritkán... A főnévi igenév jelentése leginkább az igéből képzett *-ás, -és* képzős elvont főnevekhez hasonlít: »*Dohányozni ('a dohányzás')* tilos«."[1] Így szól az egyetemi hallgatóknak írt tankönyv a főnévi igenév grammatikai szerepéről-funkciójáról. Fölmerül azonban a kérdés, van-e, s mi az infinitivus irodalmi funkciója, pontosabban: a retorizált, stilizált, poetizált szövegben milyen retorikai, stilisztikai, poétikai, egyáltalán, milyen esztétikai funkciója-szerepe lehet? A kérdésre nem elmélettörténeti vagy elméleti választ kívánunk adni — bár Fónagy Iván kitűnő könyve[2] — ezen a szinten akár folytatható, e kérdéskörrel bővíthető is lenne. Inkább arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy ez az igenév — melyet bár az újabb szófaji rendszerezések a tulajdonképpeni névszók közé sorolnak — egy, a költői magatartásformát is meghatározó, szemléletet hordozó és sugárzó poétikai eszközzé válik, és jellegzetesen huszadik századi eszmélések kifejezője oly módon is, hogy a vele élő versek — kiválasztásuk minden esetlegessége mellett is — mintegy összekötő hidat képeznek a modern magyar költészet történetében, Ady Endre *Vér és Arany* című 1907-es kötetétől Nagy Gáspár csak gyűjteményes kötetben megjelenhetett sajátosan-sajnálatosan kelet-európai botrányt kavart verseiig. Adyt megelőzően két korábbi példáról van ismeretünk, legalábbis Komlós Aladár csak Palágyi Lajos *Csak szeretni* (Komor napok, 1891) és *A hegyi forrás* (Új költemények, 1901) című verseit említi meg. Ady költészetében azonban relevánssá vált a főnévi igenév alkalmazása, s nála már nem csupán arról van szó, hogy „használata, különösen halmozása nemcsak tömörebbé, hanem élénkebbé, választékosabbá is teszi a stílust,[3] de azt is látjuk, hogy a más típusú Ady-versekre oly jellemző álomszerűséget, kísértetiességet tudja súlyozni a költő. Példa erre a *Szeretném, ha szeretnének* egyik záróverse, *Az ágyam hívogat:*

Lefekszem, óh, ágyam,
Óh, ágyam, tavaly még,
Tavaly még más voltál,
Más voltál: álom-hely,
Álom-hely, erő-kút,
Erő-kút, csók-csárda,
Csók-csárda, vidámság,
Vidámság. Mi lettél?
Mi lettél? Koporsó,
Koporsó. Naponként,

Naponként, jobban zársz,
Jobban zársz. Ledőlni,
Ledőlni rettegve,
Rettegve fölkelni,
Fölkelni rettegve,
Rettegve kelek föl.

Fölkelni, szétnézni,
Szétnézni, érezni,
Érezni, eszmélni,
Eszmélni, meglátni,
Meglátni, megbújni,
Megbújni, kinézni,
Kinézni, kikelni,
Kikelni, akarni,
Akarni, búsulni,
Búsulni, elszánni,
Elszánni, letörni,
Letörni, szégyellni,
Szégyellni. Óh ágyam,
Óh, ágyam, koporsóm,
Koporsóm, be hívsz már,
Be hívsz már. Lefekszem.

Jól látható, hogy az igei és névszói tulajdonságokat egyaránt mutató infinitívuszok az első szegmentumban még tárgyat vesznek magukhoz, így kevésbé személytelenek, a második részben azonban a cselekvésfogalom lényegét emelik ki, s így alkalmasak arra, hogy általuk „a költő mondanivalója a maga friss erejében törjön felszínre, még mielőtt a megszokott szabályos mondattá formálódhatott volna".[4] *Az ágyam hívogat* Ady nihilt idéző halálverseinek egyike, s éppen ezért meglepő, hogy évekkel később, *A magunk szerelme* kötet első ciklusában elhelyezett hasonló építkezésű verse már nem a maradéktalan önfeladást, hanem a mégis, még így is küzdeni akarás imperativusát is megfogalmazza; s ez a vers a már líraian sűrített címében is beszédes *Tiltakozni és akarni:*

Hajh, megmaradni nagy betegnek,
Sírba-rugandó idegennek,
De élni, de élni.

Barbárból, úrból nyűvé válni,
Igaziból lenni akármi,
De élni, de élni.

Nem bánni immár semmit-semmit
S nótáink bár rossz kölykök zengik,
De élni, de élni.

Ijesztgessetek a Jövővel,
Ijedjek meg lehajtott fővel,
De élni, de élni.

És gunnyasztva és meghajolva,
Mintha tavasz sohse lett volna,
De élni, de élni.

De tiltakozni és akarni,
De, jaj, még most, most meg nem halni,
De élni, de élni.

Ez a mű erőteljesen mutat vissza arra a versre, amelyre *A fekete zongora* „érthetetlensége" miatt, annak közelségében alig vagy nem figyeltek föl sem a kortársak, sem a későbbi értelmezők, s ez az 1906-ban született, itt is már címében is infinitívuszos *Sírni, sírni, sírni,* melynek különös igenévhasználatára elsőként Schöpflin Aladár, majd Komlós Aladár, és az ő nyomdokain Király

István mutatott rá. Schöpflin azt írja: „A vers sajátszerűen tömör halmazállapotot kap, mintegy koncentrálva van — ez a hiány a fődolog, a legfontosabb kifejezőeszköz, tőle kapja a vers a mélységét. Az infinitívuszok a versben kifejezett vigasztalan bánat tompa egyhangúságát jelzik."[5] Ezzel szemben Komlós Aladár a vers időnkívüliségét, azt, hogy időn kívül történik minden, hangsúlyozza, s úgy foga fel a költői magatartást, mint amelyben Ady gyakori témája: énjének testi-lelki kettészakadása nyilvánul meg, azaz: a koporsóra boruló sirató és a sírba tett halott is maga a költő, és a bűn „egy elrontott élet megbánása, összeroskadás a halálos önvád súlya alatt."[6] A csönd, a hallgatás, az elhallgatás poétikai eszközévé válik a versben az igenévi szerkezet s a jellegzetesen adys ismétlés és halmozás is, amely egyúttal az akkor őt oly jellemző széttörtségtudatot, a fragmentalitás, az idegenség, az abszurditás életérzését is segít nemcsak megszólaltatni, de nyomatékosítani is:

Várni, ha éjfélt üt az óra,
Egy közeledő koporsóra.

Nem kérdeni, hogy kit temetnek,
Csengetyűzni a gyász-menetnek.

Ezüst sátrak, fekete leplek
Alatt lóbálni egy keresztet.

Állni gyászban, súlyos ezüstben,
Fuldokolni a fáklyafüstben.

Zörgő árnyakkal harcra kelni,
Fojtott zsolozsmát énekelni.

Hallgatni orgonák búgását,
Síri harangok mély zúgását.

Lépni, mély, tárt sírokon által
Komor pappal, néma szolgákkal.

Remegve, bújva, lesve, lopva
Nézni egy idegen halottra.

Fázni holdas, babonás éjen
Tömjén-árban, lihegve mélyen.

Tagadni múltat, mellet verve,
Megbabonázva, térdepelve.

Megbánni mindent. Törve, gyónva
Borulni rá egy koporsóra.

Testamentumot szörnyűt írni,
És sírni, sírni, sírni, sírni.

A vers jellemzésére Király István magától a költőtől választ metaforikus meghatározást, amikor azt mondja, hogy az *Egy templom-alapító álma* szép szavával szólva itt egy 20. századi világfájdalom alapérzése, az „oktalan szomorúság", a lét értelmetlenségén érzett kétségbeesés szakad fel a költőben, a megbánandó bűn pedig maga az élet volt, ezzel magyarázható, hogy a bizonytalanba, az ismeretlen szférájába vittek a személytelen nyelvi alakok, mert a meghatározatlanság a központi nyelvi tényező.[7] Ha az abszurdan megjelenő halál, a vizionalitás nem is, a szomorúság ott munkál Juhász Gyula idemutató versében, a *Gyászköntös*ben is:

A szürke unalom barátcsuháját
Fölvenni és letenni mindenik nap,
Az elgyötört vágy egyhangú imáját
Hadarni mindig, míg ajkunk kiszikkad,
A régi szerelem foszló ruháját
Csókolni mindig és víg álmainkat
Temetni mindig, mint hervadt apácák,
És látni fát, hol új virágot ingat
Új tavasz és érezni a vidámság,
A szépség és erő gőgös világát,
Mely meg se látja a jó, bamba árvát
És eltapossa rongy játékainkat!

A *Késői szüret* kötetből való vers eredetileg a Független Magyarország 1910. dec. 25-i számában jelent meg, akkor, amikor a költő Nagyváradról karácsonyi vakációra jött Szegedre, három nappal azután, hogy az említett lapnak adott interjújában következő — négy évet váratott magára! — kötetének terveiről beszélt.[8] Ez év végén mindössze hat verse születik a költőnek, s a mű jól érzékelteti, hogy ki-ki magához, alkatához hasonítja az eszközül választott igenévi szerkezetet. A *Gyászköntös* akaratlanul párverse a mégis látható közös jegyek alapján az *Ady Endrének* c., 1910. április 25-i kibékülésük verses dokumentumának.

A képzeletbeli immanens költészettörténeti híd következő pillére ismét egy olyan vers, amely az összekötő láncszemek mellett megmutatja az alkatiság jellegét is, s ez Kosztolányi Dezső verse, a *Harsány kiáltások tavaszi reggel:*

Élni először itt e világon
s élni utolszor.
Látni a földet, látni csak egyszer
és soha többé,
Állni a fényben, inni meg enni,
csókba fürödni.
Nézni a kék nefelejcset a szélben,
barna göröngyön.
Érezni a gondolatok ragyogását
barna fejemben,
Menni a hegyre az éter elébe,
völgybe leszállni,
Lélekzeni, fölkiabálni rajongva
az égre, a napra.
Aztán egyszerre vad zuhanással
összeomolni.

A vers már első hallásra-olvasásra is rendkívül ritmikusnak tűnik, egy tulajdonképpeni „álarcos" vers, amely nem más, mint nyolc ketté tört hexameterben megszólaltatott nyolc kiáltás, melyben a törésnek jelentős szerepefunkciója van: a gondolatok párhuzamosságának, illetve ellentételezésének nyomatékosítása. E törések következtében enjambement-ok jönnek létre, amelyek a sorvégi szó „kimerevítésével", a következő sor elején található szó kiemelésével hatnak, ugyanakkor segítik az áthajlás felütésszerű megvalósítását is, mint pl. a 3. és a 4. sor között, ahol a pillanatnyiság és az örökkévalóság tartalmi-formai összekapcsolását teszik lehetővé:

„... csak egyszer
és soha többé".

Másutt éppen súlyos tartalmat hordozó mozgásfolyamatot jelez, mint az utolsó sor előtt: „vad zuhanással" — s utána ténylegesen is lejjebb esik maga a sor is, mintegy lezuhan, hogy kimondassék a „poén": „összeomolni", azaz a forma közvetlenül követi, intonálja a tartalmat, sőt maga is tartalommá, önmagában jelentést hordozó eszközzé válik. De fontos az enjambement ritmikailag is, a hosszú sorok eleje és a rövid sor — a törés következtében ritmikailag is „rímel", azonos:

Élni először...
— u u / — — /
s élni utolszor,
— u u / — — /

E ritmikai azonosság is kiemeli a gondolati párhuzamosságokat, illetve ellentéteket. A vers igazi poénvers: az első és az utolsó szó ellentételezettsége (*élni — összeomolni*) adja az alapszövetet, de nem csak az élet és halál ellentétéről van szó, hanem arról a felismerésről, amit más versében is jelez: „harsány riasztó: ébredj a valóra!" Képzelet és valóság, mámoros életigenlés a halálban is, egyszeriség és teljesség, elemi adományok, vegetatív örömök és emberfölötti lét stb. együtt-egyszerre jelennek meg a versben, mindez ott van már az Ég és a Föld antinómiájában is, hisz az Ég, a mennybolt Kosztolányinak mindig a tisztaságot, a fényt, az emberfölötti lét csodáit jelenti a földi lét lehúzó erőivel szemben. Itt azonban a földi élet apró örömei is szentté lesznek ebben az életigenlésben, még azok is az időtlenség felé viszik a verset, emiékeztetve a korai, a „csodálkozó", a „csodát mondó" Kosztolányira is, de szerves része — mint önmegszólító vers — a ciklusnak és kötetnek, amelyben helyet kapott, a *Számadás*nak, különösen befejezése idézi föl bennünk a *Hajnali részegség* és az *Utolsó kiáltás*, az *Életre-halálra* egy-egy sorát, motívumát. Az első részben az időbeliség kap — Adyra is emlékeztető módon — hangsúlyt: a külső idővégtelent teszi benne belsővé a költő ugyanúgy, mint ahogy a második részben a külső térvégtelent teszi belsővé: a teljességet igyekszik megfogni: az örökkévalót az egyszeriben, a határtalant a megélhető részben. Ezt az igényt erősíti az infinitivusok gyakorisága és totalizáló szerepe, ezzel magyarázható, hogy személyesség és egyetemesség találkoznak akkor, amikor a magány és a szociális érzés között vívódó költő e versében harmóniára lel a hexameterhez évszázadokon keresztül hozzátapadt ünnepélyességben, pátoszban, fenségességben, nyugalomban, humánumban. Ezek mintegy másodlagos tartalomként erősítik a textust, s annak tömörségét, drámaiságát, s a mégis érzékelhető egységes megformáltságát. A *Harsány kiáltások tavaszi reggel* — jóllehet, a szakirodalom elhanyagolta — a „nagy" versekhez hasonló jelentős számadás-, összegzésvers.

Logikusan illeszkedik e versekhez, mégis különös helyet foglal el közöttük József Attila korai műve, a már címében is szinte a teljes életművet ma már akaratlanul is felidéző *Ülni, állni, ölni, halni:*

Ezt a széket odább tolni,
ronccat elé leguggolni,
óvatosan hegyre mászni,
zsákomat a völgybe rázni,
szén pókomnak méhet adni,
oregasszonyt cirógatni,
jólzű bablevest enni,
sár van, lábujjhegyen menni,
kalapom a sírre tenni,
a tavat csak megkerülni,
fenekén ruhástul ülni,
csengő habok közt pirulni,
napraforgók közt virulni —
vagy csak szépet sóhajtani,
csak egy legyet elhajtani,
poros könyvem letörülni, —
tükröm közepébe köpni,
elleneimmel békülni,
hosszú késsel mind megölni,
vizsgálni, a vér hogy csordul,
nézni, hogy egy kislány fordul
vagy csak így megülni veszteg —
fölgyújtani Budapestet,
morzsámra madarat várni,
rossz kenyerem földhöz vágni,
jó szeretőm megrikatni,
kicsi húgát ölbekapni
s ha világ a számadásom,
úgy itt hagyni, sose lásson —

O köttető, oldoztató,
most e verset megírató,
nevettető, zokogtató,
életem, te választató.

A feltehetően a hatvani kastélyban írt, a közvetlen megelőző — Bécsben megélt — élmények sokaságát látszólagos összevisszaságban sorjázó vers a Dio-

genésben jelent meg 1926. aug. 7-én. Kavargó képáradat, amely „korlátlan, megszokott határokat elmosó világot idéz fel",[9] ugyanakkor emlékeztet a szegedi költőre is, a *Tiszta szívvel* népballadás „harmóniájára" és anarchikus tagadására. Ez utóbbi erősödik föl az infinitivusokban, amelyek önkéntelen, apró, jelentéktelen lélektani mozzanatokat és megdöbbentő elhatározásokat közvetítenek tudatosított egymásmellettiségükben. Ezek a „normális" és „abnormális", „lényeges" és „lényegtelen" tettek — Széles Klára szerint — elsősorban alapvetően különböző etikai magatartásokat tükröznek, fölidézik az anarchiát, a dolgok rendjének teljes kétségbe vonását. Mint Széles Klára rámutatott, már a makói gimnazista József Attila is élt — tegyem hozzá: akkor még egészen direkten is Adyra utaló módon — az infinitivus magatartásformát meghatározó funkciójával. A szabályos szonettforma azonban már itt is, az *Ének magamhoz* soraiban is lázongó, kétségbeesett indulatok vergődését hordozza:

Szeretni kell a csalfa köd-eget,
Szeretni kell száz csillag enyhe képét,
fölnézvén a szív könnyebben feled
és föltalálja tán az örök békét.

Csókolni kell az élet-mart sebet,
csudálni kell a lányszem tiszta képét,
dalolni kell a bánatok felett
s nem kérdni, hogy vén Földünk meddig ég még.

Tisztelni kell az öregek kezét,
simogatni az ifjúság fejét
és bátor hittel élni, ölni, csalni.

Halotti torban folyjon drága bor,
nem szabad sírni soha, semmikor,
s ha halni kell, hát vígan menjünk halni,...

Az itteni „hamis virtussal" szemben azonban az *Ülni, állni, ölni, halni* költői képzetsora bonyolultabb egészet alkot: a látszólag szabadon áradó, valójában sajátosan fegyelmezett 29 infinitivusos sorral szemben áll, azokat egyúttal összegzi is az utolsó négy sor alkotta zárórész, ebben az antinómiás szerkesztésmódban az igenevek személytelensége váltakozik a szubjektív utalásokkal, a rejtett egyéni érdekeltséggel úgy, hogy végső soron mind a grammatikai szerkezetek, mind a versforma azt hangsúlyozzák, amit a vers poénja — mert ismét poénversről van szó! — is kimond: választani kell! S ez a választás-kényszer adja a vers igazi drámai feszültségét, a megformálódott „szélsőségek is a választást hordozzák, a hányódást érzelmek és érzéketlenségek között".[10] Széles Klára elemzésének befejezésében úgy szól a versről, mintha az egyben kitűnő illusztráció lenne Thomas Mann általános érvényű, burkolt műhely-vallomására, amely így hangzik: „...a káoszból, amely a teljesség, napfényre hozná azt, ami képes és megérett rá, hogy formát öltsön. ... Elhatárolni, kikapcsolni, alakítani, elkészülni!"

A néhány költő között, kik vállalt-vállalható utódai voltak József Attilának, Szilágyi Domokost és Pilinszky Jánost tartom elsősorban számon, Pilinszky több ponton is találkozik József Attilával, és nem csak a modern európai lírával rokon rendkívül fegyelmezett intellektuális költői magatartásban, a hasonló fogalomalkotásban, de úgy látszik, abban is, hogy Pilinszky is rálel az

infinitivusra, mégpedig úgy, hogy verse elődeinek minden drámáját, keserűségét, oldó-oldoztató imperativusát, egyetemességigényét, teljességre törekvését, de relativizmusát is magába olvasztja a művészet: elhagyás elvét kegyetlen lírai sűrítettséggel érvényesítve. Az *Infinitivus* a „Végkifejlet" című kötetben (1974) látott napvilágot, akkor, amikor azt írta a költő: „Tudom, hogy nincs tökéletesség a földön. És elfogadni bizonyos értelemben a tökéletlent, ami mindennek ellenére a tökéletesség felé visz, azért — ez a maximum." Mintha ezt példázná maga a vers is:

Még ki lehet nyitni,
És be lehet zárni.
Még föl lehet kötni,
És le lehet vágni.
Még meg lehet szülni,
És el lehet ásni.

A gyökversekre, a négysorosokra emlékeztető, látszólagos töredékessége ellenére a teljességet magába ölelő versről idézzük egyik autentikus értelmezőjét, Kuklay Antalt, aki a vershez illő lakonikus rövidséggel így fogalmaz: „Az ember: lehetőség. Zárt ajtó: kezünkben a kulcsa. És tárt kapu, ha bezárul, kinyithatatlan. Siralomházban ülő elítélt. És megmenthető öngyilkos. Világra hozható magzat. És elásható újszülött. Határozatlan ige: az infinitívusz."[11]

Ha Ady infinitivusos versei a dekadencia és teljesség, az „oktalan szomorúság" megformálásai, Juhász Gyuláé a szürkeségtől való félelemé, Kosztolányié a pillanatnyiság és örökkévalóság dichotómiája, ugyanakkor a teljesség igénye, József Attiláé az anarchia és személyesség imperativusa, Pilinszkyé a lét paradoxitásának megnyilvánulása, akkor Nagy Gáspár idemutató versei új, a történelmi paradoxiák szükségszerűségét mondják, s velük lassan kialakulni látszik az igenévi szerkezet immáron poétikai funkciójának megfogalmazási lehetősége is. Az *Infinitivusok lányom olvasókönyvéből* megértéséhez azonban nem elegendő a fenti felsorolás, a hiányzó pillér azonban föllelhető az ajánlásban, mely szerint a vers Domonkos Istvánnak szól Újvidékre. Az ajánlás minden szempontból logikus, ugyanis maga a vers Domonkos *Kormányeltörésben* című versére alludál, amely maga is infinitivusos szerkezetekre épül. A cím — *Kormányeltörésben* — egy Balassi-versből származik, s négy sora szerepel is mottóként a mű felett:

Elmém csak téveleg széllel kétségben,
Mint vasmacska nélkül gálya az tengerben,
Kormányeltörésben,
Nincsen reménsége senki szerelmében.

A Balassi megfogalmazta általános emberi léthelyzetet köti a vers négy — a Közgazdasági kislexikonból vett — antipoétikus idézete egy konkrét, immigrációs állapothoz. A negyedik idézet így hangzik: „NÉPESSÉG IMMIGRÁCIÓJA — egyes országok állampolgárainak bevándorlása egy másik országba, állandó vagy időleges letelepedés céljából." E vers — látszólag — egy vajdasági magyar verses levele, aki vendégmunkásként dolgozik valahol a gazdag Európában, s közben szinte elfelejti nyelvét, mely szinte csak a főnévi igenév ragozatlan személytelenségében emlékeztet arra, hogy szerzője magyar. Görömbei András legalábbis így értelmezi a művet, mint írja: „Önelemzés, önmeghatározás. A személyiség identitásának, önazonosságának kutatása, teljes

számvetése. Innen az önmeghatározás állandó gesztusa, a minden nagyobb egység elején visszatérő »én lenni«, illetve a versben több mint ötvenszer ismétlődő »én ... én«."[12] Felhívja a figyelmet Görömbei András a nyelv, ezen belül a főnévi igenév jellegzetes funkcióira is: „A családjától, nemzetétől, a világtól és önmagától is elidegenedett, értelmes és megtartó emberi viszonyaiból kiesett személyiség maximálisan koncentrált — mert versbeli önkifejezés, vallomás szándékával készült monológja, létösszegző számvetése. A nyelv a világnak, a világ rendjének, az emberi viszonyoknak a tükrözése, kifejezése. A *Kormányeltörésben* lírai személyisége számára azonban sem a világ rendje, sem az emberi viszonyok nem adottak már, tudata csupán törmeléke, roncsa a teljes emberi személyiség tudatának, ezért a nyelve sem lehet más, mint roncsnyelv, törmeléknyelv." Görömbei Andrást igazolja, hogy éppen az összefüggések hiányoznak a szövegből, hogy az infinitivusnak nem totalizáló, hanem ellenkezőleg, hiánysúlyozó funkciója van. Ennek bizonyságaként az egyedi és jelentős poémából csak rövid részt hadd idézzünk:

én lenni
élni külföldi élet
pénz nyelv zászló
himnusz bélyeg
elnökök vezérek
elökotorni megfelelő
ott ahova érek
pszichiáter mondani
relex relex magyar
nem gondolni mi lesz
nem gondolni mi volt
menni alpok menni tirol
menni copacabana hawai
menni estélyek bálok
new guineában még élni kannibálok
menni brazília menni szahara
moszkva ankara
menni utcákon vinni plakát

lenni izgalmas felvonulás
provokálni járókelő rendőr
lobogtatni piros kendő
lenni kommunista
szó ígérni jó szórakozás
tortúra-vita
lenni régimódi proletár
folt rakni maxi-kabát
hús nélkül enni főzelék
moziba nyilvános helyen
turkálni titokban
meleg selyem mikor senki nem néz oda
dugni csokoládé pofa

Én menni plakáttal hátamon
élet gumibottal jönni
vágni engem nyakon

A poéma befejezése azonban azt mondatja velünk, hogy nem „csak" egy immigrációs létállapot rögzítéséről van szó, hanem arról: nem kell évekig külföldön dolgoznunk, élnünk, hogy elfelejtsük a nyelvet, az egyetlent, mely bizton összeköt bennünket, elég ehhez az anyaországtól elszakadtan élni, de, Uram bocsá', az utolsó sorok utalásai még azt is „megengedik", hogy ez az életforma itthon is érvényes, sajnos, nem megkerülhető:

én lenni
elnökök vezérek
én menni külföld
mit munkaengedély
kofferban szalonna
két kiló kenyér
én lenni kormányeltörésben
ez nem lenni vers
én imitálni vers
vers lenni tócsa
beleülni lenni szivacs
tönkretenni új ruha
tócsában találni

sok kövér kukac
proletáriátusnak
proletáriátus jövőbe vetni horgát
fogni fürdőszoba
vers lenni kérdezni:
bírni el pici egér
hátán egész ház
ha bebújni lyuk?
én két gyerek
én motorfűrész
erdő vágni fa
én gomba
én madár

én különféle vad
különféle tárgy
név nem tudni
délután sötét fáradt
este kemény szivornya

asszony lepedő ágy
clitoris
rátenni ujj
nem gondolni kollektív
nem gondolni privát

(Djuhpult, 1971)

A poéma 1971-ben jelent meg, az *Áthúzott versek* című kötet záródarabjaként, s abban egyértelműen igazat adhatunk Görömbei Andrásnak, hogy nem más, mint a jelzett lélekállapotnak a belülről való tagadása. Ezt a belülről való tagadást s az életforma sajnálatosan jellegzetes tágabb régiókra vonatkozását fogalmazza meg Nagy Gáspár is a *Földi pörök* kötetének már hivatkozott *Infinitivusok lányom olvasókönyvéből* című versében:

Botot	*faragni*	*mire*	*figyelni*
Nyelvet	*kitűzni*	*lassan*	*haladni*
veszteg	*maradni*	*cipőt*	*levenni*
ellent	*kiűzni*	*zsákban*	*szaladni*
vízből	*borozni*	*lehet*	*nevetni*
jövőt	*tanulni*	*sirva*	*fakadni*
hazát	*orozni*	*kezet*	*emelni*
mindig	*lapulni*	*mindent*	*tagadni*
anyánk	*pofozni*	*zászlót*	*fakulni*
engem	*lövetni*	*nyelvem*	*harapni*
melót	*fokozni*	*cipőt*	*kifűzni*
pártot	*követni*	*tisztán*	*hadarni*
tessék	*figyelni*	*vakon*	*betűzni*

Elképesztő iróniát sugallnak (különösen) az utolsó sorok, melyek szerint valóban nincs különbség a költő és a kisemmizett proletár között a kontinensnek e nem kis részén. Hogy Domonkos István gondolkodása hosszan foglalkoztathatta Nagy Gáspárt, arra bizonyíték a jóval későbbi *Alvászavar — Frontidő,* melyben a mindenkori költő bűneit rója fel az időnek, utalva arra a kötetre, melyben a *Kormányeltörésben* megjelent, s utalva arra is, hogy a szerző — lírai hőséhez hasonlóan — 1978-ban Svédországba távozott: „*Áthúzott versek* — írta D. I. / amatőr gitár- és teniszművész / tőlünk Délre Newvidéken / és elhúzott Északra — kész / lehetne itt a vers / nem kellene pont most s éppen / itt folytatni".

Az infinitivus ilyen totalizáló személytelenségével, ugyanakkor felszólító erejével él Nagy Gáspár a kötetben csak most megjelen(hetet)t: *Öröknyár elmúltam 9 éves* (eredetileg: Új Forrás 1984. okt.) és *A fiú naplójából* (Eredetileg: Tiszatáj, 1986. 6.) című műveiben. Azokról a versekről van tehát szó, amelyek mintegy intézményesültek, s amelyek miatt a költő írószövetségi funkciójától, a közlő folyóiratok szerkesztői pedig a szerkesztőségtől kényszerültek megválni. Az intézményesülés e formája nem immanens irodalmi, hanem politikatörténeti kérdés és jelenség, a versek maguk azonban egy immanens folyamat részei, amelyben az infinitivusok különleges helyzetbe kerülnek, hiszen a főnévi igenévi képző — nagybetűvel szedve — egyúttal szimbolikussá növekedik: Nagy Imrét, az 1956-i mártírokat, a temetetlen holtakat egyaránt megidézve:

a sír
NIncs sehol
a sír *a gyilkosok*
a test *se ITT*
NIncs sehol
a test *se OTT*
a csont *a gyilkosok*
NIncs sehol
a csont
(p. s.)

egyszer majd el kell temetNI
és nekünk nem szabad feledNI
a gyilkosokat néven nevezNI!

E versek egyrészt a létérzékelés végletessé válását súlyozók, másrészt pedig azok közé sorolódnak, melyek a világ hamleti „kizökkentségét" adják hírül, ahogy Nagy Gáspár írja: „És hümmögünk: / ez volt a föld / ez volt a kor / ahol és amikor / élnünk adatott / kifosztva bénán". *(Ez volt a kor...)*[13] E versek visszanyúlnak az Ady megfogalmazta „Minden Egész eltörött" *(Kocsi-út az éjszakában)* életérzéséig, s átívelik századunkat, hiszen a jellegzetesen huszadik századi modern sűrítettséggel kell szólnia a költőnek, ha a világ fragmentumokra szakadtságát, töredékességét kényszerül versbe vinni, ha a teljesség hiányát, József Attila szavával a „világhiányt", Pilinszky szavával a „világvesztést" kell megélnie. Ezt teszi Nagy Gáspár is, nála is „ronccsá teljesül az ember", legrelevánsabban *Hétparancsolat*ában:

írni
a szó egyetemes súlytalansági állapotában
inni
márványnyá fagyott borokból is
hinni
a mérleg kristály-krisztusában
szeretni
áthajolva a Poprád karcsú hídján
repülni
mozdulatlan szárnyakkal anyánk elé
halni
redukált időben fölszabadítva a lelket
élni
átzubogni az összes szennycsatorna
cserepes torkán

Igen, a humanista egyetemességelv hiányában élő huszadik századi ember s költő számára nincsenek megfogható-tapasztalható bizonyosságok, ezért kényszerül arra, hogy a költői szó megtartó, hitet adó erejéhez forduljon, de szembetalálja magát a kegyetlen paradoxiával, a kérdéssel: képesek-e a szavak egyáltalán kifejezni bennünket? Susan Sontag — *A pusztulás képei* — szerint ez szinte lehetetlen, Bálint György *A szavak felkelése* című, 1938-ban írt gyönyörű esszéjében ezért lehetünk tanúi a szavak „rabszolgalázadásának", s ezért mondatja ki a század Nagy Lászlóval: „A szó meggyalázása nem új leletmény, de látványosabb és fájóbb, mint valaha." Szeretném mindezek után remélni,

hogy az infinitivus a magyar versben nem az immigrációhoz, nem az identitásvesztéshez, az elidegenedéshez fog kötődni, hanem a teljességigény megfogalmazásának eszköze, a teljessé-eggyé formálódásunk imperativusa lesz, mert igaza van a költőnek:

kell valami szabadítót mondani
a kapuk alatt
mielőtt tompán becsukódnak

(Nagy Gáspár: Szabadítót mondani)[16]

JEGYZETEK

1. Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, 1974. 32—3.
2. Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. Akadémiai, 1959, 1989.
3. Szathmáry István: A magyar stilisztika útja. Gondolat, 1961. 454.
4. Uo.
5. Schöpflin Aladár: Ady Endre. Nyugat-kiadás, 1934. 158.
6. Komlós Aladár: Ady Endre: Sírni, sírni, sírni. In. Miért szép? Gondolat, 1966. 32—4.
7. Király István: Ady Endre. Magvető, 1970. I. 484—5.
8. Vö.: Juhász Gyula Összes Művei. S. a. r. Ilia Mihály, Péter László. Akadémiai, 1963. I. 506; Indig Ottó: Juhász Gyula Nagyváradon. Kriterion, 1978. 157.
9. Széles Klára: József Attila: Ülni, állni, ölni, halni. Literatúra, 1974. 4. 138.
10. I. m. 142.
11. Kuklay Antal: A kráter peremén. Gondolatok és szemelvények Pilinszky János verseihez.
12. Görömbei András: Napjaink nemzetiségi magyar irodalmai. Országos Pedagógiai Intézet, 1984. 79—80.
13. Részletesebben: Szigeti Lajos Sándor: A szó tett. Nagy Gáspár: Múlik a jövőnk. Műhely, 1991. 2. 57—61.
14. E tanulmány előadásformában elhangzott a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson Szegeden, 1991. augusztus 15-én.

Két sarkpont között

Marsall László: Holdraforgó

Első kötete, a *Vízjelek* megjelenésekor Marsall László harminchét éves volt; válogatott verseskönyve, a *Holdraforgó* napvilágot, vagy talán már holdvilágot láttakor közelebb van a hatvanhoz, mint az ötvenhez. Mintegy húszesztendős késlekedéssel kapta meg azt a költői nyilvánosságot, melyet pályatársainak nagyobb — de korántsem különb — része megkapott. (Köteteinek száma is szerény, noha termékeny lírikusnak mondható: ez a hatodik verskötete.)

Mindezeket annak ellenére mondhatom, hogy legérdekesebb költőink egyike ő. Köztudomású, hogy a hazai irodalompolitika nem, vagy alig engedte szóhoz jutni a költői avantgárd képviselőit, és ugyancsak ismert tény, hogy az avantgárd, Kassáktól és néhány magányos kezdeményezőtől, Tamkó Sirató Károlytól, Palasovszky Ödöntől vagy a mindent kipróbáló Weöres Sándortól eltekintve, nálunk a politikától függetlenül sem igen tudott kibontakozni, egészen a hetvenes és nyolcvanas évek fordulójáig. Mégis akadtak a hatvanas évek fiatal költői között, akik mindenféle bátorítás nélkül, a kellő világirodalmi tájékozódás lehetőségei híján, magukra hagyatva is vállalták ezt az utat, az útkeresés útját. A rideg, gyakran ellenséges fogadtatás és elutasíttatás ellenére csinos névsort írhatnék ide, kiegészítve a hetvenes években hozzájuk csatlakozókkal. A lírikusként induló Hernádi Gyulával kezdődhetne a névsor, az emigránsokkal folytatódna, s az idősebb korosztályokból is jó néhányan idekívánkoznának, akik az izmusok vonzáskörébe kerültek. A hatvanas és hetvenes évek fordulóján azonban, úgy érzem, különösen négy költő tűnt fel újonnan radikális modernségével: Tandori Dezső, Marsall László, Dobai Péter és Oravecz Imre. Modernek voltak mások is, a költészetét újraértelmező és áthangszerelő Csoóri Sándor és Orbán Ottó csakúgy, mint a Párizsból hazatért, s a szürrealista csapongást aforisztikus személyességre váltó Parancs János, vagy a politikát legmerészebben vállaló Petri György — de az avantgárdot mint magatartást, mint stílust mintha ők négyen választották volna egyértelműen, „ab ovo". Nekünk, pályakezdő kortársaiknak, legalábbis így tetszett.

Alighanem Marsall volt köztük is a legmerészebb. Nemcsak azért, mert ő is okot adott a kirekesztetésre, s önként maradt kívül az irodalmi élet lármás vitáin, álvitáin, a „népi-urbánus" kardcsörtetésen, a szerkesztőségi szobákon, főhatósági várószobákon és különféle díjakon. Ez néhány társáról is elmondható. De költői radikalizmusában van valami egyedülálló, a többiekénél is „rendhagyóbb", ha ezt a melléknevet fokozhatjuk.

Költészetének látható kezdeteitől a *szürrealizmus* és a *konstruktivizmus* kettős centruma körül meghúzott ellipszis területén látom. Ez látszólag nem jelent sokat, hiszen mindkét stílusirányzat a húszas évek első felének izmusaihoz tartozik. Mégis, egymással a lehető legélesebb ellentétben álló két irányzatról van szó, mely Marsall verseiben óriási feszültségtől vibrálva alkot egységet. A szürrealizmus lényege a tudati gátlás és kontroll alól felszabadított lelki működés szabad képzettársításainak folyamata, a konstruktivizmusé pedig a matematikai és mértani egzaktságigény

tudományossággal vetekedő megtervezettsége és precizitása. Vagyis afféle fából vaskarika az együttesük, aminek előállítására csak a művészet, a költészet képes, úgyvalahogy, ahogy azt Kassák *Számozott verseiben*, vagy a külső formára tekintve korántsem avantgárd József Attila-versek némelyikében, például az *Eszmélet*ben láttuk.

Ezen belül még sok-sok stiláris rétege, színe, heve, aromája van verseinek. A szürrealizmus is, a matematikai gondolkodásmód is érvényes kategóriaként alkalmazható költészetére — gondoljunk most csak arra, hogy Marsall igen tehetséges festő volt ifjúkorában (szekrényajtóra festett mesemozdonya a hazai szürrealista festészet értékei között tartható számon), és ezzel egyidejűleg matematikát hallgatott az egyetemen (költeményei mindmáig aritmetikai szakkifejezéseket, algebrai egyenlőségeket, halmazokat, arányosságokat és egyéb számtani képzeteket mutatnak fel). Bármily ígéretesen indult mindkét stúdiumában vagy stádiumában, később a festői és matematikusi érzékét egyaránt a lírában kamatoztatta: képzelőerejét, képszerű látásmódját költői képekben, mennyiségtani logikáját és geometrikus absztraháló képességét a verskompozíciókban üzemeltette.

Ezzel a két, mégoly fontos kategóriával — szürrealizmussal és konstruktivizmussal — mégsem mondhatunk semmit szerelmi költészetéről, mely bővelkedik a feltárt lelki tartalmak újszerűségében és a kifejezőeszközök rafinériáiban, s mit sem ragadhatunk meg az egyéb emberi viszonyokból, melyek ennek a poézisnak jelleget adnak. Ilyen például a részvét, amit sokan valamiféle lelki jótékonykodásnak vélnek, pedig sokkal többet ért rajta Marsall — azonosulást, az Én kitágítását a Te, az Ő és ezek többes száma irányában, vagyis önmeghaladást. Vagy ilyen a gyász, amelyre kortársi költészetünknek általában vannak szavai, de a kortársak vajmi ritkán tudják olyan egységbe foglalni a megrendültséget a Mindenségben való feloldódás vigaszával, mint ő, aki mintha tökéletesen megszabadult volna a szeretetteli életféltés legsúlyosabb nehezékétől, a félelemtől. Nem beszéltünk továbbá nyelvi fantáziájáról, a lettrista irányzathoz közelítő játékosságáról, az akusztikai kifejezés kísérleteiről, melyek hangjátékaiban is lényegesek. Pedig mindezekről beszélni kell, akárcsak változatos csillámlású humoráról, kedélybeli gazdagságáról, különös-különöcös bölcseletéről, az irodalmi hagyománykincshez való viszonyáról, és nem utolsósorban realisztikus megjelenítő erejéről, mely az állítólagos — egyoldalúan felfogott — szürrealista megbízhatatlan csapongásait, álmait és látomásait plasztikus és hiteles tárgyi elemekkel ellensúlyozza. És beszélni kell még a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évek politikai-közéleti viszonyaira ráolvasott költői véleményéről is, amit akkor sem rejtett véka alá, ha sosem tartott igényt a „politikai költő" vagy az „ellenzéki lírikus" címkéjére, csupán a szabad művész eszményképe lebegett a szeme előtt.

Első kötetéről, a *Vízjelek*ről nem tudhatjuk, milyen kényszerű válogatás-rostálás eredménye, hány és hány, milyen és milyen verseket kellett belőle kihagyni. Csak azt látjuk, hogy tökéletesen érett, zsengéktől megszabadított, kötetként is megtervezett, egységesen fölépített könyv, akárcsak Tandorié, a *Töredék Hamletnek*, vagy Oraveczé, a *Héj*. Akár a gyerekkor emlékképeit vizionálja, mintegy visszaálmodva akkori álmait *(Kirekesztett gyerek, Első szerelem, Csengettyű)*, akár kíváncsi gyerek vagy kamasz könyörtelenségével — és talán Reverdy nyomán — vetkőzteti le vázukig, csontvázukig a dolgokat és embereket *(Dal-gerinc, Sztriptíz)*, akár a hiány és üresség „ontológiáját" vetíti ki képeibe („Vak tükörbe rakja petéit az unalom" — írja a *Távozó*ban), akár az élet és a költészet nagy kalandjaihoz keresi példaképeit („egyszál maga nélkül / és egyre magasabban" — mondja a *Kőrösi Csoma Sándor*ban), — az új szemléletet, a dolgok magvába hatoló látásmódot, a közhelyektől és előítéletektől megszabadított irodalom eszményét keresi, bizonyos költői hazárdjátéktól sem riadva vissza.

Mint később még annyiszor, a szerelmi líra is alkalom neki arra, hogy egy léthelyzetből és látványból, illetve a látvány abszurd meghosszabbításából értsen meg ismeretelméleti, relativitási törvényeket. De nem szakad el végleg az alaphelyzettől, humánus tartalmát nem veszíti el. A másik szemében tükröződő arc parányi szemé-

ből visszasugárzó, gombostűhegynyi szemben föltételezett, még apróbb tükörkép vezeti el az enyészet, a semmi, a nemlét képzetéhez *(Szemed csapdája)*. A vers mégis szerelmi vallomás, belefelejtkezés a másik félbe, azzal a csekélységgel megtoldva, hogy mint a kíváncsi művészemberek általában, ő is megtart egy objektív rálátást önmagára és kettejük tulajdon szerelmi együttesére.

Kiemelkedik a korai művek sorából a *Bolyai koponyája* című kompozíció. Az euklideszi tér Bolyai-féle „felrobbantásához" hasonló változást és áttörést vár a költészettől; avantgárd külsőségek nélkül is, főként a szemlélet korszerűségétől várja a nagy megújulást, ami az ember megújulásával egyenlő az ő értelmezésében: „...cézanne-i csendélet. Rálátás negyvenöt fokos szögben, a tér belei / kitárva. De mi a nagy filmet várjuk. Mert ez robban fel a vásznon: / az euklideszi tér, asztalunk meghitt rendje. [...] S mindeneket el kell temetnünk, akik csak önmagukkal / párhuzamosak." Hasonló aforizmával zárul a *Sóhaj* is, a konzervatívok bírálata: „nem ember aki nem akarja szétrobbantani önmagát." Ezek az ő korai találkozásai a proklamációkat közzétevő avantgárd szellemével — és a hivatalos irodalompolitika közegében ez valóban avantgárd merészség, sőt, kihívás és dacolás. Lázadása szinte szükségképpen vonja a mindenre elszánt Dosztojevszkij-hőshöz *(Raszkolnyikovi könyörgés)* — de nemcsak a szó társadalmi értelmében lázad, hanem önnön nyűgei alól is fel akarja szabadítani a személyiséget. Letépni az Én burkát, szétszedni és elvetni zárait, falait, lebontani az emberektől elválasztó láthatatlan drótsövényt — ez a szándék munkál egyre erősebben egymást folytató verseiben. A kitörés kétirányú: ki- és befelé egyaránt keresi az utat. „...belső végtelenségünkbe kitörve (körbe-körbe) röpülni röpülni röpülni" — írja *Az állatöv artistájában*. Nemcsak a szubjektumban, hanem a rajta kívüli dolgokban is ezt az új dimenzióba hatoló mozdulatot szemléli vagy szeretné előidézni: „krumplicsírában / a tenger mikro-hullámverése" *(A csönd mélységei)* — az ilyen és effajta képei már egy Kassák utáni modernségre utalnak hazai viszonylatban, melyre alig egy-két költő-előde adhatott példát (mindenekelőtt Weöres Sándor).

Az olvasó párizsi sugárutakat, meghitt kávéházi zugokat és avantgárd tárlattermeket képzelne a költő mögé. Valójában vagonkirakodó rámpák, pályaudvari restik, sportpályák, pályaszélre sodródott pályatársakkal zsúfolt presszók, a Belvárosi kávéház asztalai, vagyis az ötvenes-hatvanas évek nyomorúságos Budapestje alkotja hátterét Marsall költői világának. Meg az a néhány francia költői antológia vagy műfordításkötet, amelyből megismerkedhetett a modern világirodalom kitűnőségeivel.

De nemcsak a modern franciák, angolok lelkesítik. A szómágia lehetőségei a múltban is megragadják. Második és további köteteiben archaikus stílusutánzatokban is ki tudja fejezni korszerű mondandóját. Gyakran közéleti-politikai véleményt mond régies formákban *(Bots Gábor persecutor jelentése; Részlet Casanova apokrif naplójából, Parafrázisok Ámos próféta könyvére, Ballada a bolygómérnökről, Szókevénynek és rosszfélének)*, és önnön költő-praeegzisztenciájának tekinti elődeit *(Zsoltár* 1—2., *Heon derűre, Fényképed szemközt a bíró)*, vagy az objektív líra mozdulatával nyúl a régiséghez, a másban keresvén s találván meg önmagát *(Régi ének Árpádházi László királyhoz; Kelemen mester hold-hete)*. Arról győz meg, hogy az eredendően nyugat-európai eredetű avantgárd is megtalálja közegét a hazai hagyományban. Ha az eklektikusság szokatlan „vadházasságában" is, kitűnően összefér a két, sokak által összebékíthetetlennek vélt minőség.

Otthon lenni a múltban, a jövőben, a távolban, a parányiban és a végtelenben, a másik emberben, a szerelmi társban, az idegenben éppúgy, mint a nem létező, csupán elképzelt személyekben, valamint a halottaiban — ez az ő nagy költői kalandja. Személyességét mindig megtartja széles gesztusai, kedélyhullámzása és játékkedve által, s nem a személytelenségre, hanem a személyesség határtalan megnövelésére törekszik, amikor az Én-től messzire rugaszkodik. Mintha élvezetét lelné stílusában, hatalmas nyelvi fantáziájában, a különféle korstílusok játékos összevegyítésében és a saját képére alakításában. Sosem tudhatjuk biztosan, boldogan ír-e a költő, de ő azok egyike, akikről így vélekedünk: örömét leli az írásban, melynek

ritkamód nem annyira sikerére, mint inkább önszuggesztiós mágikus hatására törekszik. Elmondható ez a szerelem „stratégiájáról" írt versekről éppúgy, mint a gyász énekeiről, melyekben felidézi azokat a gonosz alvilági szellemeket, amelyek fiát elragadták, hogy szavakban leszámolhasson velük. Talán a pithagoreus filozófia volt ebben hasonló: mágiának fogta fel a logikát, számmisztikának és varázslatnak.

Marsall mintha egy matematikai vagy fizikai tételt fogalmazna meg a régiek módján ebben a szerelmes versében: „Minden szeretkezés csípőmozgása / két testet ha összecsavarna: / lábammal egybeírt lábadú egyetlen, / a legszebb álkulcs benyitni oda, / ahol az S meg a Z betűk egymaguk / szélben független örökkévalóság." *(Álkulcs)*. Tudományosságot imitál nagyszerű prózaverseinek egyikében, a *Beszámoló a röplabda leütésének pillanatáról* címűben. A sorsdöntő, de sziszüphoszi következetességgel állandóan megismétlődő sportolói rutinmozdulat fiziológiai, lélektani és ugyanakkor fizikai szételemzése ez. Itt konstruktivista jellege mutatkozik meg tisztán, habár valami szürrealizmus is van abban, ahogy a másodperc töredékidejét kimerevíti, s a felugró röplabdázót megállítja a levegőben, hogy szinte végiggondolhassa nemcsak saját életét, a győzelem vagy a vereség esélyét, hanem hazája történelmi kielégületlenségét és elégtételvágyát is. Itt jegyzem meg, hogy bár Marsall költészete mentes az ideológiától, és aligha sajátíthatják ki a nemzeti fanatikusok és elfogultak, hazafias érzései mélyről és váratlan helyzetekben törnek föl verseiben, hogy találkozzanak az európai kultúra nemzetközi értékeivel, s azokkal kölcsönösen erősítsék egymást.

Szerkesztési módja a szimmetria, a szabályosság, és egyáltalán a mennyiségtanimértani rend érzetét kelti, de hiába mondja József Attila, hogy „A vers: logika: de nem tudomány" — az ő verslogikája sokszor az arányosságok és ismétlődések rendjének ellenére is a gondolkodás bak- és lóugrásainak szeszélyei, az abszurd és a nonszensz törvényei szerint épül, ha ugyan még logikának mondható; nemhiába írta nemrég racionálisabb észjárású költőtársa, Petri György egyik versében, hogy „a líra minden, csak nem logika" — ez is éppen olyan igaz, mint az ellenkezője.

Csupán annyi biztos abban az elképesztő ismeretelméleti kettősségben, amelyet Marsall tár elibénk, hogy a líra egyszerre lehet mérnökien pontos és teljességgel irracionális — igen, ez a líra ösztönösség és megtervezettség, tiszta szív és tiszta ész dolga. *(Orpheusz Kiadó, 1991.)*

ALFÖLDY JENŐ

Szilágyi Domokos: Élnem adjatok

Két évvel Szilágyi Domokos halála után, 1978-ban, a Kriterion Könyvkiadónál megjelent *Kényszerleszállás* összesíti a költő életében kötetekben megjelent verseit, sőt az utolsó ciklusban kiadatlan, vagy csak lapokban publikált költeményeket is olvashatunk. Versek mellett prózai alkotásokkal bővíti e kis töredéket *A költő életei* (Kriterion, 1986), mely leveleket, kortársi vallomásokat is tartalmaz. Már a *Kényszerleszállás* kiadói megjegyzésében találunk — a 86-os könyv fülszövegében szintén hangsúlyozott — utalást: „Fele, sőt harmada sem kerül itt az olvasó elé a megtalált »posztumuszoknak« — *megfelelő bibliográfiai utalásokkal, jegyzetekkel majd a következő Szilágyi-kötetre marad, a Romániai Magyar Írók sorozatában*" (kiemelés tőlem).

Nos, megjelent 1978-tól számítva a harmadik, *Élnem adjatok* című gyűjteményes Szilágyi—Kriterion kötet, azonban nehéz kitalálni azokat a kritériumokat, melyek figyelembevételével összeállt a közlendő anyag. Műfajilag valóban változatos.

Versek, paródiák, tréfás rögtönzések, gyermekversek, karcolatok, novellák, kismonográfia a kötet ciklusait kialakító szempontok. Időrend szerint 1956—1976 között született írásokat ölel fel.

Az első három rész: *Zúzmarás tavasz (versek, 1956—1966), Amennyit parlag hevertem (versek, 1967—1976), Bájoló (paródiák, tréfás rögtönzések)* több mint fele a költő rövid élete alatt kötetben nem, de *A költő élete*iben kiadatott. Igaz, Kántor Lajos az *Élnem adjatok* utószavában megjegyzi, hogy a *Kényszerleszállás* érdemi pótlására, a pótlás megkezdésére irányul e törekvés. Ennek érdekében jelezhetünk olyan Szilágyi-verseket, melyek ebbe a gyűjteményes kiadásba sem kerültek be: az 1990/12-es Látóban Farkas Árpád tette közzé a *Karácsony*, valamint az *Érkezés* című költeményeket; az 1991/3-as Könyvvilágban Alföldy Jenő említ (sajnos, cím nélkül) egy, az Élet és Irodalomban megjelent verset; az 1978/2-es Korunk angol és román nyelvű alkotásai szintén ide sorolandók. Íme, kettő belőlük saját fordításomban:

Daniel Spingster
(Szilágyi Domokos)

THE DOOR OF NOTHING

The door of Nothing, the door of [Endless,
the door of Infinite —
it seems to be my End,
it seems to be a Whole, a Quite.
It seems to be neither me, nor you,
it doesn t seem to be like anyone,
it seems to be a match of you and me
which none of us had won.

SEMMINEK AJTAJA

Semminek ajtaja, Végtelennek ajtaja,
Határtalannak ajtaja —
az én Végzetemnek tűnik,
egy Egésznek, Teljesnek tűnik,
Hozzám, hozzád hasonlónak nem tűnik,
mint akárki, olyannak sem tűnik,
mintha egy játszma lenne, tied és [enyém,
melyben egyikünk sem nyert.

Szilágyi Domokos

CÎNTEC DE ZI ŞI NOAPTE

încă şapte ore curg
încă şapte pin-amurg
ş-încă unşpe pînă-n noapte
unşpe ore calde coapte
ş-încă-încă douăsprezece
pînă dimineaţa rece
ziua care o petrece
omul (orcum ar fi) e ce
trebuie să o întrece

NAPPALI, ÉJJELI DAL

még hét óra eltelik
még hét óra alkonyig
s még éjjelig tizenegy
meleg érett tizenegy
s tizenkét óra még
a hideg reggelért
a nap melyet ember
eltölt (bármily is légyen) az
mit meg kell haladnia

Tovább bonyolódik a kép, ha kötetbeli megjelenésük szerint csoportosítjuk az *Élnem adjatok*ban közölt gyermekverseket. Ez a *Kerítsük sorját a csodáknak (gyermekversek)* című ciklus egészében nem nevezhető „posztumusz" anyagnak, hiszen Szilágyi Domokos és Vermesy Péter *Pimpimpáré* könyvében a versek egy része megtalálható (Ifjúsági Könyvkiadó, 1976).

A *Miért* (karcolatok, novellák) rész írásai közül néhány: *Veréb, A büntetés, Az szépséges Arzéna úrhölgynek és a lovagnak keserves históriája, Arkhimédész, Kutykurutty, Liána)* megjelent Szilágyi Domokos *Történetek húsz éven felülieknek* (Ifjúsági Könyvkiadó, 1967) című kötetében, a *Veszekedési tárgyalás, Látogatás* pedig *A költő élete*iben. „Mindenesetre azt hiszem, nem érdemtelenül és nem érdektelenül kerülnek most (újra) az olvasó elé a »Történetek húsz éven felülieknek« (1967) jobb darabjai, kiegészítve később írt novellákkal" — vélekedik az utószóban az

anyagot összegyűjtő Kántor Lajos. Valóban, a prózaíró Szilágyi kerek, jól felépített történeteit, történetláncolatát (Bágyuj Elemérrel a főszerepben) fordulatos cselekményvezetés, egyénített szereplők, könnyed előadásmód jellemzi.

„Az illúziórombolás, a valóság tudatosításának szándéka vezeti Szilágyi Domokost akkor is, ha a lírán kívüli műfajokhoz fordul. Legjelentősebb teljesítménye e téren a *Kortársunk, Arany János* című kismonográfia (1969), egy XX. századi nonkonformista költő irodalomtörténeti esszébe öltöztetett ars poeticája" (Kántor—Láng). Az *Élnem adjatok* utolsó száz oldalán ez a kismonográfia található, mely először 1969-ben jelent meg az Ifjúsági Könyvkiadónál.

A ciklusokat összehasonlítva különös, hogy a költő életében meg nem jelent verses alkotásokat e könyv minél kimerítőbben szándékszik felölelni, míg a prózai írásoknál ez a szempont kevésbé érvényesül, sőt hozzávetőleges következetességről sem beszélhetünk. A teljes életmű kiadásának igénye már a hetvenes évek végén megfogalmazódott, a *Kényszerleszállás* utolsó mondata is erre vonatkozik, és zárhat itt is, hisz az *Élnem adjatok* kötettel a kérdés nem oldódott meg; „e munka befejeztével válik lehetővé az életmű filozófiai és irodalomtörténeti feldolgozása is". *(Kriterion, 1990.)*

DOMOKOS JOHANNA

„Az egek testünkbe kövült lehallgatókészüléke"

Darvasi László: Horger Antal Párisban

„Néha úgy gondolom, a költészet a világot tanulmányozza, a világ a nyelvet, a nyelv a költészetet, néha pedig így: a költészet a nyelvet tanulmányozza, a nyelv a világot, a világ a költészetet. Mindkét esetben a minket körülvevő és a bennünk létező dolgok nyilvánulnak meg, s ez a legfontosabb..." — olvashatjuk Háy Jánostól második kötetének borítóján. — „Legyen meg végre az a pillanat, amikor a költészet / helyettesíti az irodalomtörténetet?"; „Ne akarjak esztétikus lenni? Nem írni fontos." — írja Darvasi László *Horger Antal Párisban* című első verseskötetének utolsó, ars-poétikusnak/önértelmezőnek mondható szövegében. Mindkét idézetből kitetszik, hogy e mondatok leírói számára — s ez minden különbözőségük ellenére rokonítja, közös „inerciarendszerben" tárgyalhatóvá teszi őket, sőt egyszersmind jellemző nemzedékünknek (nagyjából a '60-as évek első felében születetteknek) több más tagjára is — a költészetből nem a mesterség, a tökéletesíthető technika, a polcon, illetőleg az irodalomolvasók, -történészek fejében az elődök mellé kerülés, a személyiségből pedig nem az érzelmek, a véges számú élethelyzetre, élményre adott, meglehetősen sztereotip érzelmi reakciók az igazán fontosak. Ez azonban — vigyázat! — csak a fenti megállapítás szavainak, szókapcsolatainak megszokott, manapság domináns értelmében igaz, legalábbis Darvasira, hiszen, ha vallomásának tanúsága szerint az írás aktusánál, *műveleténél* fontosabb is számára egyfajta készenlét: a késznek-levés a személyiség takarékra tételére s a „(kül)világ" megszólaltatására, a nyelvben úgyszólván készen álló, felfedezőre váró mondatok szirénhangjának követésére ezért kötetének egyik *főszereplője* igenis a Nyelv (a beszéd, a költészet), s ha érzelmeit nem rakja is ki kötetének svédasztalára, mint az érzelemhullámzásaikat, lelki időjárás-változásaikat magukból azonmód *kiíró* költők, azért nem lehet fel nem figyelni rá, hogy milyen borzasztó fontos ebben a költészetben, ebben a céltéréssel nem feltétlenül kecsegtető utazásban a szerelem. Nem az almanachlíra préselt, színe-

vesztett virága persze, sem a pótszergyanús plátói rajongás, s nem is az a — jó esetben — gazdag üledék, amely egy hosszú kapcsolatban-kötődésben a szenvedély tetőzése, paroxizmusa után „visszamarad". Darvasi mindenekelőtt az *érintés* százszor megtapasztalt, ám titokzatosságát el nem vesztő misztériumát váltja szavakra és képekre. Nem pontosan szó szerinti értelmükben véve kölcsön egy másik nemzedéktárs, Kurdy Fehér János szavait, azt mondhatjuk, hogy a könyvben „a beszámolók dzsungele veszi körül az ismétlődés fehér centrumát".

Ezért igaz — ha a biografikus, napló-, emlékiratszerű költészethez nincs is köze Darvasi László lírájának — e poézis önminősítése (hátsó borító): sok helyütt igencsak személyes ez a könyv. Nem úgy „adja ki" magát a költő, mint ha gyóntatópapjához (pszichoanalitikusához) beszélne, de a benne megindult, s újabb és újabb mondatokat követelő versfolyammal szemben nem próbál fukarkodni, szemérmeskedni, nem ment e folyam elől semmi személyeset semmiféle titkos belső szárazföldre. (Ti. semmi olyat, amire az önmaga medrét kereső-kialakító vers igényt tart.)

Bár a kötet megközelítésének egy magától a költőtől, illetőleg egy nemzedéktársától való idézet felől vágtam neki, az 1962-es születésű, folyóiratokból és antológiákból már ismerős (s a szegedi *Pompeji* című folyóirat szerkesztésében részt vevő) Darvasi László kötetének tömör és átfogó jellemzésére egy nemzedéknyivel idősebb költőnő, Tóth Erzsébet verseskönyvének (egy locativus-raggal megtoldott) címe látszik legalkalmasabbnak: *egy végtelen vers közepéből*. (Illetve, hogy a *közepéből*-e, azt nem tudni.) Darvasi László verseire nem illik rá Weöres Sándor „meghatározása", mely szerint minden jó vers élőlény, mert hisz az élőlények is rá vannak ugyan utalva egymásra, az egyedek is alkotnak magasabb szervezettségű élőközösséget, csoportokat (ha mást nem, körré záruló táplálkozási láncot), de az *egyes* élőlények határai, az egyes organizmusok zártsága, „kompaktsága", szerveik célszerűsége és nélkülözhetetlensége tagadhatatlan. Darvasi versei (beszédrészletei!) ezzel szemben inkább valamely impozánsnak gyanítható, ám rejtett hegységből vett tarka kőzetmintáknak látszanak; elrendezésük logikáját néha megsejtjük — bár ekkor se hétköznapi, ismeretközlő beszédhez igazított észjárásunkkal —, ilyenkor kiteljesedik az olvasói élmény, és örül a lelkünk, ám többnyire hiába próbálunk túlemelkedni a (dicsérendő!) részletek szuggesztióján, a kép nem áll össze, nem kerekedik ki. Másszóval Darvasi verseinek stílusára, azaz a versek copyrightjára nagy valószínűséggel rá lehet ismerni, az egyes versekre (versrészletek hovatartozására) azonban — csekély számú kivételtől eltekintve — még többszöri olvasás után sem. Az állandó, karakteres hang/stílus a kötetnek olyan egységet biztosít, amilyet az általában sok év költői termésből összeállított első kötetek közül kevés képes felmutatni („*Van* [Darvasi-féle] *beszéd!*"), de a művek egyes részletei nincsenek egymással úgy összeforr(aszt)va, hogy egymásutániságukat, épp-ott-ahol felbukkanásukat, az egyes versek (sőt/így végső soron az egyes ciklusok) fölépítettségét, *határait* szükségszerűnek éreznénk. Nem biztos, hogy föltűnne — a szerzőn kívül bárkinek —, ha egyes szövegrészeket a maguk helyéről ügyes kézzel átplántálnánk valamelyik másik darabba. Ezt a benyomást tartalmi és külső momentumok egyaránt erősítik: a hosszabb versek, bár nem strófikusak, rövid s egymást gyakran nem folytató részekből állnak, a tagmondatok nemritkán nem állnak egymással olyan tartalmi-logikai viszonyban, amely a kötőszónak megfelelne (pl. „*Nem lehet annyira írni, hogy közben megmaradjon // a kezem.*"), az első ciklus versei — egyetlen kivétellel — három ponttal s kisbetűs „és" kötőszóval kezdődnek, amely módszerrel a költő a verseken belül is él, *Az Androgün* ciklus darabjainak pedig a címe „tetszőlegesen" kiragadott, grammatikailag lezáratlan szövegrészlet az illető versekből.

Mindez nem holmi reflektálatlan hiányosság (tehetséghiány, szelekcióra, kompozícióra való képtelenség) Darvasi László könyvében; tud róla, sőt értekező szövegre emlékeztető egyenességgel szögezi le, hogy a „költő [csak — csak?!] része az általános tapasztalatnak", azaz, hogy az akváriumba nem férhet minden bele, de szinte minden belekívánkozik, hiszen az akváriumot berendező, működtető (s, talán, lakó) költő: test, érzékeny ideg, műszer, aki/amely a világ sokszólamú „pár"beszédének

keresztttüzében áll. (Meg persze — ha nem is elsődlegesen — kikapcsolhatatlan intellektus és indulatkohó is.) Ennyiben magánya sem üres és — ameddig költő — nem a megszólíthatlanságé, és viszont: páros avagy társas léte is magány. — *„Az élet nem feladat...”* — mondja egy helyütt *(Néma formák)*, igaz, idézőjelben, de mintha azt akarná jelezni: a költő, a költészet számára az élet nem (algebra)feladat, amelynek megkérdőjelezhetetlen megoldásával kéne/lehetne a művészi szövegnek szolgálnia. A zárt struktúra már csak (jó vagy rossz) modell, arra való, hogy „mint fazékból a főtt hús, kifordul[jon] belőle az élet”, de az eleven, kavargó élet misztériumát, érzékletek viharát és gondolatok cikázását aligha közvetítheti valamely tömbszerűen egybefüggő szövegegész. *„Beszélgetés, írtad, a világ”* — olvassuk *Az Androgün* ciklus ..., *a világ. Beszélgetés, hullám, ...* című versében. S a jó beszélgetés (kaland, a szerencsétől végletesen függő expedíció), tudjuk, mindig céltalan, bár nem értelmetlen.

Amit a saját versvilágában benne élő költő csak utólag, a kötetté rögzített szövegegyüttesre visszatekintve konstatálhat: a könyv „sem végpont, sem befejezés, sem megoldás nem volt”, azt az olvasó néhány vers elolvasása, egyáltalán a Darvasi-féle (meg- és feloldásra nem törő) verstípus megismerése után már gyaníthatta — s ezt itt nem szánom értékítéletnek —: ha vezetőnk nem Vergilius, hanem — persze a költő (D. L.) el nem hanyagolható közreműködésével — a nyelv, a szótár elvontságából és kalodájából kielevenülő szavak, akkor az utazás nem valamely rajta kívül eső cél felé fog tartani, s bajosan is érhetne végleges („kipipálható”) révbe.

Mindezt azonban — most már ideje bevallani — „kétlelkű” kritikus írta, de úgy, hogy eddig lényegében csak irodalomértelmezői, „-magyarázói” énjét juttatta szóhoz, s ez az énje zsörtölődött, mert bosszantotta, hogy — feltételezése szerint *nem csupán* a maga hibájából — nem tud megfelelni feladatának, azaz nem képes „etalonértékű”, de legalábbis eligazító erejű olvasatot nyújtani. Az elemző (vagy jelentés-összerakó) *intellektus* elégtelenségével s az ebből fakadó elégedetlenséggel azonban szemben áll az egyszerű („~”) olvasó-műélvező élménye, amely — ha okáról szabatosan nem tud is számot adni — szelíd, sőt lelkes szavakkal közvetíthető: jó olvasni e Darvasi-kötet verseit. A szavak, a zömmel egyszerű, stukkókat, körülményeskedést nem tűrő mondatok felidéző ereje, s az a tény, hogy a szavak nemcsak zörgő és fakó tokjai ilyen-olyan fogalmaknak s képzeteknek, hanem hangtestükkel, hangulati értékükkel és bajosan kiszámítható asszociatív potenciáljukkal (l. még: mezőelmélet a jelentéstanban) is jelen vannak a versekben, nos, mindez éppen elég munkát, ingert ad a versbe merülő befogadónak, és gyakran (általában) gondoskodik a hiánytalan *műélvezetről*. Az olvasás *tartamára* a befogadónak hűséges járműve a szöveg; átsegíti a hiátusokon, elnyomja vagy egyelőre még nem engedi föltámadni hiányérzetét. Nincs azonban szó a recipiens személyiségében való utórezgésről, továbbgyűrűzésről, avagy, Nietzsche által is kedvelt szóval, visszakérődzésről — mindössze *A temető*, a *Horger Antal Párisban* s legföljebb még az *Akvárium* kivétel —; ehhez túlságosan megkülönböztethetetlenek s megjegyezhetetlenek ezek a versek. Egyszerűen szólva: nem tematikusak, talán nagyon is *par excellence* líra akarnak lenni, kétségkívül elismerést érdemlő tehetséggel, de alaposan, már-már tobzódva élvén ki az ebből eredeztetett szabadságjogokat. — Ha a kötet egyszólamúsága, másfelől az egyes versek szétszakadozottsága ellenvetésekre kész is, őszintén kívánhatjuk a sikeres ki- avagy beteljesedését Darvasi vállalkozásának, s különösen ma, amikor a kortárs költészet mértékadó darabjainak jelentős része az epikus-ironikus, a lineáris olvasatot jól tűrő poézis vonzáskörében születik. (Főként Tandorit, Petrit, Várady Szabolcsot, Oraveczet említhetjük példaként, de Kukorellynek is vannak ide sorozható versei.)

*

Szubtilis műértelmezésre itt nincs terem, de két opusznak (a kötet javából) szeretnék néhány szót külön is szentelni. Az egyik *A temető* című, amelyben a lírai

alany — a vers egyik részében megjelenő egyes szám 3. személy ellenére is — talán a legérzékletesebben, leghitelesebben van jelen, a József Attila-i *A Dunánál*-nak lehet, egyrészt fájdalmasan (ön)ironikus, szinte már blaszfémikus, másrészt — úgy tűnik — jövőtávlat nélküli párdarabja. (Nyilván véletlenszerű egybeesés a kivándorolt apa, mégis belejátszik az olvasatunkba.) Lényeges itt a dölyfösen, mohón terjeszkedő jelen, a technikai civilizáció kegyelettelensége, s az evvel elszámolni, ezt feldolgozni nem tudó élők (az anya) torz-kényszeres, leplezetten görcsös viselkedése is, de még fontosabb a menedék-, a biztonságkeresés, s az a fájdalmas kétség, mely nem tartja valószínűnek, hogy az Istenhez intézett fohász és kérdések („*miféle műfaj az abortusz, / miféle műfaj a halál...*" stb.) meghallgattassanak, s még kevésbé, hogy válasz érkezzék rájuk. A 20. század-vég csak kampányszerűen emlékező, egyébként bűnösen feledékeny közönye és az örök, a még örökebb fenyegetés, a halál elől nem rejt, nem oltalmaz ellene a szavakba vetett hit sem. A versek „végérvényesen elveszíthetők".

Egy különös álommal és előtörténetével ismertet meg — s ekképp, a többihez képest epikus jellegű *(is)* — a címadó vers, egy hosszabb, „montírozott" szövegkompozíció. Hőse, Horger Antal — akit mind *nyelvész„mestersége"*, mind a József Attila-affér okán nehéz múzsai férfiúnak, lírikus alkatnak elképzelnünk — nyilván keres valamit Párisban, vár valamit, vagy valamiben eligazítást remél a várostól, a helyzettől. De sem a Szajna-parton, sem a montparnass-i hotelszobában nem várja megvilágosodás. Inkább csak elmélyítik válságát, magárautaltságát és tanácstalanságát a fejében motoszkáló vagy leírt, illetve hangosan maga elé mondott versek, verstöredékek. [Vélhetően mindegyik Darvasitól való; a fiatal újságíró nogent-i látogatásáról szóló legalábbis bizonyosan. Az ál-, illetve önidézetekhez a költő egyébként is vonzódik.] A nyelv és a képzelet (amúgy) csodákra képes, de itt és most nem megoldás és nem mentőkötél. A képtelen nap végül egy megfejtésre váró álomba torkollik, amelyben Horger krízisét az analfabéta könyvtárszolga rohama tükrözi (s talán mintegy „parodizálja" is). A titokzatos könyvtári éjszakában, M. bácsi rohamában s annak utótörténetében fontos szerep jut Horger egyik tudós könyvének; ez pedig mintha valamilyen megoldásnak lenne a paródiája: Horger Antal, aki magán nem tudott segíteni, *saját* válsága elől az álomba volt kénytelen menekülni (vagy legalábbis megpróbálni), M. bácsi baját tudta orvosolni, ha másként nem is, hát átsegítve őt a csendes őrületbe. Ahol a líra ereje felhagy, megszűnik, ott segíthet — ha nem is az ép szellemnek — a nyelvészet: egy nyelvtörténeti salabakter.

Hogy Horger tudatalattijából mit, milyen rejtett szorongás(ok)at vagy elnyomott vágyat szublimált ez az álom, nem lehet tudni. Freud és követői aligha találnának elegendő támpontot ebben a „jegyzőkönyvben". De a szöveg leírásai láttató erejűek, sőt átélhetővé teszik a helyzetet is, a mű egésze fantáziamozgósító. Többet, mást várni a költészettől: félreértése, torz felfogása a szóművészetnek.

„Csak a beszéd számítson a kornak,
csak az üres lángokra váltó szó,
falakra mart átok,
ez a fehér, fehér, fehér,
iránytalan, csak ez!"

— írja a költő a *Néma formák*ban. Ha körülnézünk, azt kell keserű nyelven konstatálnunk — nem éppen eredeti megállapításként —: sokat akar. („*Mit tegyek, ha egyetlen soromat / sem használhattok megoldásként*" — kérdi másutt.) A kor, egészében, merőben másmilyen beszéd(ek)re figyelmez, egészen máshonnan, mástól vár fontos impulzusokat, információt, megnyugtatást, ígéreteket stb. Ám valami irracionális, a külső esélyfelméréstől független hit vagy rögeszme mégis élteti ezt a beszédet. Így annak is örülnünk kell, hogy — *Pompeji* és a *Férficsecsemő* ciklusainak azóta folyóiratokban feltünedező darabjai tanúsága szerint — Darvasi László késznek mutatkozik „még egyszer [sőt] beállni a sorba." *(Holnap Kiadó, 1991.)*

TATÁR SÁNDOR

Az álmok mindig visszatérnek

Kontra Ferenc: Nagy a sátán birodalma

Egészen különös, hogy Kontra Ferenc lírai számvetéseit követően a prózában lelte meg igazi hangját, a regény- és a novellaformában fedezte fel azt a tágasságot, amely világképének kibontását is lehetővé tette. Egykori, lírai abszurditásra esküvő önmagából mindössze annyit mentett át, ami biztosítja számára a való élet — s az élet teremtette emberi sorshelyzetek — olykor már az abszurditáson túli, az irracionalitással határos megvalósulásaira, történelmi realitásaira való nyitottságát. Verseinek szürrealizmusba hajló futamaitól mindössze egyetlen lépés választja el a *Drávaszögi keresztek* című regényének világát, azt a világot, amely a legőszintébb megrendüléssel tárja fel az emberi nyomor változatainak végtelen sorát. Ma már úgy tűnik, Kontra Ferenc számára a líra biztosította a szabad — de még nem felszabadult — széttekintés lehetőségeit, lehetővé tette a számára, hogy mérlegelje az élet nagy fogalmait, mindazokat a valós tartalmakat, amelyek *sorssá* keményítik a múló időt. Lírai világában már jelen vannak a kín és a félelem, a szorongás és a szeretet, a remélt boldogság és az önmagával számot vető szigor kellékei — melyeknek őszinteségéből már ekkoriban kitetszik, hogy a költő nemes indulatai mögött az élet valós kényszerei munkálnak. A *Drávaszögi keresztek* című regénye érthető módon válik tehát a történelmi pusztulás lírai látomásainak és babonás félelmeinek gondosan szerkesztett füzérévé. Ha tehát a líra a lélek világra való nyitottságának lehetőségeit mutatta meg, regénye — és korai novellakísérletei — az önmagával számot vető szellem igényes szigorát hozta Kontra Ferenc önmeghatározásra törő szándékai közelébe. Ami a nyitottságot jelentette az élettel történő korai, általános számvetések idején, az az írói világkép kialakulásának pillanatában megteremtette annak feltételeit, hogy e világszemlélet szigorúan sorsokkal mérje az élet immár konkrét lehetőségeit és megvalósulásait. A líra kozmikus, csak önmagukban létező fogalmai prózájában térben és időben konkretizálódnak, s valósággá válnak. Kontra Ferenc világképébe ekkor lép be létmeghatározó abszurditásként a történelem, a menedékül kínált szeretet és meghittség pedig az otthon, a szülőföld, a táj realitásaiban jelentkezett. Ebből eredően regénye és novellái megmutatnak, megsejtetnek valamit a hatalmas életből, hősei azonban mintha mindenről lemondanának, csonkaságukban pedig megélik a nem egyszer elviselhetetlen sorsukat.

E belső következetességre épülő kiteljesedési folyamatnak tulajdonítható, hogy korai novellái határozottan lírába oldódnak. A *Nagy a sátán birodalma* című kötetének első novellájában Csáth Géza alakjának megidézése mintha az író világlátását érintő nagy kérdéseinek tisztázására nyújtana alkalmat. Mintha ekkor fedezné fel az élet nagyságát és valódi értelmét. „...ez az ember nem csalt — írja a szerző —, csak élni akart — a szüzsében volt a hiba, igen, az élet erkölcstelen és félig bevégzett témájában, melyről végképp nem lehet leolvasni, hogy tragédia-e vagy komédia, és amelyet nem tudsz a közhasználatban levő módszerekkel csonthalmazzá csupaszítani. Ismerős a szag. Közel jött hozzám a föld..." S a tragédia emléke nyomán hozzáteszi: „az élet célja maga az élet... Lelkünk menekülni kénytelen a szenvedések elől." E meghatározásban benne rejlik Kontra Ferenc teljes világképe, s világképének értelmezési lehetősége, melynek lényege: mindenki emigránsa lesz a nagy Életnek, és sorsába csomagolva menti mindazt, amit önmagából még képes megőrizni. Mi több: e disszidensi magatartásnak történelmi meghatározói vannak. A táj embere az ő novelláiban nem az élet felé tör, nem az önmegvalósítás lehetőségeit kutatja, hanem menekül, és örökségét, sorsának megmaradt „vashatosait" veszi számba. Pontosabban fogalmaz *A galambok titka* című elbeszélésében — a kötet talán legremekebb írásában —, amikor a féllábú galambot nézve elképzeli, „egyszer csak felröppen, eltéved a felhők közt, és nem talál haza. Ha már nem lesz egyetlen lába sem, mindig csak repülnie kell, aztán elkopnak a szárnyai is, és belefullad a felhőbe." Ennyire egyszerű, s mégis ennyire megmagyarázhatatlan maga a

létezés. A novellában az eldugott galambtemető fehér csontváztengerének látványa történelmi méretű jelképpé nő.

Az elveszettség tudatára, a menekülés félelmére, s a megbélyegzettség keserűségére épülő világképe a maga teljességében bomlik ki Kontra Ferenc háborús témájú novelláiban. E műveiben a sorskérdések valós történelmi meghatározottságukban jelentkeznek, s a szülőföldjükről elűzött, vagyonukból kisemmizett, mélységesen megalázott baranyai magyarság életéből mutat meg jellegzetes epizódokat. A háború utáni megtorlás hónapjai, évei ezek, amikor „a sátán birodalmának" minden embertelensége rászakad a túlélőkre. A *Hazát hazudni* című elbeszélés öregasszonya a „rozsdás Megváltó" lábaihoz borulva imádkozik: „... ha elmegyünk, Uram, ki fejezi be a templomot? Hol találunk otthonra majd, mi, hazátlanok? Hagyod, hogy elmenjünk, mert mindenki költözködik. Add, Uram, hogy túléljük ezt az újkori népvándorlást. Eddig is messze éltünk az ünnepektől. Bocsásd meg, Uram, hogy csendben megyünk el, mert a hallgatásunk több, mint bűnrészesség. Mégsem értünk szegeztek keresztre. Ha elszólítod mellőlünk a temetőt, már nem vádolhatsz bennünket semmivel. Ha elmegyünk, és üresen kong a csend kútjainkban és pincéinkben, már hiába bánjuk meg ezerszer, ha ellened vétkeztünk; már sohasem tudjuk meg, hol hibáztuk el. Mert annál veszélyesebb a bűnlajstrom, minél alaptalanabb. De adj lehetőségeket is, Uram, hogy összeterelődjenek azok, akik mostanra nagyon szétszóródtak. Legyél nekünk az örök harangszó, mely elkísér, mert mi már csak rossz felé indulhatunk." Az imádkozó öregasszony alakjában immár valós formában ölt testet a *menekülés kegyetlensége*.

Azok a menekülők, akik maguk elé nézve legfeljebb üres kezüket bámulhatják, az élet nagy számkivetettjei lesznek. Templomok, utcák és otthonok maradnak üresen, kertek és szántóföldek maradnak megműveletlenek. S a táj szakadatlanul szórja szerteszéjjel a földönfutókat. Az *Örökölt vér* című elbeszélés hőse panaszolja el: „Akiket akkor — akár minden ok nélkül — megbélyegeztek, bizonytalan lett a sorsuk. Soha annyira nem fertőzött az előítélet. Szégyen volt akkor a nyelv, amit beszéltünk." Majd így folytatja: „Nagy felfordulás volt, olykor vérre menő veszekedés, ki melyik házba költözzön, kié melyik föld legyen; öntudatosan harcoltak az örökségért, hiszen az »járt nekik«." A győztesek büszkesége legalizált minden rablást és pusztítást, minden gyilkosságot és embertelenséget. Máig titkolt tömegsírok nyújtanak a „látványhoz" történelmi hitelt.

És a kitörölhetetlen álmok, amelyek éjszaka törnek rá a túlélőkre, akik legfeljebb az elviselhetetlen félelmüket örökítik át az utódokra. A félelem azóta ott nyüszít a génekben, és ott ül a tekintetekben. Ebben az egyben nincs mulandóság. A kötet címadó elbeszélésében, a *Nagy a sátán birodalma* című vallomásfüzérében írja a szerző: „Elment a kulcsár, népes családja szétrepült, mint az útjukat tévesztett költöző madarak, melyek visszatérve nem lelik gazdátlan fészküket. Kirajzolódnak az egykori családi fészek alapjai: a konyha négyzet alakú, pipaccsal benőtt parcellája, mint a friss vér, megjelöli a rom hosszúkás testét. A tisztaszobában repce virít, a kamra döngölt földjén fekete ómen a korhadt gerenda, mellette rozsdás vasdarabok... Darabok valakinek az életéből, aki csak megoldatlan enigmákat hagyott maga után, örökké vérző pipacsok közt varázsolta el önmagát." Az elévedt vándormadarak megjelenésével válik teljessé Kontra Ferenc novellavilágának jelképrendszere. A leszállni nem tudó sánta galamb elvész a felhőkben, mint ahogyan elvész a hazatalálni immár soha nem képes lélek is. A hófehér galambtemető tisztaságán átvérzik az elpusztított otthonok helyén nőtt piros pipacs gyásza, jelezve, nem pusztán eltűnésről, de gyilkos pusztulásról van szó.

Kontra Ferenc novelláiban úgy tekintett a kisebbségi magyarság történelmi múltjának mélyére, hogy maga sem sejtette, mennyire örök, és mindenkor időszerű otthonaink elpusztításának tragédiája. Mintha a pipacsok nyílásával, s az elűzött madarak reménytelen röptével immár feloldhatatlanul együttjárna a templomgyújtogatás, az otthonok felégetése és a gyilkolás. Földönfutók és üldözöttek tízezrei bizonyítják ma, hogy a szívtájéki szorongásaink és görcsös félelmeink emberi tudatvilágunk örök meghatározóivá váltak. *(Forum, 1991.)*

MÁK FERENC

Cseres Tibor: Vérbosszú Bácskában

Hátborzongatóan aktuális dokumentumriport-könyv Cseres Tibor ikerkötete 1991 második felében, a jugoszláviai polgárháború minden józan képzeletet felülmúló dúlásának tetőfokán. Nyilvánvalóan azért is, mert a könyv és a polgárháború helyszíne részben azonos, de még inkább amiatt, hogy újra és újra rá kell döbbennünk egy jóval általánosabb összefüggésre is: a megnyomorított, generációk során át megrontott, szellemében lealacsonyított, a parancsuralomnak a tudatában is áldozatul eső ember a legveszedelmesebb élőlény ezen a világon. Ilyenek voltak 1942 januárjában az újvidéki mészárlás magyar főkolomposai és végrehajtói, ilyenek 1944 őszén Tito bosszút lihegő partizánjai, s ilyenek ma a szerb hadsereg kommunista, soviniszta vezérei is. És itt igazán nem lehet méricskélni, itt nem az számít, hogy mikor mennyi volt az ártatlanul leöldösött, megkínzott vagy elhurcolt emberek száma, történelmileg indokolható-e a bevonulás, a megszállás (vagy fölszabadítás?), s a tömeges emberhalál láttán nincs idő annak a mérlegelésére sem, hogy „ki kezdte?"; hiszen a kezdetek tényszerű feltárása a legtöbb esetben (több) évszázados történelmi visszagombolyítást tenne szükségessé.

Cseres Tibor évtizedek óta hordozza magában a második világháború emlékeit, melyekből sorra-rendre művek születtek. Persze ő nemcsak *ismerkedett* a történelemmel, ő benne is élt. Mint szívós és szenvedélyes kutató, a dokumentumok sokaságán rágta át magát, akár a Foksányi-szorosról, akár a „vízaknai csaták"-ról, akár az újvidéki „hideg napok"-ról, vagy éppen a bácskai vendettákról írt.

A *Hideg napok* nagy detonációt váltott ki megjelenésekor, 1964-ben. Aztán film készült a regény alapján, s ez a tény tovább növelte a Cseres Tibor által exponált történelmi lecke mélységét és komolyságát. Egyúttal persze jelezte ennek a figyelő és szóló-perlekedő, a valóságra, az igazságra kíváncsi (és erre másokat is biztató) értelmiségi magatartásnak a rendkívüli problematikusságát is. Nem csak a diktatórikus szellemi elnyomás és annak fölöttébb szelektív, és persze rendre durván torzító történelemmagyarázata tűrte el nehezen Cseres Tibor kényszerű szembesítését 1964-ben. (Mert hiszen *valamit* válaszolnia kellett erre a kihívásra.) Hiszen ismét deklaráltatott az újmódi „örök barátság" a két kommunista ország között, amely barátságnak a története ugyancsak tele van kínosan kellemetlen gyönge pontokkal. Továbbá: a *Hideg napok* önkritikája, jóllehet, nyilvánvalóan nem a magyarság kritikája volt általában, mégis fölvetette a nemzeti önbecsülés és a nemzeti önazonosság ténylegesen (és 1956 utáni, a '60-as évek elején különösen) fontos kérdés. Vajon árt-e Cseres Tibor az újvidéki vérengzés magyar bűneinek föltárásával és bűnöseinek megnevezésével ennek az oly sokszor, és különösen a néhány évvel korábbi magyar forradalom leverésével újra és nagyon druván megsértett nemzeti tudatnak, a magyarság önbecsülésének? Hiszen a határainkon túl is kapóra jött az 1942-es magyar bűnök beismerése ahhoz, hogy a rólunk kialakított negatív képet — bűnlajstromot — újabb, méghozzá magyar író által föltárt vádponttal gyarapíthassák.

Nos, mindezen aggályos jóslatok — utólag már világosan látjuk — nem következtek be igazán, ugyanakkor föltáratlan és kibeszéletlen maradt egy másik szörnyű trauma: Tito partizánjainak 1944-es őszi bosszúhadjárata Jugoszlávia magyarlakta vidékén, azaz Bácskában.

Természetesen Cseres Tibor is jól ismerte — legalábbis a lényeget tekintve — az ide kapcsolódó történelmi tényeket; kimondásával azonban évtizedeken keresztül mégis várt. „Már huszonöt évvel ezelőtt számon kérték tőlem — írja a *Vérbosszú Bácskában* borítóján —, miért nem írtam, csatoltam a *Hideg napok*hoz folytatásként a megtorlás véres heteit is. Nem tehettem meg: a körülmények csak az igazság, a borzalmak felét engedték kimondani. Az igazság és a véres szörnyűségek másik, nagyobbik felének világba kiáltása szerb íróra, írókra várt volna. Ám mindhiába! Közel három évtizedes várakozás után nem térhettem ki a végül is reám maradt feladat elől, hogy megírjam az 1944-es bácskai vérbosszú könyvét is."

S most itt van előttünk a könyv (részleteivel már találkozhattunk a *Hitel* lapjain), mégis nagyon nehéz bármit is mondani róla. Az öldöklésnek, az öldöklés eszközeinek, technikájának, szerszámainak, aprólékos rafinériáinak oly hosszú, oly részletes, oly vérgőzös, szinte végetérhetetlen tény- és adatbőséges felsorolása van bezárva e két borítólap közé, hogy még csak részletekben megismerve is komoly idegi próbatétel az olvasó számára. És hát hiába tesszük föl elborzadva a kérdést önmagunknak: „Hát lehetséges volt mindez? Hát megtörténhetett mindez?" — a könyvbeli válasz oly brutális és oly undorító, hogy emberi gonoszsággal vagy egyéb lelki torzulással önmagában már aligha magyarázható.

Nyilvánvalóan tudta ezt Cseres Tibor is, midőn megírta (összeállította) az 1944-es bácskai rémtettek krónikáját.

Messziről indít: a középkori magyar királyság etnikai viszonyainak, a magyarok és a délszlávok — elsősorban is a szerbek — sok évszázados kapcsolatának egymás mellett, vagy éppen egy hazában élésének történetét is fölvázolja. S kimondatlanul is elkeserítő kép kerekedik ki ebből a szemléből. Az ti., hogy a világnak ezen a táján (persze nem csak itt) hiányzik (vagy csak nagyon kis mértékben van jelen) az emberi belátás és a politika erkölcsi fedezete. S azt is sugallja (vagy legalábbis, ha végiggondoljuk az azóta történteket), mindenképpen azt hihetjük, hogy sosem lesz vége a *másság* mint üldözendő, büntetendő, kiirtandó kategória kezelésének.

A *másság* a szóban forgó esetben természetesen politikai és hatalmi szempontot, illetőleg célokat is magában foglal — mindkét oldalon. Gazdasági érdekek ütköztek, területi viták mérgezték lassan, de folyamatosan és hatásosan a magyarok, illetőleg a szerbek regionális-parciális érintkezéseit, és az „odafent" működő vezetőknek viszálykodása nyomán a két nép egésze közötti kapcsolatot. S hogyan is szakadhatna vége az oda-vissza csapások sorozatának? Már-már azt hisszük, hogy a történelem végzetként működik, és nincs erő, amely megállíthatná a rendre újra felbukkanó vérontások sorozatát.

Mintha csak ezt igazolná Szenttamás—Földvár példája is. 1848-ban az ide-oda hullámzó, harci cselekmények során a kiűzött lázadó szerb felkelők után a bevonuló császáriak a katolikus templomban 37 levágott *gyermekfejet* találtak. Elkeseredett dühükben és felháborodásukban a maradék szerb lakosságra zúdultak, s akit csak értek, lekaszaboltak. 1941-ben *ugyanitt* a bevonuló magyar honvédeket fogadja ádáz orvlövészakció, ennek következtében — a „jogos önvédelem" következtében — a bevonulás napjaiban 92 szerb lakos vesztette életét. Ennek az eseménynek a rettenetes megtorlása — a bácskai vérbosszú részeként — 1944 őszén azután jóval ezren felüli magyar halálos áldozattal járt...

És ez csak egyetlen falu tragikus sorsa volt. Cseres Tibor könyve negyven magyarok lakta bácskai településen készíti el ezt a megdöbbentő, felkavaró leltárt, mindvégig dokumentumokra és a túlélők tanúvallomásaira támaszkodva. A magyar katonák és csendőrök 1941—42-es bevonulása, illetőleg partizán- és kommunistaellenes akciói során mintegy 4 és fél ezer — főleg szerb — ember pusztult el. A vérgőzös megtorlás nemcsak módszereiben, hanem nagyságában, tömegében is rettenetes volt: mintegy negyvenezer — főként magyar — lakos lemészárlása. Végül is tökéletesen megvalósult az elvetemült, véres kezű partizánnő, Julka jóslata és felhívása: minden annak idején megölt szerbért tíz magyar halálával kell bosszút állni...

Vannak persze ezeknek a szörnyű történeteknek lélekölő utóhatásai is: a félelem és a hallgatás. Félelem mindkét oldalon. A túlélők — valamennyien áldozatok ők is, hiszen ha ők maguk életben maradtak is, családjukat kiirtották — a győztesek büntetésétől félnek még évtizedek múltán is, a bűnösök pedig a leleplezést éreznék kínosnak. Ehhez járult még a legújabb keletű „örök barátság" cinkosságot is vállaló kényszere, amely több mint négy évtizeden át leplezte, illetőleg — magyar részről — a szőnyeg alá söpörte (oly sok más kibeszélendő traumánkkal egyetemben) a bácskai vérbosszú — valóban apokaliptikus — történetét. Két túlélő katolikus pap hosszú évek aprólékos munkájával végül rekonstruálta a bácskai településeken legyilkolt magyar lakosság névsorát és adatait. A megtorlástól való — teljesen ért-

hető — félelmükben azonban csak a haláluk utánra engedélyezték a nyilvánosságra hozatalt. S ma már ismertek ezek az adatok.

Persze odaát a hivatalosság körében is hallgatás övezi a megtörténteket. A tömegsírok feltárásáról sem lehet szó. Sőt, ahol csak lehet, a hatóságok ügyelnek arra, hogy elfelejtődjenek 1944 őszének szörnyűségei. Van, ahol a temető követi zúzták szét ismeretlen kezek, van, ahol visszatemették az építkezés vagy szántás nyomán előkerült „leleteket", ismét máshol pedig kis akácerdőt telepítettek a tömegsírok fölé. Kíváncsiak lehetünk arra is, vajon milyen visszhangja lesz Cseres Tibor mostani könyvének a szerb értelmiség, illetőleg a szerb nagypolitika régióiban. De ez már a jelen, és még inkább a jövő története.

Végezetül szóljunk néhány szót a *Vérbosszú Bácskában* című Cseres-könyvről mint írói alkotásról. Nos, aligha vitatható, hogy e műve sokkal inkább erkölcsi tett, semmint kiemelkedő írói teljesítmény Cseres pályáján, életművében. Műfaját leginkább még szociográfiának nevezhetnénk, így tehát nem is igen kérhetjük számon rajta például a *Hideg napok* irodalmi-esztétikai értékeit. De az elnagyolt, itt-ott esetleges szerkesztés, a mesterkélt, oda nem illő betétek (pl. a karóba húzás technikájának gyomrot fölkavaró naturalista részletezése, vagy a *Hideg napok: regény és film* című fejezet), az egyes falvakban történt atrocitások némelykor iskolásnak tűnő egymás utáni felsorolása bizonyára nem tartozik a könyv erősségei közé. Következésképpen a *Vérbosszú Bácskában* elsősorban erkölcsi bátorsága és az egykori események katartikus ereje miatt felkavaró mű.

Cseres Tibor megírta hát a *Hideg napok* párdarabját, tükör-művét, kimondta az igazság *másik* felét is. A *Vérbosszú Bácskában* igazi, mégpedig rendkívüli jelentősége magában e fölrázó tényben keresendő. *(Magvető, 1991.)*

MONOSTORI IMRE

Ideje van az igazságnak

A VÁSÁRHELYI LEVENTÉK KÁLVÁRIÁJA

Ültünk százan, deresedő férfiak a vásárhelyi könyvtár olvasótermében. Hallgattuk tudós történészek értő elemzését egy nemrég megjelent könyvről, amely sorsunk elfelejthetetlen, súlyos részét hordozza magában: *A vásárhelyi leventék háborús kálváriája*. Különös, ritka alkalom, könyv és szereplői együtt, sőt a kötet közreadója, Herczeg Mihály is közülünk való. Tűnődöm, ugyan mi játszódhatott le benne, amikor a hitelességre törekvő, szigorú történész találkozott a személyes benyomásokat hordozó résztvevővel. Megkönnyítette-e ez a dolgát? Aligha, hiszen emlékeink, az övé is — kitéve az idő rombolásának —, változhattak. Nyilván ez a felismerés vezette a szinte zseniálisnak nevezhető megoldásra: nem az egyes emberek egyedi emlékei adják meg a történet igaz menetét, hanem az, amit ő kollektív emlékezetnek nevez. Azonos eseményekről a benne résztvevők vallomásai sorjáznak egymás után. Az eltérések így nagyon is érthetőek, az azonosságok pedig bizonyító erejűek.

A könyv születésének története annyira jellemző korunkra, hogy érdemes mellette elidőznünk kissé. Létét az új, lassan szabaddá váló társadalmi, politikai közállapotoknak köszönheti. 1988-ban a fáradhatatlan Tárkány Szűcs Imre szervezésében nosztalgiakirándulásra ment az 1944 őszén Vásárhelyről elvezényelt leventék egy csoportja a Dunántúlra. Felkeresték az egykori helyszíneket, feltörtek a több mint negyven évig elfojtott emlékek. Hamarosan baráti körré szerveződtek a közös sors hordozói. Összejöveteleiken fájdalmasan emlegették azokat, akik soha nem tértek

haza, s elhatározták, emléket állítanak nekik. Megkezdődött a nevek gyűjtésének nem könnyű feladata. Első kísérletre 116 nevet tartalmazó lista állt rendelkezésükre. Herczeg Mihály, a városi levéltár akkori igazgatója javasolta, hogy a névsorokat a jövő számára helyezzék el a levéltárban. Ez meg is történt, de a folyamat öntörvénye szerint tovább haladt. Márványtáblára kerültek a nevek. A Szent István templom falán elhelyezett emléktáblát 1989. október 28-án felavatták. Ezt követően még 14 odaveszett bajtársuk hozzátartozói jelentkeztek. Sok volt a bizonytalanság, az iratok elvesztek, az elvezényeltek névsora sem állt rendelkezésre. A kör tagjai azonban sok mindenkire emlékeztek, akikkel együtt voltak. Kiderült, a téma iránt hatalmas az érdeklődés. Gyűltek az újabb nevek, adatok. Összeállt a századok névsora (függelékben közli is a kötet). Szervezőbizottság alakult, kérdőíveket küldtek ki. Még mindig sokan voltak, akik nem csak a tollforgatástól való idegenkedés miatt nem küldték vissza ezeket, hanem a „nem lesz ebből valami baj?" beidegződött szorongása miatt is. Mégis a szokásosnál nagyobb számban érkeztek vissza az adatlapok, s hozzájuk hosszabb-rövidebb visszaemlékezések is csatolódtak. Csodával határos módon előkerült néhány egykorú vers és hiteles napló is. (Csoda valóban, hiszen számtalanszor kifosztották őket mindenükből. Utoljára hazaindulás előtt a fogolytáborban szedték el minden papírjukat.) Egyre jobban kirajzolódott a könyvvé formálhatóság lehetősége az időközben szintén megalakult szerkesztőbizottság előtt. A munka oroszlánrészét Herczeg Mihály végezte el. Blazovich László megyei levéltár-igazgató vállalta a szponzorálást, s beillesztését Tanulmányok Csongrád megye történetéből c. sorozatukba, amelynek ő a szerkesztője is. Így aztán értő kezekben maradt a megvalósítás, mert Blazovich felismerte, hogy nemcsak egy helytörténeti összeállítást tart a kezében, hanem olyan hiteles dokumentumot, amely messze túlmutat a hely esetlegességén. Példázza nem csak az elvitt korosztályok sorsát, hanem — a fogságba esés körülményeinek, majd a fogolytáborok életének leírása révén — annak a 850-900 ezer hadifogolynak a sorsát is, akik közül 130-190 ezer soha nem térhetett haza. (Több mint a frontokon elesett összes magyar katona!) A politikai elit, és nyomására a történettudomány is négy évtizedig úgy viselkedett, mintha nem is lett volna a háború *után* hazájától távol, sokszor embertelen körülmények között ennyi ember. Legtöbbjük a bomló hadsereg katonája volt, más részük azonban civil (közöttük nők is), és fiatal fiúk, akiknek többsége soha egyetlen bevetésben nem vett részt, 15—21 éves leventék.

De hát kik is voltak a leventék, mi volt a leventeszervezet? Az Új magyar lexikon szerint: „az ifjúság fasiszta-militarista nevelésére szolgáló ellenforradalmi szervezet Magyarországon." Íme, a „modern" lexikonunk sötéten elfogult summázata összhangban áll azzal, amit az oroszok szinte megszállottan vágtak a fiúk fejéhez: fasiszták vagytok! Tetézi a dolog kegyetlenségét, hogy ugyanezt szajkózták a magyarországi kommunisták is. Főként akkor volt ez visszataszító, amikor a keleti, de különösen a nyugati fogságból hazatért leventéket itthon ezzel fogadták. Miért mentél el? — volt a visszatérő kérdés.

Az 1921. évi 53. tc. — miután a trianoni békediktátum csupán 35 ezerben állapította meg a nemzeti hadsereg létszámát — előírta az iskolán kívüli testnevelést. 1939 után került előtérbe a katonai előképzés a leventeszervezetekben, de gondot fordítottak a nemzeti öntudat, a hazafias érzés ápolására is. Igaz, voltak, akik nem szerettek leventefoglalkozásra járni — többen közülük jobb- vagy baloldali nézeteik miatt —, s az elmaradókat büntették, mégis sokat tett ez a szervezet az egészséges életmód, az edzett test, a fegyelmezett lélek kialakításában. A kötelességteljesítésre való nevelés példája, hogy amikor a Vörös Hadsereg közeledtével elhatározták, elmenekítik előlük a fiatalokat, legtöbbjük megjelent a hívó szóra. Igaz, el kell ismerni, korántsem mindenki önként és meggyőződésből, hanem a hadbírósággal való fenyegetés hatására.

Itt kezdődött a hosszú kálvária, s itt kezdődnek a könyv törzsanyagát kitevő visszaemlékezések is. Hónapokig vándoroltak gyalog, vonaton, szekéren, gyakran ázva, fázva, éhesen. S ha napokra, hetekre, hónapokra meg-megálltak, akkor sem pihenhettek, hadi érdekű munkásoknak fogták be őket. Közben folyton fogyott a

létszám, jórészt szökések miatt. Volt, akinek sikerült, s hamarabb haza jutott, volt, akinek nem, és osztoznia kellett társai sorsában, mások eltűntek, és soha nem kerültek elő. Mire Bruck-Királyhidára értek, az 1800-ból már csak 600-an voltak együtt. Parancsnokaikkal egyetértésben itt határozták el, hogy nem lépik át a történelmi Magyarország határát. A fogságba esés körülményeit többen is szinte azonosan írták le. Folytak a harcok, megérkeztek a szovjet katonák, s elindították őket hátra. Ekkor a németek — látva, hogy „átállnak" — aknavetőkkel lőni kezdték őket. Aki hátra jutott, az oroszok gyér őrséggel kísérték tovább és tovább. Számos alkalmuk lett volna megszökni, de nem tették. Még akik valamiért lemaradtak, azok is igyekeztek a többiek után. Hittek fogvatartóiknak: majd kapnak „dokumentet" és mehetnek haza. Bizony, ez beváltatlan ígéret maradt, legtöbbjük vagonba került, és embertelen körülmények között szállították ki a Szovjetunióba. Sokan még a vonaton is reménykedtek: majd itt, majd ott elengedik őket. Ennyire balgák lettek volna? Azt gondoljuk: nem — s ezt mondja az egyik érintett is: „csupán hittünk az adott szó szentségében. Így neveltek bennünket." Az eredmény? 60-70 lágerbe szórták szét őket az északi sarkkörtől a Kaukázusig.

A keleti hadifogolytáborok, bár sokban különböztek egymástól, abban megegyeztek, hogy szinte mindegyikben embertelenek voltak a körülmények és a bánásmód. Csak néha bukkan fel egy-egy emlékező megjegyzésében, hogy találkozott együttérző őrrel vagy — főként munka közben, ahol volt érintkezés a civil lakossággal — barátságos, segítő polgárokkal. A legtöbbet felpanaszolt gyötrelem a csaknem állandó éhezés. A fogolytartók sem voltak bővében az élelemnek, de a romlott, kukacos, egérpiszkos ennivalóra, a poshadt vízre nincs mentség. Egyikük így összegezi tapasztalatait: „42 hónap alatt 3830-szor kaptunk enni, ebből mindig loptak." Rögtön ez után következik a bizonytalanság és a teljes elszigeteltség szorongató érzése: „Ha megmondták volna, mennyi ideig kell kint lenni, lehet levelezni, talán meg is értettük volna." Az amúgy is kínzó otthon utáni vágyat ez még elviselhetetlenebbé tette. Mégis innen már nem szökött meg senki. Ez nemcsak az irdatlan távolságnak, meg az őrzésnek tudható be, hanem a túlélésben való reménykedésnek, és az időről időre szándékosan terjesztett álhírnek, hogy hamarosan jöhetnek haza. Hátha még ismerték volna a Hágai Egyezményt! Ennek 118. szakasza ui. kimondja: „A hadifoglyok a tényleges ellenségeskedések megszűnése után minden késedelem nélkül szabadon bocsátandók és hazaszállítandók." Kiszállítás közben többször tanúi voltak, hogy a szökni akarókat lelőtték. Mit is mond erről a Hágai Egyezmény? 8. cikkely: „A szökött foglyok fegyelmi büntetés alá esnek... Ilyen kollektív büntetés lehet pl. a zenélés eltiltása, a séta megvonása." Hát igen, ők nem zenélnek és nem sétálnak többé.

Kitűnő leleménye a szerkesztőnek, és döbbenetesen érzékelteti vele az elszenvedett sérelmek igazságtalan és jogellenes voltát az, hogy a tábori élet egyes eseményeit tematikusan leíró fejezetek élén szerepelteti a hadifoglyokra vonatkozó nemzetközi egyezmény előírásait. Számos szívszorító történetet lehetne még felidézni, de a legmegrázóbb mégis a plenni temetés leírása. A jeltelen sírok tömegére gondolva jogosnak látszik Olasz Sándor kérdése, amit egy szovjet őrnagynak tett fel 1968-ban, amikor az örvendezett, hogy a vásárhelyiek milyen szép emlékművet állítottak az elesett szovjet hősöknek: ők visznek-e virágot a mi ott maradt bajtársaink sírjára?

Szórványosan folyamatosan engedtek el betegeket, nagyon leromlottakat, véletlenszerűen másokat is, de többségük 1948-ban jött haza. (Sokan és szépen írják meg hazatérésük történetét.) Aztán már csak ritkán és nagyon bizalmas körben beszéltek az átéltekről. Itt volt a szólás ideje, mert ha van, ha lehetséges kiengesztelődés, a feléje vezető első lépcsőfok a kimondásé. Így lehet szembesülni a történelemmel. Sokféle vélemény elképzelhető a dolgokról, de az információk cseréje, szabad áramlása nélkül ezek sohasem találkoznak. Ők megtették ezt az első lépést. *(Csongrád Megyei Levéltár, 1990.)*

HAJDU GÉZA

Termésvarázslástól a mezőgazdálkodás tudományáig

MAGYAR AGRÁRTÖRTÉNETI ÉLETRAJZOK

Az első magyar mezőgazdasági tankönyv írója, Lippai János (1606—1666) háromszázharminchárom éve figyelmeztette kortársait: „nemcsak annak köll a majorsághoz érteni, aki kezével munkálkodik, hanem inkább a fejével is. Szükség tehát az oktató könyv, kiből mind az úr, mind a szolga tanuljon." (Posoni Kert. 1664—1667).

A könyv meg is lett, de azért akkoriban az urak közül se sokan, a szolgák, azaz a jobbágyok közül még kevesebben tanultak belőle, azért, mert legtöbbjük sem írni, sem olvasni nem tudott. Maradtak tehát az írástudás nélküli gazdálkodás mellett. Ahogy a Falusi Gazda nevű első magyar mezőgazdasági szaklap írója 1854-ben: „A tulajdonképpeni földművelő osztály nem hiszi, hogy könyvből is lehessen gazdálkodni, mint az ő idem per idem (megszokott) módja szerint."

Újabb száz év múlva mégis megjelent az első olyan enciklopédia — igaz, hogy latin nyelven —, amely a mezei gazdálkodás minden ágát magába foglalta (talajismeret, általános és állattenyésztési, sőt üzemvitel elemei). Szerzője a budai egyetem professzora, Ludovicus Mitterpacher (1734—1814), három és fél évtizeden át tanította a gazdálkodás tudományát. Máig is lexikonként forgatható, mert az ókori szerzők mellett korának olasz, francia, angol, német mezőgazdasági szakirodalmának szinte teljes területét ismertette.

Utána már csak hetven esztendőnek kellett eltelni, hogy a kétkötetes Mezei gazdaság könyve megjelenjék. (Pest 1855—1868.) Szerzője ugyan angol volt (Henry Stephens), de a három magyar fordítója csak a keretet tartotta meg, bőségesen belefoglalta az akkori magyar gyakorlatot, amelyben még kevés látszott a könyvtudományból, de annál több volt a paraszti gyakorlat. Mégis egy fél évszázadon keresztül ez volt az akkor már lassan korszerűsödő uradalmi gazdálkodás sokat forgatott kézikönyve és vezérfonala. A parasztok azonban nem sok hasznát vehették. Drága is volt, és még mindig kevesen tudtak olvasni. Amint a fenti idézet bizonyítja, nem is igen hitték el, ami abban írva volt.

A múlt század végéig a mezei gazdálkodás általánosságban két fundamentumon nyugodott, a sok-sok évszázadon keresztül, nemzedékről nemzedékre átörökített, tapasztalati úton gyűjtött fogásokon, technikai eljárásokon át a növénytermesztés menetét és az állattartás módját a természeti törvényekhez való igazodás, az empirikus úton kialakított hagyományos munkarend és munkamegosztás szabta meg. A természet kiszámíthatatlan és befolyásolhatatlan erőivel szemben a munka sikerét mágikus eljárásokkal, előírt rítusok megtartásával próbálták biztosítani. A vetésnek megvolt a kötött szertartása, még az én gyermekkoromban is. A termésbiztosító, varázsló eljárás eredete, az erejébe vetett hit is régen elhalványult, sőt már racionális magyarázatokkal is kísérték (pl. a vetésre szánt gabonát csak sarlóval lehet learatni, a magyarázat szerint így a vetőmag jobban kel, mert gyommag nincs közte).

A XIX. század elején a természettudományok eredményeit már a mezőgazdasági szakírók is felhasználták. Mégis Pethe Ferenc (1763—1832) így nyilatkozik a kocsisok sokféle babonás eljárásáról; „sok féle eljárást követvén a ló növesztésére és szépítésére, amelyek többnyire haszontalan ugyan, *mindazon által, amit többire magok sem tudnak, bizonyos fundamentumon vette eredetét*".

Az én gyermekkoromban (Debrecen) a búzát újhold idején kezdték vetni. Galgóczy Károly (1823—1916) — neve sajnos hiányzik az életrajzok közül — írta Nagykőrös környékéről az 1850-es években: „Nagyot függesztenek fel némelyek a magok holdfogytán vetésétől. Ez többnyire babonából történik, noha némely alapja látszik lenni a természetben. Nevezetesen, hogy a mag a sötétben örömestebben csírázik,

mint a világoson, — — Mivel setétben különösen a holdfogytán, a csírra lágyabban hatnak, ott kell tehát az okot, s nem a babonában keresni."

E hosszas bevezetés csak arra szolgál, hogy érzékeltessük, milyen nagy szolgálatot tett a mezőgazdálkodás napjainkra már legelvontabb fizikai-kémiai kísérletektől az emberek ezreit, sőt tízezreit érintő üzemszervezeti kérdéséig terjedő tudományának a Mezőgazdasági Múzeum háromkötetes életrajzi lexikona. A Für Lajos és Pintér János által szerkesztett mű lényegében a hazai mezőgazdálkodás tudománya művelőinek életrajzát és eredményeit foglalja össze. A sort Méliusz Péter kezdte meg (megh. 1572-ben) és a felsorolás 1980-ban zárul, az addig élt tudósok életműve ismertetésével. Összesen háromszázhetven tudós sorakozik itt fel. Nemcsak életrajzuk, hanem az általuk elért eredmények, legfőbb munkáik és a róluk szóló fontosabb irodalom is helyet kapott a róluk írott hosszabb-rövidebb cikkekben. Az agrártermelés utóbbi száz év alatt bekövetkezett sokágú voltát mi sem jellemzi jobban, hogy tudományos művelői 26 fő szakágra specializálódtak, de e fő szakágakon belül még újabb 28 alosztályba sorolható kutatásokat végeztek.

Az agrártermelésnek a differenciálódása, a termésvarázsló és óvó mágiától a tudományig vezető útján eddig három egymásba folyó korszak jellegzetességei tűnnek szembe.

Nagyjából a legősibb, a zsákmányoló élelemszerzési módról az állattenyésztésre és földművelésre alapozott termelésre való áttérés korszaka sok évezredre terjedt, Angliában a XVII. századdal zárult, a termésvarázsló rítusokról Európa középső részén két évszázad alatt tértek át az akkoriban korszerű termelési eljárásokra. Nálunk ez az áttérés nagyobb arányokban a múlt század közepe táján kezdődött, igen nagy táji és társadalmi eltérések mellett. A Dunántúl hamarabb, az alföldi és középhegységi tájainkon 2-3 évtizedes késéssel. Az uradalmakban korábban, a parasztgazdaságokban a rítusok racionális magyarázatokkal kísérve, szinte napjainkig megmaradtak. A városok piacai hatására gyorsabb volt a folyamat, mint a közlekedéstől és kereskedelemtől elzártabb tájakon.

A tőkés piacgazdálkodás, a népesség gyarapodása, az ipari termelés technikai fejlődése, a közlekedés javulása a Kárpát-medencében is azzal a következménnyel járt, hogy a legkonzervatívabb gondolkodású paraszti mezőgazdasági üzemnek is át kellett térni előbb a több — majd a jobb termelési eljárásokra, a saját szükséglet kielégítésén felül az eladásra való termelésre. Ez még nem jelentette önmagában a hagyományos mezőgazdálkodás minden elemének feladását.

A XVIII. században a magyar földesúri nagyüzem, a majorsági gazdálkodás még nem több, mint a méreteiben megnőtt jobbágy-paraszti, hagyományos eljárások ágazati specializálódása. De a nagyüzem ismerte fel a piac fokozódó igényét, és ez tért át elsőnek a naturális gazdálkodásról a piaci termelésre és pénzgazdálkodásra. Ezt az igényt már nem biztosította a hagyományos eljárások akármilyen méretű üzemszervezete. Nem véletlen tehát, hogy a tudományos mezőgazdálkodás első művelői, Pethe Ferenc és Nagyváthy János, a XIX. század első felében a földesúri nagybirtokon kezdték pályafutásukat. Az első mezőgazdasági ismereteket oktató magasabb és alacsonyabb fokú iskolák is azok számára neveltek gazdatisztet, ispánokat.

A XVIII. század második felétől kezdve az államhatalom igénye is jelentkezett. A katonai érdek a lótenyésztés fokozását, az iparosodó Ausztria húsellátása a szarvasmarha-állomány járványoktól való megóvását, a ruházati ipar a gyapjútermelés emelését igényelte. Az állam először csak közigazgatási úton, rendeletekkel próbált a helyzeten segíteni — eléggé sikertelenül.

A XIX. század első felében a javuló közlekedés (előbb vízi úton, majd vasúton) párosulva az osztrák és német fogyasztópiac bővülésével, előbb a nyugat-magyarországi, majd dél-alföldi mezőgazdálkodás szerkezetét alakította át, a pusztai állattartás legelőit a gabonatáblák foglalták el. Fokozatosan tért szerzett a racionális gazdálkodás elve, a lehető legkevesebb emberi munkával, erőráfordítással a lehető legnagyobb haszon elérésére. Ehhez jobb talajmunkára, eszközökre, több és jobb húst, tejet adó, nagyobb erőkifejtésre alkalmas igavonókra volt szükség — hiszen még mindig az emberi és az állati erő volt az energiaforrás. Ez az időszak kedvezett az

egyéni úttörőknek. Néhányan egy-egy táj teljes termelési szerkezetét alakították át a következő fél évszázad alatt. (Pl. a Duna—Tisza-közi homoki szőlőkultúra úttörői: Csóka József, Katona Zsigmond és Matthiász János.)

A legfőbb igavonó még mindig a ló maradt, de most már a katonaság mellett a sport és a racionális gazdálkodásra áttérő paraszti üzem is új igényeket támasztott. Kozma Ferenc (1825—1892) a lótenyésztés irányát — igaz, állami segítséggel — több mint fél évszázadra meghatározta. Az új racionális gazdálkodás igénye hozta létre a mezőgazdasági eszközöket, majd gépeket gyártó specializálódott ipart, még mindig egyéni vállalkozás formájában. Némely vállalkozás nem járt sikerrel. Vidats István (1802—1883) vasekéje, boronája két évtizedig állotta a versenyt, még a paraszti üzemekben is elterjedt. Nála sikeresebb volt Kühne Ede (1839—1903). Az ő talajművelő, arató-, vető- és cséplőgépei a magyar agrártermelést mind technikai, mind munkaszervezeti vonatkozásban forradalmasították.

Ezeket a magányos újítókat a XIX. század második felétől kezdve szervezett, állami és intézményes, tudományos kutatás és ismeretközlés (szakiskolák, szaklapok) segítették. Az életrajzi lexikonnak több mint kétharmad részében erről kapunk tájékoztatást. A több mint háromszáz, agrártudománnyal foglalkozó szakember kétharmada azonban inkább a jelen század első felében fejtette ki munkásságát, abban a korszakban, amelyet már (előbb gőz-, majd robbanómotoros) gépek, a biológiai és kémiai kutatások általános és nagy arányú alkalmazásával lehet jellemezni. A mezőgazdálkodás már nem csak a szántóföldi termeléssel és állattenyésztéssel foglalkozik, az uradalmi nagyüzemek megtették az első lépést az ipari feldolgozás felé (szesz- és tejipar). De az úttörő a malomipar volt, ez tőkés vállalkozás formájában egy évszázadon keresztül a legfontosabb mezőgazdasági iparunk maradt.

Amint fentebb említettük, az agrártermelés fejlődésének története még megírásra vár. Az agrártermelés története nem lehet más, mint a kutató-kísérletező emberi gondolkodás útjának végigkísérése a természet kiszámíthatatlan erőinek lehető legjobb megismerése, a mágikus termésvarázslástól a tudományok eredményeire alapított termelési módszerek alkalmazásáig. Ehhez nélkülözhetetlen ez a háromkötetes életrajzi lexikon.

BALOGH ISTVÁN

TAMÁS ATTILA

Elköszönés Németh Lajostól

Napok óta egy verssor jut újból és újból az eszembe. Juhász Gyula szólította meg vele tőle messzire szakadt barátját, dantei tájak és különös önarcképek piktorát: „Lajos, elér-e hozzád még a hangom...?"

Pedig nagyon is jól tudom, hogy hiába próbálnám elhallgattatni a válasz akaratlanul megfogalmazott szavait. Nem érlek el, hiába szólítalak.

Legföljebb azt találgathatom, hogy utolsó levelemnek meg tudtad-e még hallani a hangját? Igen, tudom, hogy megkaptad, bizonyára el is olvastad. Válaszod azonban már nem volt rá. Közléseinek fogalmi részét nem lehetett nem értened — értelmed az utolsó órákig tiszta maradt — de eljutott-e még Hozzád valamennyi a *hang*ból is, mely soha nem akarta egészen elhagyni a diákévek tónusát? Vagy már késve érkezett: ekkorra Te már túlléptél azon a határvonalon, amelyen belül még „fölvételt" remélhettek, érvényes jelentést bontakoztathattak a régi hangfekvésben formált mondatok?

Kórházba vonulásod küszöbén még bolondozva szóltál velem a halálról — lehet, hogy ekkorra már csak Neked lett volna szabad a játék könnyű fegyvereivel védekezned a kivédhetetlen támadás ellenében?

Ötven éven át értettük egymást — úgy is, ahogy kamaszéveinkben hallottuk valakitől: az igazi barátok arról ismerhetők föl, hogy hallgatni is együtt tudnak. Lenne egy határ, amelyet még meg tudunk élni, ahol azonban már nem az ismerős visszhangot keltik a szavak?

Ilyen kérdésekre már nem érkezik válasz.

Évtizedeken át a vitáink is össze tudtak egymással kapcsolni. Politikáról és festészetről, irodalomról és nőkről, hit és hitetlenség kérdéseiről. Összekapcsoltak naiv álmaink és álmokból kijózanulni kényszerítő élményeink, cselekvésre mozgósító lelkesedéseink és ijesztő baklövéseink, világra csodálkozásaink és szitkokra késztető düheink.

Nem: nem lettünk a budai hegyek partizánjaivá németek és oroszok ellen, ahogy tizennégy évesen tervezgettük. Csak elviseltük az ostrom valóságának hosszúra nyúló heteit. (Te lakásotok — előre tudott — megsemmisülésével egyidejűen.) Jöttek aztán a furcsa nyomorúságon is átütő színek évei: vándorlások egy kibombázott iskolával, s izgalmas találkozások könyvekkel, képekkel: Csontváry *Cédrus*a a Fillér utcában. Ismerkedés Marx gondolataival és Fülep Lajos tanításaival.

Fülep Lajos esztétikai értékrendje — és állásvállalásod az MDP központjában...

(Ekkoriban vitáztunk volna egymással a legtöbbet? Lehet, hogy így volt: nem könnyű közel negyven évet visszalépni az időben. Amit azonban tudok: ha félresodródásom időszakában volt kibe kapaszkodnom, akkor az Te voltál.)

Aztán a sorsfordító október végi—novemberi napok. A „nagyimrés" MSZMP megalakításában még részt vettél, „a másik" — a hatalmat megszerző — párt hívásai ellenében azonban már megmakacsodott az ellenállásod. (Harminchárom éven át koccintottunk azután egymással „Gyöngyike napján" — huszonharmadikán — az emlékek jegyében; előbb közvetlenül, később már inkább csak telefonon, de néha országhatárokon is át. Míg a Temetés napján, az utolsó, immár újból közvetlen poháremelésnél meg nem fogalmazhattad: „Gyöngyike felnőtt.")

Emlékszem töprengéseidre is: nem kellett volna-e mégis — hiszen változást nem remélhetünk — a „belülmaradást" vállalnod? Azért, hogy nagyobb eredménnyel szolgálhasd az értékek mentését, újak bontakozását. *Kondor Béla, Schaár Erzsébet, Ország Lili** és mások munkásságát. Ahogy azonban Illyés *Kegyencének* Maximusa ezekben az években mondta ki fölismerését: „Az ember megcsúfolásával az istent sem lehet szolgálni", ahhoz hasonlóan szilárdult meg Benned is a meggyőződés, hogy önmagunk feladásával nem lehetünk jó ügyek szolgálóivá. Visszatértél régibb, visszaszorított éned nagy élményéhez, Csontváryhoz. (Persze, a kanyargósra sikerült történelmi kitérő szellemi lecsapódásait sem elfelejtve. Iróniád egyik könyvdedikációdban a „neomarxista, exisztencialista, szofista, freudista" minősítéssorozatot adja magadról.)

Tanítani szerettél volna, de éveken, évtizedeken át csak TIT-előadásokon juthattál közönséghez. (Vállaltad volna pedig Debrecent is, csakhogy az akkori évek egyetemi vezetőinek nem volt Rád szükségük. Utóbb a svéd akadémia is előbb emelt be tagjai sorába, mint a magyar — immár tucatnyi könyvvel a tarsolyodban: *Hollósi Simon*tól *Nagy Balogh János*on, *Piero della Francescán*, *Csontváryn* és másokon át *Banga Ferenc*ig vezető sor művészein túl irányzatokról, korszakokról.) Csak kínos-keservesen engedtek katedrához.

*

Jó, ha éveink múlása közben néha találkozni tudunk múltunknak azokkal az elemeivel, amelyeket szívesen vállalunk a magunkénak. Még akkor is, ha nem teljes ez a vállalás. Túlértékelted az ötvenes évek elején írt monográfiádban Hollósy Simon munkásságát, olyan szemléleti tényezőket is a magadévá téve, melyeket később szükségszerűen hagytál el? Bizonyára így van. Könyved lényegét azonban vállalhattad, és őhozzá is visszatérhettél. Ennek az évnek a tavaszán Máramarosszigeten, az ott élő, valamit közösen tenni akaró magyarok hívására őróla tartottál előadást, az ő alakját idézhetted a messziről odasereglettek elé. Negyvennyolc évvel korábban a Kovászna fölötti hegyekben barkácsoltunk vékony fenyőtörzsekből hidat egy patak fölött, kevesedmagunk számára — most ahhoz tudtál hozzájárulni, hogy a Tisza túlsó partjáról az országhatár hídján jöjjenek át mások, akik a művészet értékeinek jegyében akarják erősíteni nemzeti hovatartozásuk tudatát.

Még akkor egyikünk sem tudta, hogy utoljára vagyunk együtt.

*

„Hiányod átjár, mint huzat a házon..."

Azt hiszem, sokunk nevében idézhetem itt József Attila verssorát. Fülep Lajos halálának hónapjaiban egyszer összeszorult torokkal kérdezted tőlem: ki tudhat az ő helyére lépni? És a felelősség terhének nyomását érezve adtad meg a választ: hiába nézel szét, a feladat egy részének vállalása elől, úgy érzed, nem tudsz kitérni.

Azt a helyet, amelyet most Te hagytál üresen, ki fogja utánad betölteni?

(1991 szeptemberében)

---

* Ország Lilit a *Tiszatáj* 1965. decemberi számában mutatta be Németh Lajos az olvasóknak.

Szerkesztői asztal

Negyedszer adták át a *Magyar Művészetért díj*at. A neves művészekből álló kuratórium az idén Somogyi József szobrásznak, Cseres Tibor és Páskándi Géza írónak, Fodor Antal koreográfusnak, Gyarmaty Lívia és Böszörményi Géza filmrendezőnek, Taub János rendezőnek, Szántó Tibor grafikusnak, Olasz Ferenc fotóművésznek, a Téka együttesnek, Jancsó Adrienn és Illyés Kinga előadóművésznek, Farkas Árpád írónak és Borbándi Gyula irodalomtörténésznek ítélte oda a díjat.

*Bethlen Gábor-díj*jal jutalmazták Dobos László írót (Pozsony), dr. Hajós Ferenc jogászt (Lendva), Matuska Márton hírlapírót (Újvidék) és Molnár József kiadót (München). *Tamási Áron-díj*at kapott Dávid Gyula kolozsvári irodalomtörténész.

Kiosztották a *Déry-alapítvány* díjait. Horváth Imre nagyváradi és Markó Béla marosvásárhelyi költő, Csalog Zsolt és Márton László író, Ilia Mihály és Radnóti Sándor kritikus, valamint Imre Flóra, Kántor Péter, Marsall László, Parancs János, Rakovszky Zsuzsa, Simonyi Imre és Villányi László költő kapott Déry-díjat.

Faludy György az elmúlt tanévben tette meg azt az alapítványt, mely az irodalmi tevékenységet kifejtő szegedi bölcsészhallgatókat támogatja. Az alapítvány kuratóriuma (Baka István, Ilia Mihály és Fried István) ebben az évben Jónás Csabát és Sánta Gábort tartotta jutalmazásra érdemesnek.

A kitüntetetteknek szeretettel gratulálunk!

MOLNÁR DÉNES METSZETE

JÁSZI KÖZPONTI KÖNYVTÁR

Ára: 25 Ft